

10 30253

2

ТОҲИР МАЛИК

ЖИНОЯТНИНГ УЗУН ЙЎЛИ

Алвидо, болалик!

Kissa

I

Тошкент
«Адолат»
2003

M 22 Тоҳир Малик. Алвидо, болалик! Қисса. — Тошкент: «Адолат», 2003. — 176-бет. — (Туркум «Жиноятнинг узун йўли», I).

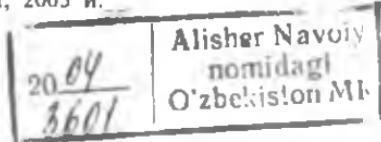
Машҳур ёзувчи Тоҳир Маликнинг янги қиссаси «Жиноятнинг узун йўли» туркум асарларининг биринчи китоби бўлиб, унда ёмонларнинг айби билан жиноят кўчасига кириб қолган истесъодли ўзбек боласи, яхши оиланинг қобил фарзанди бошидан кечган мушкул саргузаштлар, фожеали тақдир ҳақида ҳикоя қилинади.

Ўзбек детективининг қизиқарли намунаси бўлган «Алвидо, болалик!» қиссаси ҳар қандай ёш ва касбдаги китобхонни бефарқ қолдирмайди. Саргузашт — изкуварлик бадиий услуги ўқувчини сеҳрлаб олади...

ББК 84 (5Y)6-44

A 4702570000 - 002 - 2003
(04) - 2003

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги ҳузуридаги «Адолат» нашриёти, 2003 й.

МУҚАДДИМА

Күёш қаердадир төф ортидан, қаердадир чүл адоги-дан, қаердадир асрий музлар орасидан бош күтәради. Қаердадир дараҳт кокилларини ўйнаб, биллурый булоқ сувларига түйиб олгач, хонадонларга мұралайды. Қаерда-дир қуриб-қақшаб ётған тиконларни, чанқоқ күм бархан-ларни ялаб ўтиб, одамлар яшайдиган ерларга ошиқади. Қаердадир асрий музлуклар орасида паноҳ тополмай, одамзотга дуч келишдан умидини узиб, тезроқ күз юмишга ошиқади.

Баҳор ҳам шундай. У илиқ шабада нафасида, қалдир-ғоч қанотида, турналар соглан аргимчоқда кириб келиб, ташна күнгилларга тириклик сувини беради.

Күёшнинг тонгдаги, айниқса баҳор тонгидати кўркини кўриш барчага ҳам насиб этавермайди.

«Күёш барчага баравар нур сочади», дейдилар. Ҳақ тап. Бироқ, унинг нуридан ҳамма ҳам бир хилда баҳраманд бўлавермайди.

Тиканли сим, темир панжаралар, баланд деворлар ортидан мўралаган тонгги қүёш кўнгилга озод ҳаётдаги каби илиқликни бера олармикан? Тиканли симлар билан ўралган қамоқхона ҳовлисига ҳам баҳор киради, бу ерда-ги дараҳтлар куртаги ҳам кўз очади, сурхчалар барг чи-қаради. Аммо, баҳор гашти тиканли симларни ошиб бу ерга ўта олармикан?

Озодлик сўзини бу ерда нондай азиз кўришади. Бу ерда ойлар саналади, кунлар, соатлар саналади.

Ҳар бир лаҳза, соат, кун... уларни озодликка яқинлаштиради.

Ҳар бир лаҳза, соат, кун... уларни исканжага олади, улар ўйламай босилган қадамларини лаънатлаб яшашади.

Бу ер — болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колонияси. Ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгacha бўлган жиноятчилар жазо муддатларини шу ерда ўтайдилар. Бу ерга автомат тарзда очилиб-ёпиладиган темир эшиклардан кирилади. Бир хил кийим кийган, кўзларда мунг, баъзан алам яширинганд болалар янги одамни дарров илғашади. Иккинчи марта борганингизда сиз ҳақингиздаги маълумотдан дарак то-пишган бўлишади.

Мен бу колонияга беш йил аввал бир келган эдим. Мана энди, ёзилиб, якунланай деб қолган асар баҳонасида яна йўлим тушди. Бу ердагиларнинг барчаси ҳам сұхбатдош бўлавермайди. Айримлари гаплашади, баъзилари эса нигоҳини бир нуқтага тикиб тураверади. Табиатан шундайми улар ё терговчиларнинг сўроқларидан кейин шунаقا бўлиб қолишганми? Балки терговда очилмай қолган сирларини бой бериб қўймаслик учун тиллари тиш хатламас? Билмадим. Билолмадим. Ҳарҳолда улар менга жумбоқ бўлиб қолишган. Уларнинг айримларини сиртдан танийман. Крандан сув ичиб, аланглаб қўйган бола қўшни кампирни «тўполон қилма, чекма» деб тергагани учун ўроқ билан чопиб ташлаган. Ҳозир нимадан чўчиб аланглади: кўзига ўша кампир кўриндими ё? Кичкина бола эканида ўша аёл уни кўтариб суйган, эркалаган, боғидаги мевалар билан сийлаган. Оқибатда эса... бир гапи учун қонга беланган. Ҳозир бу бола ўроқ кўтариб камлирга ташланганини эсладими ё биринчи марта наша чекканиними?

Анави дараҳтга суяниб турган бола катта ўғриларга кўшилган. Катта ўғриликлар бўлаётган дамда балки у шу ҳолда — дараҳтга суяниб пойлоқчилик қилгандир? Балки ҳозир унинг кўз олдига орқа кураги остига пичноқ санчилган қоровул келгандир? Ахир қоровулни у гапга солиб, чалғитиб турган эди, унинг кўз олдида санчишди пичноқни! Бу даҳшат исканжасидан у узоқ йиллар кутула олмаса керак.

Ҳамроҳим — капитанни телефонда йўқлаб чақиришибди. Қийғос гуллаган олма остига қўйилган ўриндиқда ёлғиз қолдим. Ҳудди шуни пойлаб тургандай бир бола яқинлашиб, салом берди:

— Ёзувчишишсиз, шу ростми? — деди қизиқишини яширмай. — Китобингиз кутубхонада бор экан. Лекин ҳали ўқимадим. Энди биз ҳақимизда фельетон ёзасизми?

- Фельетон? Ким айтди?
- Ҳамма айтяпти.
- Фельетон нималигини биласанми ўзинг?
- Қамалганлар ҳақида ёзилади-да?
- Йўқ, бу гапинг нотўғри. Фельетон бирорни фош қилиш, ундан кулиш учун ёзилади. Сизларни фош қилиб

бўлишган. Аҳволингиздан кулиш эса инсофдан эмас. Сенга ўхшаган боланинг аҳволини бир китоб қилмоқчиман. Шуни ўқиган бола ёмон йўлга киришдан ўзини тияр деган ниятим бор.

- У болангиз нима қилган экан?
- Одам ўлдирган.
- Иши чатоқ экан, кўп ўтиради.
- Ўзинг-чи?

Бола жиноят кодексининг моддасини айгди. Кейин айёrona кулумсираб қўшиб қўиди:

— Мендақаларни қадим замонда девор тагига бостиришган экан.

— Ёки тошбўрон қилишган, — деб мен ҳам қўшимча қилдим. — Ҳаммасини билар экансан, нимага кирдинг бу номаъкул кўчага?

У гарданини қашиган бўлиб кулумсиради:

— Ўзим ҳам билмайман. Бир аҳмоқ бўлшимда. Ҳозир эсим кирган. Аслида... мени қамашмаса ҳам бўларди. Айбимга тушундим, бошқа қилмайман бу ишни. Манави каллакесарлар билан юришим яхшими?

Унинг фалсафаси қизиқ эди. Бир жиҳатдан қарасангиз — у ҳақ. Айбига тушуниб етди. Бу ерда ушлаб туришдан маъно йўқ. Аммо масаланинг бошқа жиҳати ҳам борда. Озодликка чиқиб, яна шундай вазиятга дуч келса, ўзини ушлаб турла оладими? Ахир бу ердаги болалар ичиди иккинчи марта қамалганлар оз эмас-ку?

— Бу ер жонингга тегдими? — деб сўрадим ундан.

— Гапингиз қизиқ-ку? — леди у ажабланиб. — Маза қилиб ўйнаб-куладиган даврингда ўтириш... алам қилмайдими?

— Алам қилади... лекин, сен ва сенга ўхшаганлар дастидан жабр чекканлар-чи? Сен-ку, бу йил бўлмаса кейинги Йиллар озодликка чиқасан, ўйнаб-куласан. Лекин, баҳти яримта ўша қиз-чи? У бир умр азоб чекмайдими? Ўлдирилган одамлар-чи? Улар ҳам ёшли-қарими, ўйнаб-кулиш истагида бўлганлар-ку? Мана шуларни ўйламайсанларми, виждонларинг қийналмайдими?

Бола жим қолди. Мен жавоб кутдим. У бир оздан кейин тилга кирди:

— Бунақа гапларни кўп эшитамиз. Сиз ҳам насиҳатни яхши кўрар экансиз. Мен сиздан бошқа нарсани сўрамоқчи эдим.

У «сўрайверайми?» деган маънода менга савол назари билан қаради.

— Сўрайвер.

— Мен бошимдан ўтганини китоб қилиб ёзмоқчиман. Бўлармикан?

Бундай гапни кутмаган эдим, шу боис гангиг қолдим.

— Китоб?.. — Шундай дедиму ажабланишим уни камситиб, ранжитиб кўйиши мумкинлигини англаб, гапни маромга солдим. — Ёзишинг мумкин, албатта. Лекин... ёзишдан аввал аниқ мақсадни белгилаб олиш керак.

— Мақсадим бор. Ҳали айтдингиз-ку, бошқалар кирмасин бу кўчага, деб. Ҳаётим билан танишган мендақаларнинг кўзи очилармикан?

— Мақсадинг яхши. Ёзавер. Керак бўлса, ёрдам берай.

— Ёзишни билмайман. Бирорга хат ёзишни ҳам шу ерда ўргандим. Китоб ёзиш қийиндир?

Бу ишнинг масъулияти, машаққатини тушунтирганим билан англаб етиши қийин эди. Бу иш жуда оғир, десам, боланинг шашти ҳам қайтиши мумкин. Нима дейишни билмай турганимда унинг ўзи жонимга оро кирди.

— Бу ерга яна келсангиз янги китобингизни олволмайсизми? Ўқиб, ўшанга ўхшатиб ёзардим.

— Ҳали битмаганда у... — шундай дедиму хаёлимга келган фикрдан кўнглим ёришди. — Яхши, битган қисмини сенга ўқиб бераман. Баҳонада фикрингни биламан. Аммо келишиб олайлик: ёқсан-ёқмаганини очиқ билдирасан. Ҳа, айтмоқчи, исминг нима?

У айтди, кейин кўшиб қўйди:

— Китобингизга мени ҳам қўшсангиз, бошқача қилиб ўзгартириб ёзинг. Одамлардан уяламан.

— Нима деймиз?

— Аҳбор дея қолинг.

Шунга келишдик.

Орадан ўн беш кун ўтди. Унинг олдига эртага бораман. Биринчи ўқувчи, биринчи танқидчи билан учрашишга тайёрланаяпман. Ёзганларимни қайта кўряпман. Қани, Аҳбор нима деркин?

ҮЙҚУСИЗ ТҮН

ёхуд қотиллардан бирининг тундаги руҳий кечинмалари ҳақида ҳикоя

Асрорни онаси туртиб уйғотди:

— Ёмон туш күрдингми, мунча бақирмасанг?

Асрор индамади. Үйқули күзларини чирт юмид олди.

— Ёнбошлаб ёт, босинқирабсан...

Онаси шундай деб чиқиб кетди. Асрор күзини очди.

Бу тушми... йўқ, туш эмас... Кеча ўз кўзи билан кўрганлари... Шунчаки кўрган бўлганида кошки эди... Ўзи ҳам урди уни. Тепди, ёмон тепди. Бечора дод деб юборди. Ким эди у? Асрор танимайди. Ҳозир бир нарсанигина билади — сигарет берганида ортиқча машмаша йўқ эди. Хасислиги бошини еди унинг.

Энди нима бўлади?

У даҳанини ёстиққа тираганича мук тушиб ётди. Ҳозир милиция уларни қидираётгандир? «Йўқ, ҳали қидирмайди, — деб ўйлади Асрор, — у одам сув остида чўкиб ётибди. Неча кунда чиқаркин юзага? Ана ўшандан кейин бошлашади қидиришни. У одамнинг оиласи милицияга арз қилса-чи? Улар воқеани билишмайди. «Йўқолиб қолди» дейишади. Унинг ҳеч кими йўқдир балки... Унда яхши... Сув тагида балчиқ босиб қолиб кетса яна яхши...» хаёлига шу фикр келиб, Асрор бир оз енгил тортидиган.

Ҳозир у пивохонадан сархуш чиққан, кейин болалар орасида коптоқдай тепилган, мурдаси сувга ташлаб юборилган одамни эмас, ўз тақдирини ўйларди. Милиция... Унинг ортидан қамоқ... Шу фикрнинг ўзиёқ уни ғиппа бўғиб оларди.

Кўзини юмди. Ўша одамнинг нигоҳлари... Кўзлари унга тикилиб турибди. «Мен сенга нима ёмонлик қилдим», деб сўраяпти. Асрор аниқ эслайди: қорнига тепган пайтида у одам шундай қарагандай бўлди. Қизиқ, нимага у одамнинг кўзлари кўрининаяпти? Ахир қоронғи эди, кўзларини кўрмаган эди-ку? У одам пичоқ чиқарди, Салимнинг сонига урди... «Ҳа, ҳа, бўлди, ҳамма айб ўзида, пичоқ чиқармаганида тегмас эдик. Шуни ҳамма болалар қайтарса, бизга бало ҳам урмайди». Асрор бу фикрдан яна бир оз енгил тортиб, қаддини ростлаб ўтиради. «Шу гап

болаларнинг хаёлига келармикан, — деб ўйлади у, — ё айтиб чиқсаммикан? Биронтасини милиция кузататётган бўлса-чи? Қамар ўтириб чиқсан. Уни кузатишлари мумкин. Салим ҳам шуникида. Ярасига қараашганмикан? Қамар қаравармикан?»

Қамариддиннинг яхши-ёмонлигини Асрор шу пайтгача аниқ билмайди. Бир қарасанг — хўроз, ўртоғини деб ўтга тушишдан ҳам тап тортмайди. Бир қарасанг — ёвуз, ўзиникиларни ҳам аямайди. Шунданми, барча ундан қўрқади. Асрор бундан мустасно эмас. Қамариддин ўл деса ўлади, тирил деса, тирилади. Аввал қўрққанидан шундай қиларди. Энди кўнишиб қолган. Осмонда қўёш сочаётганини кўриб ажабланмагани каби, Қамариддинга қулдай тобе эканига ҳам ҳайрон бўлмайди. Ҳа, Қамариддин уларга хожа, улар эса кул эди. Аммо бирортасининг хаёлига «Мен қулман ёинки, «нима учун мен қулман» деган фикр келмасди. Уларнинг назарида Қамариддин хожа эмас, балки валломат, айримларига эса васий эди.

Ҳозир ҳам Асрор унинг яхши ё ёмон томонларини ўйламади. Шунчаки «Салимга қаравармикан?» деган фикр хаёлини бир ёритиб ўтди, холос.

Асрорнинг кўкраги қизиб, ўрнидан турди-да, ошхонага чиқди. Муздек сувдан симириб, кўнгли ором топди. Ҳозиргина сув ичиб енгил тортгандай бўлган эди. Дам ўтмай яна кўкраги қизиб, нафас олиши оғирлашди. Деразани очди. Кўчани тўзитиб юрган шамол унинг димогига чант уфурди. У пастга қаради. Уларнинг уйи бешинчи қаватда. Шундайгина деразалари остидаги кафтдек ерга уч туп гилос экиб, «бог» қилиб қўйишган. Сал нарида гаражлари. Отаси тунда икки-уч марта шу ердан туриб хабар олади. Дадасининг бу ишини дастлаб кўрганида Асрор «биров машинани олиб қочмоқчи бўлса, шу бешинчи қаватдан ўзларини ташласалар керак», деб ўйлаган эди. Ҳозир нимагадир шу гап эсига тушди. «Агар милиция билиб қолиб уйга қидириб келса, ўзимни шу ердан ташлайман. Қамалганимдан кўра бирданига ўлганим яхши». Бу фикр миясига урилди-ю, товонигача зириллаб кетди. Пешонасидан муздек тер чиқди. Қўрқиб кетганидан дарров деразани ёпди. «Жинни бўлибманми, нимага ташларканман, нимага мени қамаркан, — деб ўзига ўзи тасалли

бера бошлади, — мен ўлдирибманми уни, тепган бўлсам битта тепдим. Салимга пичноқ ургач, тепдим...»

Юлдузли осмонни бир четдан ямлаб келаётган қўнғир булуотлар орасида нифоқ чиқиб, яшин чақнади. Унинг нури пешайвон деразаларидан ўтиб, гуллар туширилган деворгага урилди. Асрорнинг назарида осмонда чақмоқ чақнамади, балки ўша одамнинг кўзлари ёнди. Нур ҳам ўша кўзлардан чиқди. «Мен қотилимни излаб эдим, топдим», дея шу бешинчи қават пешайвонига отилди. Момақалдироқ гумбурлади. Асрорнинг назарида ўша одам наъра тортди. «Қарант, қотилимни топдим», дея шаҳар аҳлини уйғотмоқчи бўлди.

Асрор орқасига тисарилиб, ошхонага қайтди. Балкон эшигини қаттиқ ёпди. Жўмракдан сув оқизиб юзига тутди. Орқада шарпа сезиб, сапчиб тушди. Қараса — онаси. Синчков назарини қадаб турибди.

— Сенга нима бўлди? — деди у, Асрорнинг сочини силаб.

Асрор онасидан кўзини олиб қочди, кейин ютуниб:

— Уйқум келмаяпти, — деди.

— Чарчагансан. Кечаги тўйда ухлатишмабди, эшигидим. Кириб ёт, уйқунг келмаса, сана. Юзгачами, минггачами, санайвер. Ухлаганингни билмай қоласан.

Асрор онасига қараб олди. «Онамнинг соддаликлари ҳам яхши,» деб ўйлади-да, хонасига қараб юрди.

«Уриниб қоляпти, болам бояқиш, — деб ўйлади Маъсума унинг изидан қараб, — тўйга юбормай десам бўлмаса, борса бу аҳвол. Эрта-индин ҳаво юришиб кетса, тўй яна кўпаяди. Боламга яна жавр. Бормаса, отасига жавр. Топган-тутганилари шуларга-да ахир, кўтариб кетармиди. Яхши ҳамки Асрорим буни тушунади. Тушунгани учун индамайди. Яна бир-икки йил... кейин ўзи ҳам йўлга кириб кетади».

Маъсума орзулатининг оқибати кўпинча «кейин йўлга кириб кетади» деган фикрга қадалади. Шунда бирор «қайси йўлга киради?» деб сўраса дафъатан жавоб бера олмайди. Хўш, қайси йўлга киради?

Отасининг йўлига — санъатгами, ёки ота-онадан пинҳон тутаётгани Қамариддин йўлигами? Ёки кул босгандан умиди—илм йўлигами? Буни на Маъсума, на Асрор-

Сипати.

Асрор худди эртаклардагидай уч йўл қаршиисига келиб қолган. Бир йўлнинг бошида оқ шайтон турибди. «Пул топиб, ақл топмаган одамлар кўп экан, шу йўлга кир. Пул, мишиш ичидасан. Одамлар бошингдан пул сочишади, аммо истаган йўриқларига солишади. Ит бўлиб вовула дейишса — вовуллайсан, мушук бўлиб миёвла дейишса миёвлайсан, кул деса куласан, хўрликка чидаёлмасанг ҳам куласан, кула туриб «раҳмат, акахон», деб таъзим ҳам қиласан. Аммо, бу билан ишинг бўлмасин. Пулинни олсанг, бас!» Бу оқ шайтон Асрорнинг тушларига ҳам киради. Ажабланарлиси шуки, кўпинча бу оқ шайтон дадасига ўхшаб кетади. Асрор бола бўлиб дадасининг кўзига тик қарамаган. Шу сабабли оқ шайтон кўзига қараганда чўчиб тушади.

Иккинчи йўлда қора шайтон турари. «Йигитнинг йўли шу йўл,-дейди у, — бирорга эгилмайсан, сенга қултуқ қилишади. Сендан қўрқишиши. Нимани истасант — шунга эгасан. Озодсан, энг муҳими шу — эркин қушсан!» Қора шайтон Қамариддин бўлиб кўринганда чўчимайди. Нимагадир отасидан кўра кўпроқ уни ёқтиради. Суяги бузуқ, кўзи филай бўлса ҳам, шу йигит Асрорга истарали кўринади.

Учинчи йўл бошида ҳеч ким йўқ. Кўча ҳам гира-шира коронгулик ичида. Тўғри, бу коронгуликда баъзан муаллими Маҳкам aka кўриниб қолади. Ўзи ёш, аммо соchlари текис оқарган бу олим уни имлади. «Бир умр азобга маҳкум этилганларгина олим бўлишади, — дейди у, — олим дам олиш нима, дабдабали ҳаёт нима — билмайди. Бир умр ишлайди, кечаю кундуз тиним билмайди. Бойваччалар ундан кулишади, амалдорлар кўкрагидан итаради, ноқобиллар ҳазар қиласди. У эса ҳаммасига чидач чумолидай ишлайверади. Унинг меҳнати мевасини ўша бойваччалар, амалдорлар, ноқобиллар ҳам баҳам кўришади. Бир умрлик меҳнат азобидан, талашиш-тортишишлардан қўрқмаган одам кирсин бу йўлга...»

Асрор булардан кўрқмас эди, киради. Нолимасди ҳам. Фақат аввал оқ шайтон, сўнг қора шайтон учради унга. Мана, ҳозир икки шайтон қулига айланган бола кўзларини чирт юмиб, бирдан юзгача, юздан минггача санаб ётибди. Санагани фойда бердими ё уйқусизлик енгдими — ухлаб қолди.

Тушида шаҳар безовта эмиш. Милиционерлар елиб-югуришармиш. Уларни ўша ўлган одамнинг ўзи бошлаб юрганимиш. Нуқул «Қотил қани?» деб бақиришармиш. Асрор уни кўрган сари «Тирик экан-ку!» деб хурсанд бўлармиш. Кейин «Тирик бўлса, яна қанақа қотилни излашяпти?» деб таажжубланармиш, бешинчи қаватга чиқиб, кўнғироқ тугмасини босишганмиш...

Асрор эшик қўнғирогининг асабий жарангидан сапчид туриб кетди. Туришга турди-ю, нима қиларини билмай тахтадай қотди. Онасининг «ҳозир» деган овозини, эшик очилгандан кейин қўшни аёлнинг «Маъсумахон иккитагина тухум бериб туринг, айланай» деганини эшишиб, сал ўзига келди. Вужудида жон-пон қолмаганини шундагина ҳис қилди. Бўш қопдай шалвираб ўтириб қолди. Совқатган одамдай баданига енгил титроқ турди. Онаси:

— Турдингми, болагинам? — деди эшикни қия очиб.

«Бормайман мактабга, — деб ўйлади Асрор, — ҳеч қаёққа чиқмайман». «Уйда ётиб олганимдан шубҳаланишса-чи?» деган ўй хаёлига келиб, бошини кўтарди. Кейин «мунча қўрқаман, ахир уни мен ўлдирганим йўқ-ку!» деб ўзига-ўзи тасалли берганича ўрнидан турди. «Мен ўлдирганим йўқ!» деб қайта-қайта такрорлади. Ўзини шунга ишонтиromoқчи бўлди. Бу руҳий муолажа таъсир этдими, сал енгил тортиди.

Томоғидан нарса ўтмаса ҳам, ўзини мажбурлаб но-нушта қилди. Кўчага чиқди. Чиқди-ю беихтиёр атрофга аланглаб олди. Бурчакдаги уй қаршисида Дилфузга уни пойлаётган эди. Улар ҳар куни шу ерда учрашиб, бирга мактабга кетишарди. Дилфузга уни жилмайиб қарши оларди. Ҳозир маҳзун бир аҳволда. «У ҳам ухламаганга ўҳшайди», деб ўйлади Асрор. Бош ирғаб саломлашишиди. Ҳудди уришиб қолгандай индамасдан юришиди.

— Энди нима бўлади? — деди Дилфузга паст овозда.

Асрор унга бир қараб олди, аммо жавоб қайтармади.

— Қамариддин бошламагандайди...

— Қамар бошламади, нимага ўзи пичоқ чиқаради! — деди Асрор жаҳл билан. — Сен.. кеча у ерда йўқ эдинг,

~~билдингми?~~

— ~~Сиз~~-чи? — Дилфузга Асрорнинг билагидан ушлаб тўхтатди, — ~~Сиз~~-чи?

- Мен... билмадим...
- Сиз ҳам йўқ эдингиз. Бирга... кинода эдик. Гувоҳларим бор.
- Гувоҳ?
- Ҳа, дадамга кинода эдик, деганман. Тасдиқлашлари мумкин.

Асрор жавоб қайтаришга улгурмади. Орқадан кимдир чақириб қолди. Икковлари баравар тўхтаб, қарашибди. Ўттиз қадамча нарида синфдошлари Зоир югуриб келаётган экан.

— Кеча Туроб билан борувдик, уйингда йўқ экансан, ойинг айтдиларми борганимизни? — деб сўради у етиб келгач.

— Кечада кинода эдик, — Асрор беихтиёр шундай деб Дилфузага қаради. Дилфуза кўз ишораси билан унинг гапини маъқуллади.

— Нимага борувдинглар?

— Туробнинг опаси эрга тегяпти-ку? Йигирма иккинчидан зиёфати экан. Бир қизитиб берасан.

— Йигирма иккинчи... шанбами? Билмадим. Дадам тўй олиб қўйган бўлишлари мумкин.

— Агар Туробнинг бошида ташвишлари бўлмаганида сенга ялинмасдик. Ўзинг хўп дегандинг-ку?

— Хўп деганман, лекин бошқа кунлар бўлсин-да. Жума, шанба, якшанба банд бўламиз.

— Пулини берсак-чи?

— Ким беради?

— Ишинг бўлмасин. Дадангта айт, пулини тўлаймиз.

Зоир шундай дегач, худди дарсдан кечикаётгандай югуриб кетди. Унинг аччиқланганини, бирга юришдан орқилганини Асрор ҳам, Дилфуза ҳам сезди. Сезса-да, бирбирига бу ҳақида сўз очишмади. Чунки, одамгарчилик ҳақида баҳслашадиган кайфиятда эмасдилар. Ҳозир уларнинг хаёли бир нарса билан — кечаги мудҳиш воқеа билан банд эди.

Кинохонага яқинлашганда Асрор қатор тераклар томонга ўгринча қараб қўйди. Қамариддиннинг ўтирадиган ери шу жой. Ўтган йили худди шу ерда, худди шу пайтда Қамариддин уни чақирған эди. Асрор Қамариддинни ҳам, унинг атрофидагиларни ҳам сиртдан танир эди. Бир неча ой муқаддам қамоқдан чиққан Қамариддиннинг, шериклари-

нинг ёмон болалар эканлигини ҳам биларди. Қамариддин қақирганида күнгли ниманидир сезиб, оёғидан мадор кетди. Бормай, қочиб кетсам-чи, деб ҳам ўйлади. Аммо, қочиб қаёққа ҳам борарди. Беш-олти соатдан кейин яна шу ердан ўтади. Эртага ҳам, индинга ҳам... Ноилож борди.

— Кеча тўйда яхши тушдими? — деди Қамариддин ишшайиб. Ўшанда унинг ишшайганидан кўринувчи сўйлоқ тишлари ҳам, гилай кўзи ҳам Асрорга даҳшатли кўринган эди. Нима деб жавоб беришни билмай, индамай турганди. Қамариддин эса унинг елкасига қўлини қўйиб, юмшоқ оҳангда аммо қатъий буйруқ қилган эди, — Ширинкомадан чўзиш керак. Биздан қочма. Мен билан бўлсанг, бирор чартмайди сени. Бўлмасант — ўзингга қийин.

Дадаси Асрорга пул бермасди. Асрор онасидан олган овқат пулига қаноат қиласди. Ўшанда ҳам чўнтағида арзимаган тангалар бор эди. Қамариддин унинг бошини силаб туриб мазах қилди. Ўшанда Асрор тўйга борилганда қистирилган пуллардан беркитиб қолиб, унга келтириб бериш лозимлигини тушунди.

Бора-бора Асрорнинг ўзи ҳам Қамариддиннинг «ишончини оқлаб», шу ерда ўтирадиган бўлди. Қамариддин эса ундан бошқа пул сўрамади.

Хозир уларнинг жойи бўш. Ҳеч ким йўқ. «Ҳаммаси ин-инида беркиниб ётибди, — деб ўйлади Асрор, — мактабга келганим яхши бўлди».

Мактаб кўчасига бурилишганда Асрор қадамини тезлатди.

— Секинроқ борарсан, — деди Дилфузага қараб.

— Бугун кўришамизми? — деди Дилфуз синиқ овозда.

— Билмайман.

Дилфуз саккизинчиди ўқииди, Асрор билан бирга мактабга келиб кетиши, танаффусларда гаплашиб туриши айрим ўкувчи, ҳатто ўқитувчиларда нотўғри фикр уйғотган, кераксиз миш-мишларга сабаб бўлган, оқибатда синф раҳбари қизни тартибга қақирган эди. Асрор кеча «тарбиявий соат» натижаларини Дилфузанинг ўзидан эшитди. Мактабга етмай ажралишларига шу сабаб эди. Энди уларни бирга кўрмаганлари маъқул.

Хозирча улар мактабга бора турсинлар. Биз уларни ўз ташвишлари, хаёллари майлига ташлаб қўяйлик-да, бу

ердан уч чақирим наридаги район милициясига борайлик.
У ерда биз кутилмаган учрашувга дуч келамиз.

МИЛИЦИЯГА ЕТИБ КЕЛГАН ХАБАР

*ёхуд пенсияга чиқиши мұлжаллаб турған жиноятға
доир қиди्रув бүлими нозирининг аризасини қайтариб
олгани ҳақидағы ҳикоя*

Майор Мақсуд Солиев ярим тунда операцияни якунлаб, уч ойдан бери изма-из қувиб келаётган ўғрибошини кулға олғач, уйға қайтган эди. Кеч ётганига қарамай, одатика эрта турди. Нонушта пайти хотинига қараб:

— Иш битди. Ваъда бўйича бугун аризамга қўл қўйишади. Ана энди иккимиз қарилек гаштини сурәмиз, — деди.

— Сиз-а?.. — деди хотини киноя билан, — уйда ўтира олармикансиз?

— Бу гапинг ҳам тўғри, енгилроқ бир ишга киравман.

Майор бугун ишга шошилмаса ҳам бўларди. Лекин тарки одат — амримаҳол деганларидек, чой ича туриб ҳам соатига бир-икки қараб қўйди. Хотини буни сезиб, енгил уф тортди.

— Борақолинг ишингизга. Яна дунёни ўғри босиб кетмасин, — деб кесатди. Мақсуд Солиев бундай кесатиқларга, хотини эса унинг ҳамиша шошиб туришига кўнишиб қолган. Агар у ишга шошилмаса, уйда ўтирса, хотинига кесатиқлар учун важ қолмайди. Ана шунда иккovi чекиши ташлаган кашандадай гарантсираб қолса кераг-ов... Шубҳасиз, собиқ майор ишини кўмсайди. Хотин эса гап билан узиб-узиб олишни. То янгила бошланажак сокин ҳаётга кўниккунларича қийналишлари аниқ.

Тунлари жиноятчини қувишлар, аёзли кунларда дилдириаб йўл пойлашлар, олишувлар... ҳаммаси тушда кўргандай ўтади, кетади. Ҳамма қатори шомда телевизор кўради, ҳамма қатори ётиб ухлади. Елиб югурмайди. Ишга кирар, бўлмаса чойхонада чойхўрлик қилиб юраверади-да.

Аслида пенсияга ўтган йили чиқиши керак эди. Аввал ўзи пайсалга солди. Ишдан кетса жони узилиб қоладигандай бўлаверди. Кейин юраги санчиб, нафаси қисилавер-

гач, ариза берди. Бўлим бошлиғи анча оёқ тиради. Осонликча бўшатмасликларини майор биларди. Бошлиқ ёш, шошқалоқроқ. Жиноятчиларни тез қўлга туширса-ю, шухратга бурканса, юқорироққа кўтарилса. Билакда куч бор, файрат бор аммо Мақсуд Солиевдаги тажриба, ақл унда йўқ. Шундай бўлгач, ишонган ҳодимини осонгина пенсияга кузата қолармиди? Бундан уч ой аввал майорнинг аҳди қатъийлигини билгач, кўнди. Бироқ, бир шарт қўйди. «Кечаги ўғриликни ўзингиз очасиз», деб туриб олди. Ўғриларнинг иш усули майорга таниш эди: бир аёл эшикни тақиллатади, қолганлар пойлаб туради. Эшик очилгач, бостириб киришади. Мана шу оддий усул, кўп ақл талаб этмайдиган ўғрилик майорни уч ой гангитди. Ниҳоят, кеча ишга якун ясалди. Бугун ваъда бўйича, аризага имзо чекилади.

Нонушта пайтида Мақсуд Солиевнинг дили равшан эди. Кўчага чиқиб ишхонага яқинлашгани сайин кўнгли хираклашиб бораверди. Ҳозир бошлиқ ҳузурига киради. Имзо чекилади. Тамом! Ўттиз йиллик меҳнатига шу зайлда якун ясалади. Балки бошқармадан фахрий ёрлиқ беришар, балки мажлис чақириб, тантанали равишда кузатишар. Майор буларни ўйлаб қайғурмайди. Унинг қайғуси бошқа — ўттиз йил умрини берган иш билан видолашишда.

Милиция биноси кўрингач, оёқлари юришдан бош тортаётгандай туюлди. «Ишқилиб бошлиқ жойида бўлмасин», «Ишқилиб бошлиқ кўнмасин», деган хаёллар вужудини қамраб олди.

Ичкарига кириши билан навбатчи милиционер «Бошлиқ йўқлаяпти, тез киринг» дегач, тарвузи қўлтифидан тушди. «Тамом, иш пишибди. Бошлиқ кўнибди. Ҳозир мен билан хайрлашишади».

Подполковникнинг хонасида бўлим бошлиғи билан яна бир нотаниш киши бор эди. Мақсуд Солиев киргач, подполковник ўрнидан туриб унга пешвоз чиқди:

— Табриклайман. Раҳмат, сизга, — деди у, майорни икки елкасидан қучиб. Кейин жойига бориб ўтирида, нотаниш кишини таништириди:

— Ўртоқ Имомалиев бизга бир хабар етказдилар. Кеча шом қоронғисида беш-олти безори бир одамни калтаклаб, кейин сувга ташлаб юборибди.

Бу хабар майорнинг гужғон хаёлларини бир зумда тарқатиб сергак тортириди. У бир зумнинг ўзида, пенсијага чиқаётган одам либосини итқитиб, жиноятга доир қидириув бўлимининг тажрибали нозири қиёфасига қайди. У сарсари хаёлларини унутиб:

— Қаерда? — деб сўради.

— «Чехра» деган пивохона бор-ку, ўшандан юз метрча нарида. Анҳор бўйила уришди, — деди Имомалиев.

— Безориларни танийсизми?

— Йўқ.

— Жабрланган одамни-чи?

— Ҳеч қайсисини танимайман. Пиво ичиб ўтириб кўзим тушди. Аввал уришди. Одам йиқилганда телишди. Кейин бир нималар қилишди. Кўзим илғамади. Кейин... одам ўлган бўлса керак, сувга отишди.

Икки ёноғи қип-қизил бу одам Мақсуд Солиевнинг кўзига ёмон кўриниб кетди.

— Индамай ўтиравердингизми пиво ичиб, ёрдамга бормадингизми?

— Кечирасиз, — деди Имомалиев ўрнидан туриб, — безориларга зарба бериш — сизнинг ишингиз. Мен бурчимни адо этдим — сизга хабар қилдим.

— Шунга ҳам шукр, катта раҳмат сизга, — подполковник шундай деб ўрнидан турди-да, унга қўл узатди. — Керак бўлсангиз яна безовта қиласиз.

Имомалиев чиқишига шайланганида майор уни гапга тутди:

— Безорилар неча киши эди?

— Беш-олтита дедим-ку!

— Аниқроқ билмайсизми? Ёши-чи, ёшларми ё каталарми?

— Билмадим, гира-ширада ажратиб бўлмади. Гавдасига қараганда болалар эди.

— Сиздан илтимос, кўрганларингизни бошқаларга айтмай туринг.

Имомалиев хўп, деб чиқиб кетгач, подполковник Мақсад Солиевга айёrona қараб олди.

— Нима қиласиз? Прокурорни огоҳлантиридик. Fav-восларни чақирдик.

— Ҳозирча шов-шув кўтармай туриш керак. Ўлдирганини билдирамай турайлик.

Подполковник майорнинг мақсадини тушунди: қотиллар ҳозир ин-инига кириб кетган. Жиноий иш қузғалганини билишса ҳали-бери чиқишмайди. Шунчаки баҳтсиз ҳодиса, дейилса, уларнинг юзага чиқиши тезлашади. Мана шуларни назарда тутиб, подполковник унинг таклифига рози бўлди.

— Шу иш билан ўзингиз шуғулланмайсизми? Мана, бўлим бошлиғи рози бу таклифга.

Бу гапдан майор гангида. Бу ерга киришдан мақсад бошқа эди. Гап тескари томонга айланиб кетди-ку? «Бўлим мудири розимиш, — деб ўйлади майор, — бу таклиф унинг ўзидан чиққандир, ҳойнаҳой, ҳа, айёр бола!»

— Мен... нима десам экан?

— Хоҳланг таклиф ўрнида қабул қилинг, хоҳланг буйруқ.

— Мен... ариза бериб қўйган эдим.

Подполковник столи устидаги бир варақ қоғозни олиб унга узатди.

— Манг олиб қўйинг. Ҳали эрта сизга. Энди кучга тўлиб, етилган пайтингизда кетмоқчимисиз?

— Саломатлигим... — Мақсад Солиев гапини охирига етказа олмади. Подполковник уни шарт кесди:

— Шу ишни охирига етказинг-чи, кейин гаплашамиз.

Мақсад Солиев йўқ, деб туриб олиши, каттароқ бошлиқларга мурожаат қилиши ҳам мумкин эди. Лекин, ҳақ гапга кўчилса, ҳозирги таклиф унга ёқди. Шунинг учун аризага қўл узатганини ўзи ҳам сезмай қолди. Ҳатто чиқар маҳалида «яхши бўлди» деган фикр дилига равшанлик олиб кирди.

Даҳлизда Имомалиевга дуч келиб тўхтади.

— Ўртоқ майор, улар орасида бир қиз ҳам бор эди.

Четда турувди.

— Индамай турувдими?

— Ҳа, у уришга қўшилмади, четда эди.

— Мен бу маънода сўрамадим, қиз қичқирмадими, ёрдамга чақирмадими?

— Йўқ, қичқирса эшитардим.

— Эртага эрталаб, йўқ саҳар соат олтида пивохона ёнига кела оласизми?

— Зарур бўлса келаман.

— Раҳмат сизга, яна бирор нима эсингизга тушиб қолса, телефон қилинг, — Мақсад Солиев шундай деб унга ташриф қофози узатди.

«Шунисиға ҳам шукур деймиз, — деб ўйлади у нари кетган Имомалиевнинг орқасидан қараб. — Кўрган экан, югуриб бормайдими, одам тўпламайдими. Озгина ҳаракати билан бир бечорани ўлимдан сақлаб қоларди. Пивохона да бошқалар ҳам кўришган жанжални. Лекин, бирон бир инсоф эгаси топилмаган — биронтаси ҳам ўрнидан қўзғолмаган. Тағин ҳам бунда инсоф бор экан, хабар қилди. Бошқалар-чи? Кўрқоқми? Лоқайдми? Улар ўша одамнинг ўлимида ўзларини айбдор ҳис қиласмиканлар? «Мен ўргага тушганимда тирик қоларди», деб виждонлари азоб берар-микан?»

Мақсад Солиев ўттиз йиллик иши давомида одамларнинг турфа хилини кўрди. У тажрибасига суюнган ҳолда бир нарсага амин бўлди: жамият учун жиноятчидан кўра лоқайд одам хавфлироқ! Жиноятчи жабрини тортади, балки тўғри йўлини топиб олади. Лоқайд одам эса янги-янги жиноятларни кўрганида ҳам кўз юмиб кетаверади. Бунинг учун уни ҳеч ким айбламайди. Лоқайдлик деган дард бўлмаганида қанчадан-қанча одам жиноят жари ёқасида тўхтатиб қолинарди. Мақсад Солиев мана шу ҳол билан сира муроса қила олмайди.

Мақсад Солиев хонасиға кириб, балогатга етмаганлар билан иш олиб борувчи бўлимга қўнғироқ қилиб, пивохона атрофини назорат қилувчи нозирни топди.

— Рўйхатингизда турувчи барча ўсмиirlар ҳақидаги маълумотни олиб келинг, — деб илтимос қилди. Унинг ишни ўсмиirlардан бошлишига фақат Имомалиевнинг маълумоти эмас, балки кўп йиллик тажрибаси ҳам сабаб эди. Бир кишига кўпчилик бўлиб ҳужум қилинса кўп ҳолда улар орасида ўсмиirlар учаради. Калаванинг учини топиш ҳам айнан шулардан бошланарди. Дастлабки жиноят қўркуви уларни фош қилиб қўярди...

Майор телефондаги гапини тугатмай, бўлим бошлиғи ёш йигитни бошлаб хонага кириб келди.

— Укамизни қанотингизга олинг, Талъат Шоумаров. Иккинчи курсда ўқир эканлар. Практиканлар. Афғонистонда хизмат қилган эканлар. Куч етарли. Аммо, билим билан тажриба бошқа.

Бўлим бошлиғи шошилиб турган экан, чиқиб кетди. Майор Талъат билан сұхбатлашиб, унинг оиласи, ҳарбийдаги хизматини сўраб билди. Кейин бошланажак ишни маълум қилди.

— Бир режам бор, сиз шуни амалга оширишда ёрдам берасиз. Ҳозирча сиз студент эмас, бекорчисиз. Пивони яхши кўрасизми? Ичмасангиз ҳам пивохона атрофида ўралашишга тўғри келади. Оқшомда сиз билан ўша ерда учрашамиз. Сиз мени танимайсиз, мен сизни.

Улар шу қарорга келиб хайрлашдилар.

Майор оқшомда уйига ўтиб кийимларини алмаштириб чиқди-да, пивохона томон йўл олди.

Биз майор билан пивохонада ҳали учрашамиз. У оқшомга қадар майдада-чўйда ишлари билан овора бўлиб тура турсин. Унга қадар мактабга қайтайлик. Асрорнинг ҳолидан бир хабар олайлик.

КЕЧА ҚАЕРДА ЭДИК? *ёхуд ҳар эҳтимолга қарши топилган баҳоналар ҳақида ҳикоя*

Биринчи соатдаги дарсда Асрор ўз майли, ўз хаёлларига банди бўлиб ўтирди. Унга ҳеч ким ҳалал бермади. Алжабр муаллимаси — элликдан ошган, беҳад семиз аёл Асрор борлиги сабабли шу синфга киришга юраги безиллаб туради. Асрор буни билади. Баъзан муаллимага ачинади, баъзан ундан аччиқланади. «Ўттиз йилдан бери даққи бўлиб кетган. Математика оламидаги оддий янгиликларни билмаганидан кейин пенсияга қаноат қилиб ўтиравермайдими? Қўлланмадаги минг йиллик назарияни қайтаргани қайтарган...» Муалима ҳам ўзини «эскириб» қолганини сезарди. Баъзан усталик қилмоқчи бўлиб, дарс ўтиши Асрорга юклар, Асрор аввалига бундан кувонар ҳам эди. Бир-икки шундай тажрибадан кейин Асрор муаллиминг мақсадини пайқаб қолиб, унинг таклифини рад

этадиган бўлди. Ундан ташқари болаларда билим пойдевори омонат, Асрор курмоқчи бўлган иморатга дош беролмас эди. Ҳарҳолда математиклар тайёрлайдиган маҳсус мактаб билан, оддий мактаб билими ўртасида хитой девори бўлмаган тақдирда ҳам, каттагина фарқ мавжуд. Асрор дарс ўтишга хоҳиш билдиримай қўйгач, муаллима ундан чўчиб қолди. Ҳоразмийнинг илмий мероси, Бернуллининг қобилияти ҳақида соатлаб ҳикоя қилувчи ўқувчидан чўчиса арзиди. Муаллима дарс ўтатуриб дам-бадам Асрорга қарайди. Бирон бир савол бериб қолмаса гўрга эди, деб хавотирланади. Бугун ҳам шундай бўлди. Бироқ, Асрор бунга эътибор бермади.

Иккинчи соат — география. Асрор шу дарсда муаллиманинг қаҳр ўқига дуч келишини сезган эди. Ўттиз бешларга бориб қолган, озғин, сержаҳл бу аёлдан ҳамма безиллар эди. У ҳали ҳануз турмуш қурмаганми, ё эрдан чиққанми, болалар билишмайди. Уларга бир нарса аниқ — муаллима ёлғиз. Шу ёлғизликдан бўлса керак, сержаҳл. Бир куни Асрор ундан жаҳли чиқиб: «Бу хотиннинг сочидан то оёғидаги тирноғигача заҳар» деган эди. Шу аёл Дилфузанинг синfiga раҳбар. Дилфузани «Асрор билан юрма», деб шу сиқувга олган. Кеча дарсдан кейин Дилфуза кинотеатр олдиди Асрорни кутиб турган эди. Асрорни кўрди-ю, йиғламоқдан бери бўлиб, илмий бўлим мудири хонасидаги машмашани айтиб берди. «Давлат бизга фалон сўм сарфлармиш, биз эса санқиб юрганмишмиз. Ўғил бола билан юришга эртамиш. Вой тавба, ўғил бола билан бирга ўқигандан кейин, танаффусда ҳам гаплашиб бўлмайдими? Ичи қозон куясидан ҳам қора-да, унинг. Ўзи бирор билан юрмайди, шунга бизни кўролмайди...»

Асрор қизнинг гапларини эшитиб ҳайрон бўлди. Уларнинг кўнглига шунаقا қора фикр келган экан, нима учун қизни қийнашади? Нима учун унинг ўзига ҳеч нима дейишмайди. Агар ёмон ниятда юришган бўлса, айбор қиз эмас, аввало бола бўлмайдими? Бу саволга Асрор тез жавоб топди. У — аълочи, мактаб фахри, математика, физика, химия олимпиадаларида биринчи ўринни олиб берган. Бадиий ҳаваскорларнинг иши Асрорсиз битмайди. Энг муҳими у — олтин медалга даъвогарлардан бири! Унга гард юқиши мумкин эмас. Дилфузага эса мумкин.

Ўқиши ўрта. (Балки бу йил саккизинчими битириши ҳамон бирон билим юртига жўнаташ ҳаракатига тушиб қолишар?) Энг муҳими — у болалар уйида тарбия кўриб келган. Онаси вафот этиб, отаси аварияга учраб ётиб қолгач, у синглиси ва укаси билан икки йил болалар уйида яшади. Сал улгайгач, отаси «менга қарасин» деб, уни уйга олиб келди. Шундай экан, нима ёмонлик бўлса, фақат шу «бевош» қиздан чиқади. Асрор синф раҳбари билан илмий бўлим мудирининг хулосасини айнан тўғри фаҳмлаған эди.

Асрор тахмин қилганидай, муаллима биринчи бўлиб уни йўқлади.

— Хўш, Мирисаев, Лотин Америкаси мамлакатларининг ташқи бозорга қарамлиги нималарда яққол кўриниб турар экан?

Муаллиманинг кинояси Асрорга оғир ботди. Қўпол гапириб юбормаслик учун лабини тишлаб, индамади. Муаллима дераза ортида чайқалаётган дараҳт шохларига қараб ўтирганича саволига жавоб кутди. Ўқувчисидан садо чиқавермагач, кўзини ташқаридан олмаган ҳолда сўради:

— Ўртоқ, Мирисаев, қулоғимиз сизда. Транспорт шаҳобчалари конфигурациясидан кўринармиди?

Аччиқни аччиқ, заҳарни заҳар кесади деганларида, Асрор чидаб туролмай, ўзи билмаган ҳолда киноя билан жавоб қайтарди:

— Ўртоқ Аъзамхонова, баҳтсизликни қарангки, мен Лотин Америкаси мамлакатларининг ташқи бозорга қарамлиги билан қизиқиб кўрмабман.

— Шунақами? — муаллима шундай деб унга ўгирилди. Лаблари пирпираб кетди, — унда нимага қизиқдингиз, ўртоқ Мирисаев?

— Ички бозорга қизиқибман, ўртоқ Аъзамхонова.

Киноя ўйини довулдан дарак берарди. Шу сабабли Асрорнинг гапига пиқ этиб қулган қизни болаларнинг ўзлари туртиб, тинчтишиди. Муаллима синфдаги аҳволга зътибор қилмади. Ҳозир у учун энг муҳими — Асрор. Қотмадан келган, қора киприклари қизларникидай узун, кўзларидан ақллилиги сезилиб турган бу мўмин боланинг бу қадар беадаблиги уни лол қолдирган, йўқ, лол қолдирган, десак юмшоқ гапирган бўламиз, уни дарғазаблик

минорасига чиқариб қўйган эди. Муаллима кечаги «тарбиявий соат»дан Асрорнинг хабар топганини билиб, арининг уясини кавлаб қўйганини сезди. Сезишга сезди-ю, аммо вақт ўтди. Ўйинни ўзи бошлади. Эвини қилиб, ютиб чиқмаса, болалар олдидা обрўйи сариқ чақа бўлади.

— Яхши, — у бармоқларидаги титроқни яшириш учун мушт қилиб туғиб олди, — унда ички бозорда аҳвол қандай экан?

Асрор унга тик қарамоқчи эди, эплолмади. Муаллиманинг гезарган лабларидаги титроқни кўрди-ю, кўзини олиб қочди. Аввалги шаштидан асар ҳам қолмади.

— Ёмон экан, — деди боягидан пастроқ овозда, — айниқса паттачилари ёмон экан. Ақли етмаган ишларга аралашавераркан. Сен бу ерда сотма, сал нарёғда савдо қил, деб ғалва кўтаравераркан.

Болалар буни ҳазил деб тушуниб, кулишди. Аммо ўқ нишонга теккан эди. Муаллима титраб кетди. Асрор томон бир қадам кўйди-ю, яна тўхтади. Ўқувчисининг бу қадар бадаҳлоқлиги ундаги ғазаб дарёсини тошириб юборган эди.

— Сиз чарчабсиз, дам олинг ёки даволанинг, — деди муаллима сўнгти сўзига ургу бериб.

— Биз кеча яхши дам олганмиз. Бир эмас иккита кино кўрдик. Бор чарчофимиз чиқиб кетди, — Асрор шундай дейишга деди-ю, «кинони дуруст айтдим» деб ўз-ўзидан мамнун бўлди.

— Сизга рухсат, сиз... бўксиз, — муаллима шундай деб эшикни кўрсатди. Унинг бошқа иложи йўқ эди — ўйиннинг мағлубият билан якунланиши аниқ бўлиб қолган эди.

Асрор маданиятли киборлар каби бош эгиб, таъзим қилди-да:

— Завучнинг хонасида кўришгунча хайр, — деб чиқиб кетди. Синфда кулги кўтарилиди. Муаллима болаларнинг бу гапларни оддий майнавозчилик, деб билганларидан бир томони қувонди. Агар улар Асрор айтган гапларнинг мағзини чақишса борми... Бозордаги паттачига тенглаштириб қўйди-я... Шу фикр миясига яна тўқмоқдай урилиб, Алининг аламини Валидан олди — столга мушт уриб «жим!» деб бақирди.

Асрор қилиб қўйган ишининг яхшими ёмон эканини билмай, гангиган бир аҳволда даҳлизда аста-секин юриб борарди. Унга кечаги фожеанинг ўзи етарли эди. Нима қиласарди ўқитувчи билан ўчакишиб... Бирдан Асрорнинг фикри ёришиб кетди: тўғри қилди ўқитувчини ҳақоратлаб. Ахир кечаги ғалвага аралашишига бош сабабчи ўша-ку? Асрор кеча дарсдан кейин уйига бориб дам олмоқчи эди. Туни билан маст-аласт бойваччалар хизматида бўлиш уни анча ҳоритган эди. Қамариддин билан учрашиш, унга қўшилиб санқиб юриш режаси йўқ эди. Кинохона яқинидан ўтаётиб қараса, Дилфузга ўшалар билан турибди. Эси йўқ қизчага у ерда нима бор экан, деб яқинлашиб, мудир хонасидағи машмашадан хабар топди. Қамариддинга учраган бола осонликча кетарканми. Шу-шу уларга илакишиб, оқшомга қадар юраверди. Кейин Қамариддин пивохонага бирров кириб чиққач, анҳор ёқасида ўтиришди. Сўнг бир одам пивохонадан чиқди. Сигареталари қолмаган эди. Қамариддин билан Салим унинг йўлини тўсишди. У одам «кутиб турибсанларми, ҳаромилар» деб сўкли. Шунда Қамариддин у одамни бир урди. У одам эса Қамариддинни калла қилиб учирашиб юборди. Салим сергакроқ экан, сакраб туриб тепди. У одам эса пичноқ чиқаришга улгуриб, Салимнинг сонини тилиб юборди. Шундан кейин ҳаммалари ёпирилишди. Асрор бўлган воқеани бир-бир эслаб, «бош сабабчи — муаллима» деган қарорга келди.

У ҳовлига чиқаверишда комсоргга тўқнаш келди. Педагогика институтида сиртдан ўқийдиган бу йигит Асрорнинг назарида сал ҳовлиқмароқ эди. Ишининг тайини йўқ, аммо гап деса қоп-қоп толиб берувчи бу йигитга Асрорнинг хуши йўқ, шу сабабли комсоргнинг жамоат ишларига тортишга уринишлари зое кетарди.

— Асрорбек, яхши бўлди учратганим. Райкомсомол планни сал ўзгартирди. Эртага бошқачароқ қилиб ўтказамиш.

— Нимани? — деб сўради Асрор.

— Ие, эсингдан чиқдими? «Хоразмий — кибернетика отаси» деган кеча ўтказамиш, деб келишган эдик-ку? Бунинг ўрнига «Ломоносов — улуғ олим» деган мавзуда нинг ўзи өйлиш-ясан.

Асрор пешонасини тириштиерди. Асрорнинг синфа дарс ўтиб, Хоразмий ҳақида гапирганини эшигтан комсорг ҳовлиқиб келиб, уни саволга тутган эди.

— Ростданми? — деб сўраганди у ўшанда худди томдан тараша тушгандек қилиб.

— Нимани сўраяпсиз? — деб ҳайрон бўлган эди Асрор.

— Хоразмийни-да, кибернетикани яратгани ростми?

— Эшигмаганмидингиз? Ҳозир «алгебра» дейиладиган «алжабр» фанини тартибга келтириб, кибернетика асосларини яратган.

— Қачон?

— Минг йилдан ошли, — Асрор «бу одам чиндан жоҳилми ё лақиллатяптими», деб қараб қўйиб, шундай қўшимча қилган эди: — Кибернетикани алгоритм, алгорифм деган иборалари Хоразмий шарафига қўйилган. Европаликлар «ал Горезми» деб юриб, бориб-бориб «алгоритм»га айланиб кетган.

— Уни қара-я! Бойлик-ку, бу! Унга бағишлаб кеча ўтказамиз. Сен докладчисан. Мен райкомнинг рухсатини олиб бераман.

...Бу суҳбат Асрорнинг хаёлидан кўтарилиган эди. Комсорг эса унумаган экан. Лекин... мавзунинг ўзгариши...

— Докладинг эрталабгача тайёр бўлсин. Райкомдагилар «Кооперник билан Менделеевни ҳам қўшинглар», дейишияпти. Докладингга қўшиб қўй, хўпми?

— Уларнинг кибернетикага нима алоқаси бор?

— Ҳа, энди райком айтгандан кейин қўшиб қўяверда. Докладингни олдин бизга кўрсатасан, комитетда кўриб чиқамиз.

— Комитетдагилар Хоразмийни билишадими? — деди Асрор, унинг гапидан фаши келиб.

— Билса билмаса доклад кўриб чиқилиши шарт. Айниқса, ҳозирги кунда ҳар бир доклад сиёсий жиҳатдан пухта бўлиши зарур.

— Мен буни эплолмайман. Ломоносовнинг ҳаётини билмайман. Агар гапирадиган бўлсан, шу пайтгача Хоразмийни билмаганинглар учун танқид қиласман. Кооперник билан Хоразмийнинг фарқига бормайдиган райкомингизни ҳам айтаман. Бу ёқда ҳали Фаробий турибди. Ибн Сино, Улугбек, Али Қушчи...

— Тұхта, тұхта, буларни билмаслигимизга комсомол комитети айборми, нимага танқид қиларкансан?

— Ҳамма айбдор. Буларни билмай туриб яхши билим олиб бўлмайди.

— Сен бу гапларингни қўй. Доклад қиласанми?

— Йўқ, қўлимдан келмайди.

— Унда комитетда ўзингни муҳокама қиласиз.

— Қандай қилиб? Ахир мен ҳали комсомолга аъзо эмасман-ку?

— Йўғ-е, нимага ўтмадинг?

— Ҳали қабул қилганингиз йўқ, — Асрор шундай деб истеҳзо билан кулди-да, унинг ёнидан ўтиб, ҳовлига чиқди. Бақатераклар орасига қўйилган ўриндиққа бориб ўтирди. Шамол терак баргларини беаёв юлиб хирадик қиларди. Қирқ йилдан бери чарчамай турган барабанчи пионер ҳайкали атрофига чанг тўзитади. Барабан чўплари ўн йиллар аввал синиб кетган, ҳар йили кумуш рангга бўялувчи бола нигоҳини узоқ уфққа тикканича шамолнинг қилиғига писанд қилмайди. Шу ерга ўрнатилгандан бери неча бўронни, дўл, ёмғирни кўрмади бу ҳайкал. Хашаки шамол нима деган гап унинг кўрганлари олдида.

Танаффусга қўнғироқ чалингач, Асрор «синфга кирсамми, кирмасамми, ё уйга кетаверсаммикин» деб иккilandи. Энди туриб юрган пайтда шошилиб келаётган синфдоши Отауллани кўриб, тўхтади. Сочи жингалак, ўзига оро бериб юришни яхши кўрадиган Отаулла ўзини Асрорга яқин тутарди. Ҳозир шошилиб келиши ҳам шундан.

— Нима қилиб қўйдинг, босс? — деди у Асрорни елкасига тутиб, — Қилиғингни бошқа ўқитувчига қилмайсанми? Бу география, бу йил охирги марта киради. Баҳо аттестатга кетади-я! Шунга ўчакишасанми?

— Нима қипти, — деди Асрор елка қисиб. У ҳозир бу ҳақда гаплашишни истамасди. Шу сабабли гапини қисқа қилмоқчи эди, аксинча бўлиб, Отаулланинг гап халтасини очишга сабаб туғдириб берди.

— Босс, бу нима деганинг? Институтда ҳисобга олишади ўртача баҳони.

— Институтга кирсам унинг баҳосисиз ҳам кираман.

— Ҳа, сенга гапириш осон. Калланг бор. Аммо... хафа бўлма-ю, сен учун кечирим сўраб қўйдим.

— Хафамасман, бердим сенга ўша «беш»ни.

— Э, беш керакмас, «тўрт» ҳам тешиб чиқмайди. Менга шунинг географияси керак эканми? Менга Бразилия иқтисодининг нима зарурлиги бор? Ўзи функцияларингнинг «максимум нуқтаси», «минимум нуқтаси» деганларинг манави еримга келиб қолди, — Отаулла шундай деб кўрсаткич бармоғини бўғзига бигиз қилди. — Лекин иложим йўқ. Аттестатни яхшилаб нархозга бормасам, баткам қалламни олади. Мен аттестатни яхшиласам бас, қолгани баткамнинг иши. Баткамни биласан-ку, босс?

Унинг отасини, икки қаватли дўкон мудирини ким билмас экан. Ўқувчилар ҳам, муаллимлар ҳам яхши билишади.

— Менга нима учун дийдиё қилиб қолдинг? — деди Асрор унинг мақсадини тушунмай. — Мени уришгани келдингми ё бошқа дардинг борми?

— Вей, босс, сенга гап ёқмайдиган бўлиб қолибди. Мен сени география билан ярашираман. Сен кампирингга айтиб кўй, мени кўп қийнамасин. Тенглама-теоремаларига бари бир ақлим етмайди. Менинг келажагим тайин: карра жадвални билсан бўлгани, нима қилади бошимни қотириб.

— Бўлти айтаман.

Бошқа пайт, бошқа кайфият бўлганида Асрор Отауллани аямай, бу очиқ савдоси учун айтадиганини айтарди. Ҳозир бир ижирғаниб кўйди-ю, гапничувалаштиrmади. Унинг осонлик билан кўнганига Отаулла севинди.

— Маладессан-да, босс, кетворган боласан. Эртага йигирма бешни бераман.

— Қанақа йигирма беш?

— Йифишяпти-ку? Тўйга... сен айтувдингми?

Асрорнинг кўзларидан ўт чақнаб кетди. «Айтганини қилибди-да, ахир. Менга пул йигиб беришмоқчи! Вой, бойвоччалар-е!..» У тез-тез юриб кетди. Синфга кириб Зоирни ёқасидан олмоқчи эди. Етиб боргунча дарсга кўнгироқ чалинди. Асрор китоб-дафтарини кўтариб чиқиб кетишга ҳам улгурмади.

Адабиёт ўқитувчиси журнални стол устига кўйди-да, думалоқ кўзойнагини бурни учига қўндириб, синфга разм солди.

— Демак, гап бундай: ўтгизинчи йиллар адабиётини ўрганишни кечикитирамиз. РайОНдан топшириқ бўлди, бугун сиз бизга «Бахтили болалик» деган мавзуда эркин ишо ёзиб берасиз.

— Ҳамма ёзадими?

— Бу нима деганлари бўлди? Зоирали бўтам, сизга алоҳида тақлиф лозимми, ё?

— Иншони эркин деяпсиз-ку?

— Номи шунаقا, бўтам. Қани, қофоз олиб, иш бошланглар. Вақт кетмасин.

— Самад ака, биз болаликдан ўтдик-ку, нимасини ёзамиз?

— Ҳали ўтиб бўлганингизча йўқ, Зоирали бўтам, энди ўтапсиз. Қилаётган ишингизга ўзингиз тўғри баҳо бера олган онингиздан бошлаб болалигингиз билан видолашасиз. Ҳа, ҳа, айнан видолашасиз. Болалик сизнинг хотирангизга кўчади. Вақти келиб, бу хотира виждан азобига солади, вақти келиб нималарнидир кўмсашга мажбур қиласди. Хуллас, сизни ҳар кўйга солади. У билан видолашишга ошиқманг. Болалик — ҳаётнинг асал палласи, ундан кўпроқ баҳраманд бўлишга интилинг. Асалдан кейин турли аччиқликларга дуч келасиз.

— Самад ака, шуларни ёзсан-чи? «Бахтили болалик» эмас, «Алвидо, болалик» десак-чи?

— Бўтам, кўп ақлли боласиз-ку, бироқ айрим вақтларда калтафаҳмлик қилиб кўясиз. Тушунинг, «Бахтили болалик» менга эмас, райОНГа керак. Шу боис мен билан тортишманг. Ишни бошланг.

Болаларни сизлаб, юмшоқ гапиравчи бу одам кўпинча ўз ишини ўзи қийинлаштиради. Болалар уни бўшанг деб билиб, баравар тортишишдан тап тортишмасди. Баъзан бутун дарс тортишув билан ўтарди. Китоб ўқишни жонидан ҳам яхши кўрадиган Зоир кўпинча баҳс бошлаб қоларди.

Самад ака бугунги баҳсга барҳам бериш учун дераза олдига борди-да, қўлинни орқасига қилиб, ҳовлига тикилиб олди.

Синфда шивир-шивир, қофозлар шитири бошланди.

Асрор дафтар орасидан икки варақ йиртиб олиб «Бахтили болалик» деб ёзди-да, ўйга толди:

«Зоир түгри айтди. Иншо эркин бўлганидан кейин ҳаммани мажбур қилишнинг нима кераги бор? Ҳамма ўзини баҳти деб ҳисобладими? Ана, Туроб, акасининг жасадини Афғонистондан олиб келишиди. Онаси бунга чидолмай жинни бўлиб қолди. Ҳозир жиннихонада. Етти бола отасининг ўзига қолган. «Мен баҳтлиман...» деб бошлайдими иншосини. Манзура-чи? Отаси кетиб қолган. Онаси иккови туради. У нима деб ёзади? Отауллага ҳам қийин. «Мен баҳтлиман, чунки отамнинг пули кўп» дея олмайди. Аслида-ку, улар пулнинг кўплигини баҳт деб билишади. Лекин очиқ айта олишмайди. Пул денгиз бўлиб мавжланади уларнинг ўйида. Бироқ, ўзлари хоҳлаганча ишлата олишмайди. Бу баҳтми ё баҳтсизлик? Ҳар ҳолда нима деб ёзаркин, у бойвачча? Бунақа гапларга Зоир уста, қотириб ташлайди. Умуман, баҳти бола у. Ота-онаси инженер, ўйда ўзию синглиси. Газетага хабар ёзади. Нима истаса шунга зришади. Эргаш-чи? Отаси аравакаш. Дарс тугаши билан сомонбозорга югуради. Шуни ёзадими? Агар Дилфузаларга ҳам шу мавзу берилса у нимани ёзади? Икки оёғи қирқиб ташланган отасининг инжикликлари, онасиз қолишнинг нақадар баҳтсизлик эканини баён қиласидими? Хўш, ўзим-чи? Ўзим нимани ёзай, кечаги воқеаними ё отам билан тўйма-тўй юришимними? Отамнинг ўйинчи хотинга суйқалишиними? Минг лаънат!» Асрор хаёлига келган фикрдан титраб, ўзини тутолмай қолди. Қаламни стол устига тақ этиб урди. Ўзига тикилган нигоҳларни туйиб, бошини эгди. Ич-ичида нимадир қизиб, кўкрагини ёндириди. У синфда ўтира олмаслигини сезиб, шарт ўрнидан турди-да, чиқиб кетди.

Эшикни ёпа туриб: «Босс касал бўпқопти», деган овозни эшилди.

Асрор ҳеч нарсага қарамай, кўчага чиқди. Кинотеатр қаршисидан ўта туриб яна ўша жойларига қаради. Не кўз билан кўрсин-ки, Қамариддин сигарет тутатиб ўтиарди. Ёнида икки югурдаги. Қамариддин Асрорни кўриб имлади.

— Кеча қаерда эдинг?

— Кинодайдим.

— Во, профессор бу, эшилдиларингми? Башкаси ишлайди. Сен кеча мени кўрганинг йўқ, демак. Қаёқдан ҳам кўтардинг? Кеча мен йўлда эдим. Андижондан кел-

дим бугун эрталаб. Поезддан энди тушиб турибман. Мана билетим, — у шундай деб кўкрак чўнтағидан поезд билетини олиб кўрсатди. «Демак, эрталаб вокзалга борган, билетни ўша ерда кимдандир сўраб олган, ё ўмарган. Иши пишиқ бунинг», деб ўйлади Асрор.

— Демак, гап бундай, братишка, ҳамма қаердалиги ни яхши билади. Кеча ҳеч қандай воқеа юз бермади. Бугун сабантўй.

— Менинг вақтим йўқ.

— Ўзинг биласан. Билиб кўй: башкангни йўқотма. Ўзингга қийин. Мени ҳеч қандай қармоқ илинтира олмайди. Сен мактабда профессор бўлсанг, мен у ёқда... Қамариддин бармоқларини панжара қилиб кўрсатди, — академик бўлиб келганман. Омон қоламан, десанг, мендан узоқлашма.

— Салимнинг ярасини боғладингми?

— Салимнинг иши беш, ундан хавотир олма. Сен фақат қўрқмасанг бас, бу ёғи о'кей бўлади.

Қамариддиннинг гапидан кейин Асрор ўйланиб қолди. «Хозир бу ердан кетиб қаёққа ҳам борардим. Уйга қайтсам ҳисоб беришим керак. Бир ўзим шаҳарда санқиб юраманими?» Шу фикрга келиб, Қамариддиннинг ёнидан жой олди.

Энди уларни шу ерда қолдирайлик-да, майор Мақсуд Солиев билан учрашайлик. Тажрибали изқувар режаси билан танишайлик.

АШЁВИЙ ДАЛИЛ ёхуд мурданинг сувдан чиқариб олинниши ҳақида ҳикоя

Пивохонада одам кўп. Пиво ҳиди, сигарет тутунидан нафас қайтади. Отни эртароқ қамчилаганлар столлар атрофида, кечроқ қолганлар дуч келган ерда тик турганча нафс балосининг кўнглини овлаш билан банд. Талъат шундайгина кондиционер яқинидаги столдан жой олган. Стол усти шишага тўлган. Айрим шишалар бўш, айримларидаги пиво «озодликка чиқишни» кутиб, муте одамдай пайт пойлаяпти.

Мақсуд Солиев ичкари кириб атрофга тезгина күз югуртириди. Талъатдан нигоҳини тұхтатмади. Ёнидагиларга ғап үқтираётган Талъат ҳам Солиевни күриб күрмаганга олди. «Нималарни гапираётibiди экан, ҳаммани үзига қаратиб олибди-ку? Ё «қамоқда күрган-кечиригандариними?»

Пештахта атрофида одам күринмаганидан билдики, пиво йўқ. Шундай бўлса ҳам сотувчига яқинлашиб, пиво сўради.

— Пиво соп бўлди, окам, бу ёғини тортиб қўйиншган. Эртага воҳлироқ келас, — деди юзлари бўриқиб қизариб турган йигитча. Нарида пул санаётган ёши каттароқ киши Солиевга бир қараб олди-ю, ишини хотиржам давом эттириди.

— Зоримиз бор, зўrimиз йўқ, илож қанча, — деди Мақсуд Солиев нари кетаркан. Эшик оғзида тарбияси бузилган ўсмиirlар билан ишловчи нозирни кўриб, кўзини олиб қочди. Ёш лейтенант йигит бунинг маънисига етмай, майор билан сўрашди. Яхшики кафтини чаккасига олиб келмади. Энди индамай чиқиб кетиш мумкин эмас. Қайтиш керак. Айб майорнинг ўзида. Талъатни огоҳлантирибди-ю, тарбияси бузилган ўсмиirlарнинг ҳужжатларини олиб келган лейтенантга кундузи бу ҳақда ҳеч нима демабди.

Мақсуд Солиев лейтенантни қўлтиғидан олди.

— Менинг кимлигимни бу ердагиларнинг билмаслиги дуруст эди, — деди у, — бўлар иш бўлди. Пивохона хўжайинига сўзингиз ўтадими?

— Ўтганда қандоқ. Ҳозир айтаман. Сизни юрфакдаги домлам деб қўя қоламан.

Лейтенант сотувчи томон борди-да, каттасига нимадир деб шипшиди. Катта йигитчага гапирмади ҳисоб. Киши билмас имо қилиб қўя қолди. Йигитча шошилганича пештахта ортидан чиқиб, бурчакда устига шишалар териб кўйилган столни бўшатди-да, артиб, кирроқ бўлса ҳам дастурхон ёзди. Ичкаридан иккита стул олиб чиқиб қўйгач, қуллуқ қилганича майорга жой кўрсатди.

Пивохона каттасига лейтенант яна бир нарса дегач, ўтиrmай чиқиб кетди. Катта эса тўрт шиша пивони келтириб қўйди-да, майор билан қўшқўллаб сўрашди.

— Танимасни сийламас дейдилар. Сизга ўшаган хурматли акахонларга олиб қуймасак, уялиб қоламиз. Қани, олсинлар, — у шундай деб бир пайтлар оппоқ бўлган халати чўнтағидан иккита қурут чиқариб қўйди. Майор чўнтағидан пул олмоқчи эди, «қаттиқ хафа бўлишини» айтиб, қуллуқ қила-қила жойига қайтди.

«Бу илтифотлар қўрқув натижасими ёинки «арзимас бир илтимос»нинг муқаддимасими? — деб ўйлади майор унинг изидан қараб. — Бугун тўртта пиво қўйди. Эртага тўртта эмас, керак бўлиб қолса, қирқта қўяди. Дастандаста пулларни тахлаб бир учини кўрсатади-да, ўша «арзимас илтимоси»ни айтади. Карра жадвалдан бошқасини билмайдиган шу думбул ўғли ё укасининг «юрфакда ўқишга иштиёқи баланд»ligини билдиради. Чиндан домла бўлсан нима қиласман — кўнаман. Кўнмайдиганлар ҳам борми? Бор бўлса билимсиз, иқтидорсиз, туйғусиз студентлар қаёқдан ёғиляпти? Домлаларга бу билимсизлар икки томонлама фойда: ҳам киришда ишлаб олишади, ҳам беш йил ўқув давомида соғин сигирдек соғишади. Билимли боладан уларга нима наф бор? Отасининг пулига ўқиётган болада инсоф, виждон деган нарса қолармикан? Ўқишни битиргунча пораҳўрлик, юлғичлик йўлларини тўла-тўқис эгаллаб олмайдими? Жиноят кўпайяпти, деймиз, қаёқдан пайдо бўляпти, бу нусхалар, деймиз. Ахир уларни ўзимиз шундай тарбия қиляпмиз-ку? Акасининг пули эвазига ўқиётганини кўрган ука мактабда дуруст тарбия, билим олади, деб ким кафолат беради?»

Майорнинг хаёлидан шу гаплар ўтиб, пиво ичгиси келмай қолди. Лекин ичишга мажбур. Катта қараб-қараб кўйяпти. Мақсад Солиев стаканга пиводан қуйиб симириди.

«Бу аҳволда жиноятни камайтириб ҳам, олдини олиб ҳам бўлмайди, — деб ўйида давом этди майор. Кечаги марҳумни ҳам, қотилларни ҳам бу ерадагиларнинг кўпи кўрган: аммо сўрасанг, без бўлиб туриб олишади. Баъзилари қўрқанларидан айтишмайди, айримларнинг сарсон бўлишга тоқатлари йўқ. Қизик... агар ҳозир турсам-да: «ўртоқлар, кеча беш-олти безори бир одамни ўлдириб кетибди. Милиция уларни қидирмайди ҳам, топмайди ҳам», десам нима қилишаркин? О, ғалеён кўтарворишар? «Нимага тутмайсиз, тутишга мажбурсиз, бу сизнинг ва-

зифангиз...» деб даъво қилишади. Бизга ёрдам беришни истамаган одам эртага ўша безорилар Қўлига тушиб қолсанчи? Кўринг томошани...»

Майор беихтиёр Талъат ўтирган томонга кўз ташлади. Талъат ҳам у томон қараб-қараб қўйиб гапиради. Бир маҳал ўрнидан турди-ю, тўғри майорга қараб юрди.

— Амаки, бир ўзингизга тўртта пиво кўплик қиласар, иккитасини менга сотинг, — деб уч сўм узатди. Кейин тусини ўзгартирган ҳолда қўшиб қўйди: — танишиб олдим, кунда-шундалар экан.

— Учтасини ола қол, ичмайман, — майор шундай деб шишишларни суриб қўйди-да, Талъат узатган пулни олди.

Талъат узоқлашиши билан пивохона эгаси югуриб келди:

— Нима бўлди, домлажон?

— Кўнгли тортиб қолибди. Менга кўплик қиласади. Сотиб юбора қолдим, — майор шундай деб унга пулни узатди. У индамай олиб, чўнтағига солди. — Сиз хижолат чекманг, — деди майор юмшоқ оҳангда, — мен шунчаки чанқоқ босдига кирган эдим. Сизни ҳам уринтирдим, узр.

— Қизиқмисиз, домлажон, сиз тия сўйиб чорласак ҳам келмайдиган одамсиз, бир кеп қопсиз, — катта «мен ҳозир» деди-да, ичкари кириб кетди. Дам ўтмай иккита шишани газетага ўраб олиб чиқиб, стол устига ётқизиб қўйди.

— Уйда оёқни узатиб бир хумордан чиқасиз. Бу ерда, манавилар олдида иштаҳа ҳам бўғилиб кетади.

Майор унга миннатдорлик билдириди-да, Талъатга имо қилиб сўради:

— Бу йигит кўп ичадими, дейман, яна ғалва-палва кўтармасайди.

— Бу йигитни билмайман, бугун пайдо бўлиб қолди. Аммо шериклари ғалва чиқаришмайди. Молдай ичишга ичишади-ю, аммо индамай кетишади.

— Мижозларингизни билар экансиз-да?

— Касбимиз шу-да.

— Ишқилиб тинч кетишса бас, замон оғир ҳозир. Сизга ҳам гап тегиб қолиши мумкин.

— Тинч кетишади. Биз томонларда ғалва йўқ. Икки йилдан бери шу ердаман, бир марта ҳам ғалва чиқмади.

— Майор яна миннатдорлик билдириди-да, ташқари томон юрди. Катта уни күчага қадар кузатиб, қүшкүллаб хайрлаши.

— Эртадан кейин бир келинг, домлажон. Чимкент-никидан олиб келиб құяман. Биласиз-а, ҳозир эңг зўри шу Чимкентники. Оғайнилар бир-икки яшик бериб туришади. Сизга ўхшаган ақаҳонларга деб олиб қоламиз.

«Демак, Чимкент пивосидан бошлаб, кейин Арман конъягига, балки французларнинг «Наполеон» конъягига ўтсак керак. Ишимиз «беш»ку», деб ўйлади майор ғижиниб. У анҳор ёқалаб юрди. Пивохонадан юз қадамча узоқлашгач, орқасига ўғирилди. Ичкарида ўтирганларга бемалол кўринадиган ер. Эртага тонгда Имомалиев жойни аниқроқ кўрсатиши мумкин. Майор столбага яқинлашиб тепага қаради: лампочка синдирилган. «Қачон синдирилган, кечами ё анча бўлганми? Ким билади буни? Ҳеч ким. Фақат экспертиза аниқлаб бериши мумкин... Демак, қоронғи бўлган... Йўқ, кеча ойдин эди-ку? Қотиллик барвақтроқ содир бўлган. Пивохона қоронғи тушгунча ишламас. Талъат сўраб билса яхши эди...»

Мана шу оҳиста оқаётган сув остида бир одам ётиди. Унинг гуноҳи нима эди? Нима учун беш-олти безори уни коптот қилиб тепди? Уларни ваҳшийликка нима даъват этди? Унда аламлари бор эдими? Ёки шунчаки йўлтўсарлик қилишганми? Йўқ, йўлтўсарлик бўлса, бир-икки уриб тарқалишарди. Ўлдириб сувга ташлашга бошқа муҳимроқ сабаб керакдир. Бугун тунда ғаввослар мурдани олиб чиқишади. Ёнида бирор ҳужжати бўлса-ку, дуруст. Бўлмаса, яқинлари қидиргунча номаълумлигича қола туради.

Майор Солиев шуларни ўйлаб борарди. «Агар ғаввослар кундузи иш бошлашганда пивохонада ҳозир барча шу воқеа ҳақида гапираётган бўларли. Бугун қотиллар бу ерга яқинлашишмаган. Агар мурда топилгани, милиция иш бошлаганидан хабар топишса мутлақо яқинлашишмайди бу ерга». Майор «Қотиллар шу атрофда яшайдиган одамларми ё марҳумнинг изидан тушганларданми?» деган саволни кўп ўйлади. Унинг фикрича қотиллар шу атрофда ўралашиб юрадиган бебош ўшлар бўлиши керак. Чunksи қасддан қилинадиган қотиллик учун ҳоли жой танланади. Бу ер — йўл усти, сал нарида ғавжум пивохона. У одам

пивохонадан чиққан. Пивохонага эса фақат шу йўлдан бориб-қайтилади. Йўлнинг нариги боши кавлаб ташланган. Ҳозирча Мақсуд Солиев қатъий қарорга келганича йўқ. Марҳумнинг шахси аниқлангандан кейингина бир хulosага келиш мумкин.

Фаввослар тунги соат учда иш бошлишди. Анҳор соқин оқарди, шунинг учун иш узоқ чўзилмади. Мурдани экспертизага жўнатиб, анҳор ёқасида майорнинг ўзи қолди. Тонгда бу ерга Имомалиев келиши керак. У марҳум калтакланган жойни аниқроқ кўрсатиб беради. Балки ашёвий далил топилиб қолар? Ҳозирча майорга бир нарса аниқ: марҳумнинг чўнтағидан чиққан гувоҳномага қараганда у — Мирқосим Миртиллаев — самолётсозлик заводининг ишчиси. Эртага кундузи заводга бориб, маълумот тўплашни бошлайди.

Майор ой нурида жимиirlаётган анҳор сувига тикилиб турар эди, одам шарпаси эшитилиб, орқасига қаради. Талъатни кўриб, ажабланди.

- Сиз нима қилиб юрибсиз? Сизни айтмаган эдим-ку?
- Ёрдамим керак бўлиб қолармикан, девдим.
- Сизга аниқ вазифа юкланган.
- Бажаряпман, — деди Талъат сал жонланиб, — ҳалиги кўрганларингиз ичкилик деса ўзларини томдан ташлашади. Қурилишда ишлашаркан. Кеча пиво кўп бўлибди. Пивохона ўн иккиларда ёпилибди. Безори болалар ҳам ўралашиб юришаркан. Жанжал ҳам бўлиб туаркан.
- Безорилар бугун кўринишмабдими?

— Бир-иккитаси кўринибди. Менга филай йигитни кўрсатиши. Атрофига болаларни йигиб юаркан. Яна олифта кийинган уч йигитча келиб ўтириди.

- Филай деганингиз болалар билан кирдими?
- Йўқ, бир ўзи. Уч шиша пиво ичиб чиқиб кетди.

Кўп ўтирмади.

- Кузатаётганингизни сездириб кўймадингизми?
- Йўқ, гап орасида шунчаки сўраб кўрдим. Лекин кечаги жанжални тилга олишмади. Кўрмаганга ўхшашади.
- Бўлиши мумкин. Аммо кўпинча кўришса ҳам кўрмаганга олишади. Сиз ҳали ишингизда бунақаларга кўп дуч келасиз. Сиз энди бундай қиласиз: безорилар якка-ёлғиз юришмайди сира. Ундан ташқари улар бир

неча гурух бўлади. Сиз зўравон гуруҳни аниқланг. Филайнинг гуруҳими ё учта олифтами ё бошқами. Сиз зўравон гуруҳнинг зўри билан яккама-якка чиқишингиз керак. Шунда қолганлари ҳам қўлингизда бўлади. Эртага кундузи сизга колонияни кўрсатишади. Қамоқдан озод қилиш ҳақидаги қофозни беришади. Сиз шартли равишида озод қилингандай безорисиз. Бизнинг район милициясида рўйхатда турасиз.

— Ўртоқ майор, шартми шулар, ахир бунақа усувлар йирик жиноятларни фош қилишда қўлланилмайдими?

— Йирик? — майор Талъатга бошдан-оёқ разм солди. Аммо ундан аччиқланмади. Бир у эмас, бошқа ёшлар ҳам шунақа фикр юритишади, Мақсуд Солиев эса жиноятни катта-кичикка ажратмайди. Бу ажратиш ишни қийинлаштиришга олиб келишини билади. Ҳозир шулар ҳақида гапиргиси келди-ю, бироқ вақти-соати билан ўзи фарқлаб олар деган фикрда қароридан қайтди.

— Шу атрофда жиноятлар кўпайяпти. Сиз айтмоқчи «майда жиноятлар» бари. Қани, бир ҳаракат қилиб кўрайлик-чи? Аввал қотилларни топишимиз керак. Кейин адабиб, санқиб юрган бошқа безориларни тўғри йўлга солишимиз зарур.

— Биз тўғри йўлга соламизми? Улар, менингча, сира тўғри йўлга тушишмайди. Шартта обориб қамаш керак. Қотилларни шарт пешонасидан отиб ташлаш керак. Шунда тартиб бўлади.

Икки-уч йилдан кейин одамларнинг тақдирини ҳал қилиши лозим бўлган йигитдан бу гапларни эшлишиб Мақсуд Солиев лол қолди. Демак, жиноятчига нисбатан унда фақат нафрат бор. Ана шу нафрат ҳақиқат йўлига ҳамиша тўсқинлик қилиб туради. Жиноятчининг юрагига қўл солишга имкон бермайди. Адаш хulosалар, адаш ҳукмлар шундан келиб чиқади. Шу нафрат туфайли тўғри йўлга қайтиши мумкин бўлган жиноятчилар ҳаётдан аламзада бўлиб, қайта-қайта ўч олишга киришадилар. Талъатга бу нафрат қаердан юқди? Унга жиноятни очиш йўлларини эмас, аввал жиноятчини тўғри тушунишни ўргатиш керак экан.

Майор шуларни хаёлидан ўтказиб, бир оз жим қолди. Кейин уни қўлтиғидан олиб аста юрди.

— Сиз Афғонистонда ўлим билан юзма-юз бўлиб қайтгансиз. Рўпарангизда ашаддий душманлар билан бир қаторда адашганлар ҳам бўлган, шундайми? У ерда ўқ ким душман, ким адашган — ажратиб ўтирумайди. Бу ерда ҳам ашаддий жиноятчилар бор, адашганлар бор. Биз бараварига ўққа тутсак, биласизми, нима бўлади? Биз адашганларга, ҳатто ашаддийларга ҳам, тўғри йўлга тушиш учун имкон яратиб беришимиз керак.

— Улар-чи? Улар тўғри йўлга тушгунларича ўғрилик қиласверадилар, одам ўлдираверадилар. Биз эса имкон туғдириб бераверамизми? Унда бизнинг нима керагимиз бор?

— Иним, кўнглингизга олманг-у, аммо бир саволим бор: бу соҳага нима учун кирдингиз? Афғонистонга бориб келганингиз учун берилган имконият мавжудлиги учунми?

— Мен у ерда ўлимларни кўрдим, ваҳшийликларни кўрдим, ўртоқ майор. Ўшаларга нисбат қилсангиз — биз жаннатда яшаемиз. Шунақа ҳаётнинг қадрига етмаганларни отиб ташлагим келади. Нима учун ўғрилик қилишади, нима учун одам ўлдиришади? Нима етишмаяпти уларга? Меҳнат қилса оч қолмайди-ку ҳеч ким? Мен ҳарбийга чақирилмасимдан олдин ҳам шуларни ўйлардим. Аввалига ўқишига кироммадим. Кейин сиз айтгандай имкониятдан фойдаландим.

— Лекин бу кайфият, бу нафрат билан ишлаб бўлмайди — майор шундай деб ҳозиргинада кўнглидан ўтган тапларни тушунирган бўлди. Тальят анчагина қайсар экан, ўзиникини маъқул деб тураверди.

— Мен хат олдим қуролдош дўстимдан, — леди у тапини маъқуллаб. — Улар бир порахўрни фош этишиб, милицияни ҳам, идораларни ҳам огоҳлантиришибди. Улар эса, сиз айтгандай, имкон яратиб беришибди. Порахўрга чора кўрилмагач, уйига ўт қўйишибди. Ҳозир ишлари терговда эмиш.

— Дубровскийчасига иш кўришибди-да?

— Яна бошқа иложлари бормиди? Милиция жиноятчини тушунишга ҳаракат қилгунча у қанча одамларнинг шўрини қуритади. Йўқ, ўртоқ майор, кескинроқ бўлиш керак. Шартта-шартта ишлаш керак. Аямаслик керак уларни. Уларнинг тузалиб кетишларига мен ишонмайман!

— Агар шу фикрда қатъий қолсангиз, мен сизни ишдан четлатишга мажбурман. Сизнинг ҳаракатингиз менинг иш услубимга мутлақо зид. Ўйлаб кўринг. Менга халал берманг.

Майор унинг билагидан қулини олиб, нари кетди. Талъат унинг орқасидан анчагача қараб турди-да, кейин тез-тез юриб бориб унга етиб олди.

Улар тонгга қадар анҳор ёқасини кездилар. Талъат майор билан бошқа баҳслашмади. Афғонистонда кўрганларини гапириб берди. Ўн саккиз йил иссиқ ўринда ул-ғайган йигитнинг уруш шароитига тушиб қолгандаги аҳвол-руҳияси ҳам маълум. Майор бунга тушунарди. Ўзи ҳам дастлаб жиноятчилар билан олишганда, биқинидан ўқ еганда мана шундай хәёлларга борган. Вақт ўтиши билан совуққонликка ҳам ўрганди. Ҳали Талъат ҳам кўнигади бунга. Энг муҳими бу йигитда мақсал бор, жамиятни тозалаш нияти бор. Бунақа одамни пора у ёқда турсин, дунё бериб ҳам сотиб олиш мумкин эмас. Майорнинг Талъат ҳақидаги дастлабки таасуроти шу.

Тонгда, белгиланган вақтда суратчи, эксперт, кейин Имомалиев етиб келди. Суратчи пивохонани, унинг атрофини, сўнг Имомалиев кўрсатган жойни суратга олди.

Мақсад Солиев кечада одам ўлдирилган жойни синчилаб кузатди. Соҳилда ўтлар топталган. Аммо ашёвий далил бўла оладиган бирор нарса, ҳатто сигарет қолдиги йўқ. Майор шундан ажабланади. Наҳот шунча боладан биронтаси чекмаса? Ё атрофни тозалаб кетишиганми? Назарга тушадиган фақат бир нарса — кўлмак ўрнида оёқ изи қолган эди. Экспертнинг асосий иши шу бўлди.

Улар кўчада ҳаракат кўпаймасдан ишларини якунладилар.

— Ҳалиги гапимни унутманг, ўйлаб кўринг, муносабатингизни ўзгартирсангиз бирга ишлаймиз. Бўлмаса йўқ, — деди Мақсад Солиев Талъат билан хайрлашар экан.

Энди майор уйига бориб озгина мизғиб олади. Кейин милицияга қайтади. Судмедэксперт хулосаси билан танишади. Унга қадар биз Асрорнинг ёнига қайтамиз. Уни Қамариддинга рўпара қилиб кўйиб, бошқа воқеага кўчган эдик. Қани, у Қамариддин билан нималарни гаплашди экан?

АЛАМЗАДА ОДАМ ёхуд онаси ташлаб кетган боланинг аянчли ҳаёти ҳақида ҳикоя

Асрор ўтириши билан Қамариддин ёнидаги икки болани «сигарет олиб келларинг», деб турғизиб юборди.

— Дарсдан қочдингми? — деди Қамариддин, Асрорга диққат билан тикилиб.

— Қочмадим, чиқиб кетдим. Асрор мактабдаги воқеанинг айтгиси келмади.

— Профессор, башарангда ранг қолмабди. Шунчалик қўрқяпсанми? Сен қўрқма. Ўзим ўтирасам ҳам сени тортмайман. Болаларга ҳам тайинлайман. Сен йўқсан орамизда. Сен ичимиизда башкалик боласан. Ўқишинг керак. Мен бари бир қамалиб кетаман. Бугун бўлмаса, эртага. Сенга ўн беш йил вақт бераман. Агар ўн беш йилда профессор бўлолмасанг, ўғриларга қўшиб юбораман.

Қамариддин шундай деб унинг елкасига муштлади. Асрор уни ҳазиллашяпти, деб ўйлади. Йўқ, Қамариддиннинг кўзида қувлик йўқ эди. Қарашлари жиддий, ҳатто ўйчан эди.

— Ўнинчини битириб, уйингдан чиқиб кет. Галимга хафа бўлма. Отанг сени ўқитгиси келмаяпти. Сени мен ўқитаман. Пулим бор. Ўнинчини битирган кунинг бераман. Унгача қамалиб кетсан, хат билан маълум қиласман. Китобни фалон жойдан, фалон одамдан олиб юбор, десам, пулни тушунавер. Ўзинг олиб ишлатасан. Ўқимай юриб пулни еб юрсанг... Ўлдираман.

Қамариддин кейинги гапини совуққина қилиб айтди. Асрорнинг эти сесканди. Қамариддин гапини қандай совуққонлик билан айтса, шундай совуққонлик билан амалга ошириши мумкин эди. Асрор бунга кеча гувоҳ бўлди. Қамариддин талатўпда шошиб ҳам қолмади, ҳаяжонланмади ҳам. Ўлган одамнинг чўнтагини кавлаб пулинни олди-да, сув бўйига судраб келди. Кейин тўрт киши кўтариб анҳорга отишди. Қамариддин шунчаки тош иргитгандек отди. Кейин «жўналаринг, бугун биз кўришмадик», деди. Овозида заррача ҳаяжон, қўркув сезилмади. У кунда, кунора мол сўйиб юрадиган қассоблардек хотиржам эди.

Асрор учун Қамариддиннинг бу ҳиммати янгилик эмас. Қамариддин кўпдан бери «Сени ўқитаман, профессор бўлласан», деб юрарди. Лекин Асрор буни ҳазил деб тушунарди. Асрор Қамариддинни аввалига шунчаки майда йўлтўсар, кисавур деб ўйлаган эди. Айниқса, уни дастлаб чақириб пул талаб қилганида шу фикрда эди. Кейин қўркув туфайли унга яқинлашиб қолгач, фикри ўзгара бошлади. Қамариддин йўлтўсарлик қилмас эди. Айниқса ёш болаларга тегмас эди. Ёnidаги болалар Қамариддин йўқ пайдагина бу ишга қўл уришга журъат этишарди. Қизиги шуки, Қамариддин ёш болаларга тегишга йўл қўймасди, аммо бирон бир боланинг бу ишга қўл урганини билгач, уни жазоламасди ҳам. Асрор унинг мана шу жумбоқли феълидан ажабланарди.

Қамариддиннинг ёнидан сира пул аrimасди. Болаларни ҳамиша меҳмон қилиб юрарди. Унинг вужудида ҳам меҳр, ҳам ваҳшийлик яширинган эди. Асрор қачон меҳр, қачон ваҳшийлик бош кўтаришини билмас эди. Мана ҳозир Қамариддин меҳр ҳукмига бўйсуниб ўтирибди. У бекордан бекорга гапирмайди. Айтганини қилади. Пул бераман дедими, беради. Ураман, деса — уради. Ўлдирман, деса — ўлдиради, тамом!

Асрор ҳам, бошқа болалар ҳам Қамариддиннинг армонини билишмайди. Қамариддиннинг дарди ичида. Фақат бир марта, кайф қилиб ўтириб, Асрорнинг бўйнидан ушлаб, пешонасини пешонасига босиб хўрсинган: «Менинг ҳам ўқигим келарди, студент бўлиб юргим келарди. Олим бўлиб оқ «Волга»ларда керилиб юргим келарди», деган эди. Ана шунда Асрор унинг қалбида катта дард, алам борлигини сезган эди.

Ҳозир Қамариддиннинг ўша хўрсиниб айтган гапларини эслади. «Демак, ўзи эришолмаган даражани менга инъом этмоқчи», деган тўхтамга келди.

— Сенга бир маслаҳат айттай: анави маржага уйлан, яхши кўрмасанг ҳам уйлан. Унинг юраги яримта. Уйлангин-у, аммо бурнингдан ип ўтказиб олишига йўл қўйма.

Қамариддин «маржа» деб Дилфузани назарда тутган эди.

— Уни... яхши кўрмайман, биласан-ку...

Ҳа, Қамариддин билади. Сочи калта қирқилган, дуркун бу қиз болалар уйидан қайтиб, шу мактабга қатнай

бошлагач, унинг атрофида ўралашадиганлар кўпайиб қолди. Отаси у аҳволда, онаси йўқ, деб унга тинчлик бермай қўйишиди. Бир куни иккитаси қизнинг йўлини тўсиб хирадик қилаётганида Асрор келиб ўртага тушди. Икки бола урадиган бўлса Асрор бас келолмас эди. Лекин болалар Асрорнинг Қамариддин деган ҳомийси борлигини билишарди. Шу-шу Асрор Дилфузга билан мактабга бирга келиб-кетиб юриб, қизни бу балолардан кутқарди.

Дилфузанинг кўнгли чинакам яримта эди. Уйда дардини эшитадиган дардкаши йўқ эди. Мактабда ҳам, кўча-да ҳам йўқ эди, бундай дардкаш. Шунданми, бора-бора Асрор унинг кўзига авлиё бўлиб кўрина бошлади. Дардни ҳам, ҳасратини ҳам унга айтадиган бўлди. Дилфузя яхши кийиниб юрадиган синфдошларига ҳавас қиласади. Аммо отасининг нафақаси тирикчиликка аранг етарди. Амакиларининг топиш-тутишлари яхши бўлгани билан қайшишмас эди. Асрор бундан хабар топиб, тўйда отасидан яшириб қолган пулларни Дилфузага сарф эта бошлади. Аввал чиройли сумка олиб берди. Кейин туфли... Дилфузя Асрорни мана шу меҳрибонликлари эвазига яхши кўриб қолди. У Асрорнинг раҳмдиллиги туфайлигина шундай қилаётганини тушуниб етмаган эди. Буни Қамариддингина биларди. Болалар уйида ўсгани учун қиз унинг ҳимоясида эди. Бир куни Шомил Асрор йўғида Дилфузага тегажоқлик қилганида Қамариддиндан кўрадиганини кўрган эди. «Ўз оғайнингга номардлик қилишни ўргансаларинг қаллаларингни оламан» деб дўқ ургач, Дилфузя гуруҳда эрка сингилга айланди.

— Ма, маржангга бер? — Қамариддин чўнтагидан битта юзталикни олиб, Асрорга узатди.

— Олмайди, кечаги одамникими?

— Ишинг бўлмасин, беравер, ўзимники де. Отасига янги аравача олиш керак, деяётувдинг-ку?

— Сен худди бир ёқقا кетадиган одамга ўшаб гапи-ряпсан, — деди Асрор пулни олиб чўнтагига солар экан.

— Баъзи гапларни вақтида айтиб қўйиш керак. Ке-тишга-ку, ҳеч қаёқقا кетмайман. Ўзи сафардан бугун келдим-ку? — Қамариддин шундай деб ишшайди. Энди у тамом бошқа одамга айланди. Ундаги меҳр қаёққадир

яширинди. Асрорнинг кўз олдига унинг кечаги ҳолати — ўликнинг чўнтакларини кавлаши келди.

— Қамар, сен нимага ўликнинг пулини олдинг? — Асрор шундай деб унинг филай кўзларига тикилди. Бу кўзлардан бирор маъно уқмоқчи бўлди. Қамариддин эса унга жавобан яна хунук ишшайди:

— Пул — ҳалқ мулки, у сувда чиримаслиги керак.

Шу жавоб кифоя эди. Асрор нафасини ютди.

Бу орада икки югурдак сигарет келтириди. Асрор Қамариддиннинг мақсадини шунда билди: Асрор билан гувоҳларсиз гаплашмоқчи экан.

Қамариддин «барибир қамалиб кетаман» деб тўғри айтган эди. Гарчи кечаги воқеадан қутулиб қолиш чорасини кўриб қўйган бўлса ҳам, эртага ё кейинги ойдами юз беражак воқеада қўлга тушишига амин эди. Қадимги юононлар одамни ҳаёт уммонидаги қайиққа, тақдирни эса шу қайиқ елканларига урилиб сурувчи шамолга қиёс этган эканлар. Қамариддиннинг кемаси адоги уфқа туташ бепоён денгизда эмас, балки атрофи қоялар билан ўралган кўрфазда эканини билади. У ўзи истаган кенгликларга чиқиб кетолмайди. Йўқ, агар астойдил истаса, чиқиб кетиши ҳам мумкин. Лекин бунга ўзида ишонч йўқ. Ўзини-ӯзи шу кўрфазга мослаган, тақдир шамоли туриб қояларга урилиши тайин эканига ишонтирган. Айни чоқда атрофидаги одамларга ишонмай қўйган. Айниқса кайф қилганида одамлар унинг кўзига ёмон бўлиб кўринаверади. «Эҳ, сиз, тўйганлар!..» деб ғижинаверади.

Нима учун бундай деяётганини болалар билишмайди, тушунишмайди. Билиш учун, тушуниш учун Қамариддин бўлиб туғилиш, Қамариддин бўлиб яшаш, у тотган заҳар-заққумлардан totishi kerak.

Қамариддин отаси кимлигини ҳалигача билмайди. Онасини учинчи синфга бораётганида илк бор кўрган. Бор гапни кейин бувиси айтган. «Туғилганингни билиб хурсанд бўлдим. Онанг чиқадиган куни гулдаста кўтариб борсам, бир ўзи келяпти. Мақсадини тушундим. У ёш эди. Умрини бадном қилгиси келмаган. Турмуш қуриб яхши бўлиб кетар девдим. Сени менга беришмади. Ҳаққим йўқ экан. Лекин исмингни мен қўйганман: ойдек юзи ёруғ бўлиб юрсин, деб Қамариддин қўйганман, болам...» Қама-

рилдин бувисининг нима учун ҳаққи йўқлигини анча кейин, унинг ўлимидан кейин билди. Аввало у буви эмас, мутлақо бегона — Қамариддиннинг онаси уницида ижарала туриб она-бола тутинишган экан. Иккинчидан, бу аёл ҳали унча қари бўлмаса ҳам, сиҳати ёмонлиги учун пенсияга чиққан экан. Қамариддин туғруқхонада кўз очиб, болалар уйида тстапоя бўлди, болалар уйида эсини таниди. Ота-она меҳри, киндик қони тўкилган уй деган тушунчалар унга бегона эди.

Қамариддин нотаниш одамлар келиб болаларни олиб кетишиларини билгач, қандайдир умид билан кимнингдир келишини, бошидан силашини, маҳкам қучоқлаб ўпшини интиқ кутарди. Одамлар келишарди, аммо уни олиб кетишимас эди. Филай бўлгани сабаблими ё айиқполвондай хунук юришини ёқтирмайми, уни ҳеч ким чақирмас, бошини силамас, маҳкам қучоқламас, ўпмас эди. У фақат бувисидан умид қиласарди. Аммо бувиси нима учундир уни олиб кетмас эди.

Ота-оналарининг келишларидан умидлари узилганда болалар тўпланиб олиб афсоналар тўкишарди.

— Менинг дадам билан ойим космонавт бўлишган. Қуёшгача учеб бориб, қайтиб келишаётганида бензинлари тамом бўлиб қолиб портлаб кетган, уйда расмлари бор, — дейди уйи бор-йўқлигини аниқ билмайдиган дўмбоқ қизча. Қамариддин у билан ўйнашни яхши кўрарди. Ҳозир, йиллар ўтгач, унинг исмини унуглан. Ҳамиша ота-онам космонавт эди, деявергач, каттароқ болалар уни Терешкова, деб чақирадиган бўлишган эди.

Бу афсонани ёлғон эканини ҳамма биларди. Лекин ҳеч ким ёлғон деб масҳараламасди. Шунданми, айрим болалар ўзлари тўқиган афсонага ўзлари ишониб қолишарди. Қамариддин ҳам отасининг учувчи, онасининг ҳарбий врач эканига, уларнинг уруш адогига етган куни Берлинда ҳалок бўлишганига ишониб қолаёзган эди. Санашни ўрганганидан кейингина ўзининг урушдан йигирма йил ўтгач туғилганини билиб қолди. Бошқа афсона тўқишига тўғри келди: ота-онаси Тошкентда ер қимирандана одамларни қутқараётib ҳалок бўлишган. Учинчи синфда ўқиётганида бу афсона ҳам барҳам топди. Аниқ эслайди: баҳор эди. Осмонда паға-паға оппоқ булутлар

сузиб юрарди. Ҳовлидаги дараҳтлар гуллаган палла эди. Уни директор хонасига чақирдилар. Сочи калта қирқилған, лабларига қызил суртилиб, күзларига сурма тортилған оқ шим, оқ куртка кийган чиройли аёлни күриб «ким экан бу?» деган хаёлда унга тикилиб қолди.

— Қамариддин деган азаматимиз шу, — деди директор.

Аёл ўрнидан туриб күчөң очди.

— Ўғлим, жоним ўғлим, — деб Қамариддин томон юрди.

Қамариддин аввалига анқайиб турди. Болалик онги онасини аввал Берлинга, кейинроқ Тошкентга дағн этгән эди. Унинг тасаввуридаги онаси дастлаб фашистлардан ҳам күркмайдиган қаҳрамон, кейинроқ одамларга күюнувчи, меҳрибон аёл эди. Тасаввуридаги икки она ҳам, тасаввуридаги қабрда ётибди. Бу олифта ким бўлди? Ростдан онасими? Бундан олти-етти йил аввал шу воқеа содир бўлса балки Қамариддин ўзини унинг бағрига отарди. Ҳозир уни нима ушлаб турибди? «Қани, Қамариддин, ўзингни от унинг бағрига, қувон, шодлан, онанг келди!» дейди бир овоз. «Қамариддин қочиб қол, бу она эмас, ялмоғиз, сендан ўн йил хабар олмаган хотин она бўларканми?» дейди иккинчи овоз.

Аёл Қамариддинни гўдак фаҳмлаб хато қилган эди. Ота-онасиз ўсаётган болаларнинг ҳаёт фалсафаси, ҳаёт ҳақидаги, беимон оталар, бевафо оналар ҳақидаги тушунчалари анча барвақт шаклланади. Уларнинг митти юракларида бу беимонларга, бу бевафоларга нисбатан нафрат анча илгари кўз очган бўлади. Қамариддинни қочишга ундалган иккинчи овоз ана шу нафрат овози эди. У шу овозга қулоқ тутди. Онаси иккинчи, учинчи келганди ҳам яқинлашмади. Бувиси йўқлаб келганда «айтинг энди кўринмасин, ўлдирман» деди. Бувиси ўн яшар боладан бундай гап кутмаган эди, кўрқиб кетди. Анча насиҳат қилди, онасини мақтади. У ўша онда боланинг аҳди қатъий эканини ҳам фаҳмлади. Шундан сўнг ўзини «она» деб танитган аёл икки йилгача келмай кўйди. Фақат бир марта — бувиси оламдан ўтганда келиб олиб кетди. У меҳрибон кампирнинг ўлими Қамариддинда меҳр-шафқат уйғотар, деб ўйлаган эди. Йўқ, Қамариддин икки кундан сўнг болалар уйига қайтди.

Бувисидан сўнг бу олам аро Қамариддиннинг ёлғиз ўзи қолган эди. Ўртоқлари билан ҳам, энагалари билан ҳам иши йўқ эди. У барча хўрликларга олтинчи синфга қадар чидади. Синфда бировнинг дафтарими, қаламими йўқолса Қамариддиндан ҳадиксирашарди. У кураш тўғрагига қатнашар, ўзидан каттароқларга ҳам бас келарди. Ундан йиқилганлар «лавлатнинг текин овқатини еб қутуряпти-да, бу» деб жигига тегишаради.

Қамариддин олтинчи синфда ўқир эди. Ўқишининг иккинчи ҳафтаси эди. Мактаб йўли икки қаватли котеджлар ёнидан ўтарди. Қамариддин бу ердан ўтаётганида «ана, детдом болалари» деган ҳақоратомуз сўзларни кўп эшигтан. Бу сафар ҳаворанг «Волга» атрофида уч бола турган экан.

— Э, ҳароми ташландиқлар, бу кўчада юрмаларинг, — деди улардан бири. Қамариддин уни танирди. Отаси шу «Волга»нинг, шу уйнинг эгаси. Ўзи саккизинчиди ўқийди, умрида овқат емагандай озғин, рангпар бола. Нимасига олифтагарчилик қиласи, Қамариддин тушунмайди. Агар Қамариддин ёлғиз бўлганида бу гапга балки индамасди. Ёнида учинчи синфда ўқийдиган тўрт қизалоқ бор. Улар балки ҳароми, ташландиқ деган сўзларнинг маъносига етишмас. Аммо, Қамариддин яхши биларди бу сўзларни. У ана шу қизалоқлар олдида ҳақорат учун ўч олишга ўзини мажбур деб ҳис этди. Папкасини ерга қўйиб, болага яқинлашди-да, жағига мушт туширди. Бу болага шунинг ўзиёқ кифоя қиласи. Иккинчи бола ҳамла қилган эди, Қамариддин елкасидан ошириб отди. Учинчи бола унга яқинлашишга журъят этолмай, қочиб қолди. Бу орада «Волга»нинг эгаси чиқди.

— Ўзлари бошлишди, — деди Қамариддин ундан нажот кутиб. У эса кўзлари мўлтиллаб турган болага тарсаки тортиб юборди.

— Ҳароми, беадаб, турқингни кўрсатма бу ерда, — деди сўкиниб.

Қамариддин йиғлаб юборди. Қўрқув билан қараб турган қизчалар ёнига қайтиб, папкасини қўлига олди. У иложксиз эди, бу одамга кучи етмасди, аммо аламини ҳам ичига сиғдиролмасди.

— Ўзинг ҳаромисан! — деди у бор овозда бақириб. Шундан кейингина бир оз енгил тортгандай, аламлари унтуилгандай бўлди.

Эртасига Қамариддиннинг ахлоқи мактабда ҳам, болалар уйида ҳам муҳокама этилди. Қамариддин уч-тўрт кунгача азобда юрди.

«Нима учун гуноҳкор эмас, бегуноҳ одам жазоланади? Айбим ота-онам йўқлигими, етимлигимми? Энди ҳамиша шундай бўлаверадими? Нима қилишим керак? Ҳимоячим ким менинг?» Қамариддин кўп ўйлади. У ҳаётда бундан баттар ноҳақликлар ҳам борлигини ҳали билмасди. Унинг учун энг катта ноҳақлик — тирик етимлик. Бошқа ноҳақликлар шундан келиб чиқаверади. «Сенинг ҳимоячинг йўқ, ҳеч ким сенга қайишмайди, ноҳақлика қарши ўзинг курашишинг керак. Ўзингни ўзинг ҳимоя қил, кураш, енгиб чиқ. Кимлигингни кўрсат уларга! Агар енгиб чиқолмасанг, ўзингни кўрсатиб қўя олмасанг, ўлиб кетганинг минг марта яхши!» Қамариддин шу қарорга келди. Ақл нуқтаи назаридан қаралганда бу нотўғри қарор, бироқ яхшилар меҳрига муҳтоҷ, қалби зада бола учун эса бирдан-бир тўғри йўл шу эди.

Бир куни кечки овқатдан кейин ҳақоратга гувоҳ бўлган қизларни, ҳамиша калака остида юрадиган заифроқ болаларни тўплади-да, коттеджлар томон бошлади. Ўша коттедж, ўша «Волга», ўша болалар... фақат учта эмас, бешта. Ҳаммаси қилтириқ. Қамариддин ғазабга минса бешовига бас кела олади.

— Мен сенга нима деганман? — деди тунов куни мушт еган бола. У шерикларига орқа қилиб гапирган бўлса ҳам, ҳадик бор эди.

— Сендан кечирим сўрагани келдим, — деди Қамариддин.

— О, детдомда одам тарбиялайдиган бўлишибди, — деди бола хоҳолаб кулиб.

Қамариддин унга яқинлашиб қўл узатди:

— Кечир.

— Назимчик, бечорани кечира қол. Ўзи шундоғам худо уриб қўйибди, — деди болалардан бири.

Нозим деганлари «ҳа, майли» деб қўл берди. Қамариддин бу нозик панжаларни маҳкам қисиб эди, бола инグラб ўтириб қолаёзди.

— Мен сендан ҳароми, ўша куни яхшилаб урмаганим учун кечирим сўрамоқчиман!

Қамариддин шундай деб уни ўзига силтаб тортиб, чалиб юборди. Нозимвой-войлашга ҳам улгурмай ўзини Қамариддиннинг елкасида кўрди. Нафас ўтмай эса ўртоқлари устига учиб тушди. Қамариддин дуч келган болани ушлаб ураверди. Бу орада Нозимнинг отаси пижама кийган аҳволда югуриб чиқди. Энди Қамариддин ундан најжот кутиб турмади. Катта тошни олиб шайланди. У одамнинг важоҳати ёмон эди. Айни чоғда Қамариддиннинг кўзига ҳам ҳеч нима кўринмасди — у тошни мўлжаллаб, зарб билан отди. У одам ўзини ҳимоя қилишга улгурмай бошини чанглалаганича ўтириб қолди. Шунда Қамариддин югуриб келиб уни тепди. Кап-катта одам кичкина боланинг тепкисидан чўзилди. Қамариддин бунга ҳам қаноат қилмай қўлига ҳалиги тошни олиб машинага отди. Машина ойнаси чил-чил синди. Қамариддин ана шундан кейингина қочди. Болалар уйига эмас, ўзини дуч келган кўчаларга урди. Тунда вокзалга борди. Юриб кетаётган поездга осилиб чиқди. Хуллас уни беш кундан кейин Қизил Ўрдада тутиб, изига қайтардилар. Энди у ўзи учун қадрдан бўлиб қолган болалар уйига эмас, балки тарбияси оғир болаларнинг маҳсус мактабига жўнатилди. Қамариддин атрофи баланд девор, симтўсиқ билан ўралган маҳсус мактабга шу зайлда тушди. Даастлабки қасос уни даастлабки жазо, даастлабки қамоқ билан мукофотлади.

Маҳсус мактабда яхшилик ҳақида кўп гаплар эшилди. Тингланган насиҳатлари тўпланса катта бир китоб бўлар. Бироқ, у насиҳатларни қулоқقا илмади. Ундаги аламзадалик қора булути ҳар қандай ёруғлик, ҳар қандай нурга тўсиқ бўла оларди. Хуллас, яхшилик нури унинг юрагига йўл топмади, қалбига сепилган яхшилик уруғи ёруғликдан бебахра бўлгани учун чиқмади. Унинг кўз олдида «Волга» ёнидаги қилтириқ, унинг важоҳатли отаси кетмас эди. Улар билан кунда бир уришар эди. Улардан яна қасос олишнинг минг бир хилини ўйлаб топарди. Кунлар, ойлар ўтган сайин шу баланд девор ортида эркин юрган барча одам ўша қилтириқ, ўша важоҳатли отадай туюлаверди унга. Бир неча кишига нисбатан бўлган ғазаби ортиб, бутун одамзотдан нафратлана бошлади.

Нафрат ўқига энг аввало бевафо онаси, сўнг беимон отаси дуч бўлишган эди. Энди улар ҳақидаги афсона тумандай тарқалиб кетган, уларнинг асл башаралари қўёш ёруғида мана ман деб турарди. Махсус мактабнинг катта, оғир жигарранг дарвозаси бўларди. Унинг рўпарасидаги ўриндиқча ўтириб Қамариддин хаёл сурарди: «Ҳозир қўлимга милтиқ бериб қўйишса-ю, дарвозадан отам билан онам кириб келишса, шартта отардим. Ана ундан кейин ўзимни ҳам отиб юборишса майли. Йўқ, аввал суд бўлиши керак. Судда гапиришим шарт. «Боласини ташлаб кетган ота-онанинг жазоси шу», дейман. Тирик етимлар, ҳаммангиз аblaҳ ота-онангизни топиб отиб юборинг. Ёлғон гаплар тўқиб, уларни яхши одам қилиб кўрсатманг бирбирингизга, аямай отиб ташланг, дейман. Тирик етимларга милтиқ беринглар, дейман! Ана шундан кейин мени отишса ҳам майли».

Қамариддин шундай ўйлагани билан онасининг ёнига қайтишга мажбур бўлди. Тўғрироғи онаси уни гаровга олгани сабабли маҳсус мактабдан барвақт чиқаришди. Ҳунар билим юртига киришга мажбур қилишибди. Унинг бундан бўлак иложи ҳам йўқ эди. Қамариддинни оддий мактабларга қабул қилишмас эди. У ердагилар бўш ўқидиган, шўҳроқ болалардан қутулиш пайида юришади. Қамариддиндақаларни кўришганда дод дегандай қилиб эшикларини тақа-тақ беркитишади. Қамариддин аввал ўқиган мактабига ҳам борди. Ҳарҳолда яхши ўқирди, спортда пешқадам эди. Йўқ, бу гаплар унугиландай, қабул қилишмади. У ҳунар билим юртига уч кунгина қатнади. Кейин бормай қўиди. Билим юртидагилар унинг кетиб қолганидан қувонишдими, ҳар қалай нимага келмаяпсан, деб хабар олишмади. Қамариддиндай «тарбияси оғир болага» уларнинг ҳам тоқати йўқ эди. Қамариддин фақатгина милициягагина керак экан. Дам-бадам инспекцияга чақиришади. Ишга жойлашишга ёрдам бермоқчи бўлишади. Қамариддин ишлашга рози, ўқишдан кўнгли совиб бўлган. Аммо ишга оладиган азамат йўқ. Ҳали у, ҳали бу баҳона. Онаси ишда, ўзи кунбўйи кўчада. Омадини қаранг, у кўчадагиларга ҳам керак экан, у каби бола кам эмас экан. Пес песни қоронгида топгандай, кўчабезорилар бирбирлари билан тез топишар экан. Шу аҳволда эркин

юраверди. Аммо тўдага қўшилиб бировларни тунамади. Буни майда иш деб билди. Унинг ҳаётдан алами бор, қасос олганда ҳам бирваракайига олишни истарди. Шундай қасос они яқинлашиб келарди.

Уларникига бир одам серқатнов эди. Дастрлаб кўринганида онаси «дадангнинг дўсти, биздан хабар олиб туради» деб изоҳ берди. Қамариддин «дадамнинг ўзи қаерда, нима учун ўзи хабар олмайди» деб сўрамади. У гўдак эмаски, бу одамнинг мақсадини билмаса. Аввалига Қамариддин қўққисдан кириб қолса ичиб ўтирганларини яширишга ҳаракат қилдилар. У гўл эмаски, ароқнинг ҳидини билмаса. Кейинроқ бориб яширмай ичавердилар. Бир куни Қамариддин келиб у кишининг рўпарасига ўтириди. Кўчада болалар билан мусаллас ичган, ширакайф эди. Пиёлада онасига қўйилган ароқ турган экан, шартта олиб ичиб юборди-да, яна қуйинг, деб «отасининг дўсти»га узатди.

— Ёшлиқ қиласан, — деди у одам пиёлани четга олиб қўйиб.

Шу пайтгача Қамариддин у билан деярли гаплашмаган эди. Салом берарди-ю, кўчага чиқиб кетарди. Бугун кайф таъсирида қитмирилик қилгиси келди.

— Сенинг боланг борми? — деди у дабдурустдан сенсираб.

— Бор, — деди «дадасининг дўсти» ғазабини ичига ютиб.

— Детдомдами?

— Нимага детдомда, уйда.

— Ташлаб кетмайсанми?

— Жинни бўлганмисан?

— Болаларингни ташлаб, онамга уйлан. Мени ўғил қилиб ол.

Шу пайт ошхонадаги онаси кириб, уларнинг суҳбатидан лол бўлиб тош қотди. «Отасининг дўсти» ҳам бу таклифдан тамом гангиди.

— Қамаржон, бунаقا масалада ҳазил қилма.

— Уйлансанг уйлан, бўлмаса ўлдираман.

— Қамар! — деди онаси, уни елкасидан ушлаб.

Қамариддин қитмирилик билан уларни масхараламоқчи эди. Аммо ўзи кутмаган ҳолда нафрати уйғониб, ғазаби қўзгий бошлади.

— Сен аблаҳсан, одаммассан, — деди у, онасининг силаб-сийпашига эътибор бермай.

У одам ўрнидан туриб, эшик томон юрди. Қамариддин ҳам иргиб ўрнидан турди-да, йўлини тўсди.

— Сен ҳайвонсан! Сен... сан! — деб ҳақоратлашда давом этди.

Бу мишиқидан шундай сўзларни эшитишга ори келди бу одамнинг: Қамариддиннинг юзига шапати қўйиб юборди. Худди ўша коттедж, ўша «Волга» эгасидай урди. Унда Қамариддин йиглаб юборган эди. Бу сафар йигламади, кулди. Бу кулгусида заҳар зоҳир эди. Бу кулгуси ёмон бир нарсанинг даракчиси эди. Қамариддин кулиб турганича унинг қорнига калла қилиб буқчайтириб қўиди. Тепмоқчи эди, ўртага онаси тушди. Қамариддин «ҳа, майли» деди-да, ошхонага кириб катта пичоқни олди. Хонага кирганида онаси стулда, у одам эса ерда онасининг тиззасига бош қўйиб ўтирган эди. Онаси пичоқ ушлаган Қамариддинни кўрди. Бақириб юборди. Аммо у одам бошини кўтаришга улгурмади. Қамариддин отилиб келиб унинг бўйнига пичоқ санчди. Ошхонада, пичоқ олаётган чоғда, онасини ҳам ўлдиришни фикр қилган эди. Аммо онасига қўл кўтара олмади. Нимага шундай бўлганини кейинроқ ҳам кўп ўйлади. Бироқ, минг ўйлагани билан сабабини билолмади. У бир нарсани аниқ биларди: уни ўзи ҳам сезмаган қандайдир куч ушлаб қолган эди.

У маҳсус мактабда юрганида беимон отасини, бевафо, бемеҳр онасини ўлдиришни хаёл қиласди. Онасини ўлдиролмади, бироқ бегонани ўлдирди. «Тўғри қилдим, — деб ўйларди у қамоқда юрган кезларида, — болалари беимон отадан қутулишди. Болаларини алдаб юрган одам одаммиди?»

Суд бўлди. Судда йиллаб ўйлаб юрган гапларини айтди. Гаплар эътиборга олинмади. У ўзини энди болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колониясида кўрди. Уч йил шу ерда бўлди, кейин катталарнинг колониясига ўтди. Қимор ҳам, ароқ ҳам, наша ҳам, бир-бирини бўғишилар... ҳаммаси бор эди бу ерда. Етти йилда ўзи, Асрорга айтгандай, «академик» даражасига етди. Онаси қамоқдан қутулиб чиққан ўғлини кутиб олмади. Уйга ўзи бостириб борди.

Унга бошпана керак эди. Уни кутиб турган биродарлари бор эди. Ўшалар билан иш бошлади.

Қамариддин бирорга хизмат қилишни ёқтирмасди. Ўзи мустақил иш бошқаришни истарди. Энг муҳими — ҳаётда ўз мақсади бор эди. Бу мақсадига мустақил яшасагина эришарди. «Академия»да орттирганлари унга қул эмас, хожа эди. Улар Қамариддиннинг мақсадига тушуна олишмасди. Улар учун пул бўлса, майшат бўлса бас. Қолган тушунчалар, туйгулар барчаси бир чақа. Қамариддин билан уларнинг ҳаёт ҳақидаги тушунчалари бошқа-бошқа. Қамариддиннинг улардан паноҳ излашига сабаб бор: у ҳозирча олам аро ёлғиз. Ёнида ишончли одамлари йўқ. Бу одамларни тўплагунча фурсат керак. Куруқ чўнтак билан эса оддий иш ҳам битмайди. Шундай қилиб Қамариддин қамоқдан чиқиб икки йўналишдаги ҳаётни бошлади. У аста-секинлик билан атрофига бекорчиларни тўплаб, бўлажак ишларига тайёрланди. Муштлашишга ўргатди. Энг муҳими уларда атрофдагиларга нисбатан нафрат уйғотишга киришди. У Асрорни аввалига бошқа ишга мўлжаллаган эди. Ҳархолда тўйма-тўй юради, керакли ахборотни беради, деб ўйловди. Кейин унинг ўқишини, отасинингномардлигини билиб, болани тинч қўйишга аҳд қилди. «Мени бирор суюмаган эди. Мен шу болани одам қиласман, ўзим қамалиб, отилиб кетсан ҳам, уни ўқитаман!» деган қарорга келди. Шунинг баробарига қобилиятли ўғлининг ўқишига монелик қилаётган отасининг адабини бериб қўйишни ҳам кўнглига тугиб қўйди.

Қамариддиннинг атрофида тўпланган болалар унинг феълини тушуниб ололмасдилар. Чунки улар Қамариддин ўзини жиноятчи эмас, қасоскор деб ҳисоблашидан бехабар эдилар.

Асрор Қамариддинни сал-пал тушунарди. Аммо кечаги қотилликдан сўнг ундан қўрқиб қолди. Одамни ўлдириб қўйиши етмагандай, чўнтағидаги пулни олиши уни довдиратиб қўйди.

Хозир эса... хотамтойлик қилиб ўтирибди...

Мактабда дарслар тугади шекилли, кўчада болалар кўринди.

— Қамар, мен кетдим. Салимни бориб кўраман. Бир ўзи сиқилиб ётгандир?

— Хўп, сен боравер. Ҳалиги гапимни унутма. Уйингдан чиқиб кет. Отанг подлец одам, у билан яшаб бўлмайди.

«Отанг подлец одам» деган гапни эшитиб Асрорнинг кўзларидан олов сараб кетгандай бўлди. У отасининг ким эканлигини яхши билади. Отаси минг ёмон бўлганда ҳам бирорвнинг оғзидан ҳақорат эшитиш Асрорга оғир эди. Айниқса бу икки бола олдидা айтилиши уни ғазабга миндириди. Қамариддин бу гапни бир эмас, бир неча марта айтган. Ҳар сафар ҳам Асрор ғазабли нигоҳи билан унга қаршилик билдирган. Унинг бошқа чораси ҳам йўқ. Биринчи сафар бу гапни эшитиб салчиб тушган, «отамга тил теккизма!» деб бақирганида Қамариддин хунук тиржайиб, унинг бўйинни босиб турган сочини тутамлаб тортган, жойига ўтқизган эди.

— Ўпкангни бос, братишка. Яхшини яхши дейиш керак, подлецини подлец дейиш керак. Ҳоҳласанг отангнинг подлешигини исботлаб бераман.

Асрор унда Қамариддинни яхши билмас эди. Шунинг учун бир воқеа кўз олдига келиб қўрқиб кетди. Отаси айтиб берган эди: бир эларо машхур ҳофизни тўйдан кейин қолиб, қиморбозлар тоза калака қилишган экан. Элликталик, юзталик пулни худди бузук хотинларнинг сийнабандига қистиргандай ҳофизнинг ёқасига қистиришган, дунёдаги жамул бемаъни қилиқларни қилишган, бу ҳам етмагандай бир сигирни етаклаб келтириб, ҳофизни унинг қулоғига қўшиқ айтишга мажбур қилишган экан. Асрор бу воқеани эшитганда эти увишиб кетган эди. Қамариддин «исботлаб бераман» деганда сигирнинг қулоғига ашула айтаётган одам ўрнида отасини кўриб қўрқиб кетган эди. Қамариддин «отанг подлец одам» деганда Асрорнинг индамай қолиши, ғазабини ичига ютиши шундан.

— Сен менга чақчайма. Яхшини яхши дейман, подлецини подлец дейман, сен дорихонага кириб, бинт ол, кўпроқ ол. Ярасини боғлаб қўй.

Асрор Қамариддин узатган пулни олиб, ўрнидан турди. Йўл-йўлакай дорихонага кириб, бинт харид қилди.

Қамариддин фишти уйнинг иккинчи қаватида турарди. Яхши жиҳозланган шинам бу уйда Асрор кўп бўлган, аммо Қамариддиннинг онасини кам кўрган. У бугун ҳам йўқ эди. Салимнинг бир ўзи катта уйдаги диванда чалқ-

анча тушиб, инграб ётган эди. Асрорни кўриб, нимагадир кўзларини юмиб олди.

— Оғриялтими? — деди Асрор унга яқин келиб. Салимнинг юзига қараб қўрқиб кетди: ранги оппоқ, лаблари ёрилган. Пешонасига қўлини қўйди: иссиқ. — Доктор чақираими?

Салим кўзини очди. «Йўқ, — деди заиф овозда. — Шунга ҳам докторми... Сув бер, ичим куйяпти...»

Сувни ича туриб яна инграб юборди. Асрор жунчойшабни кўтарди. Сони бинтлаб ташланган. Қон бинтнинг сиртига сизиб чиқкан. Қимирлаганида яра очилиб, яна қонаётганга ўхшайди.

— Бошқатдан боғлаб қўяйми?

— Йўқ тегма. Қамар йод қўйган. Босилиб қолади. Нега келдинг?

— Нега бўларди, сени кўргани келдим.

— Бошқа келма. Сен мени билмайсан. Кеча йўқ эдинг сен.

— Қамар айтдими?

— Қамар айтмаса ҳам каллам ишлайди.

— Салим, мен ҳам уни тепдим. Мен тепганимдан кейин ўлиб қолди шекилли?

— Билмадим, мен сени кўрмадим у ерда.

— Одам-мисан ўзинг?! — Асрорнинг ғазаби қўзиб, ўрнидан туриб кетди. — Ахир у сенга пичоқ урди. Биз уни калтаклаб тўғри қилдик. Ҳаққимиз бор.

— Ҳаққинг йўқ, ахмоқ! — Салим шундай деб инграб юборди. — Йўқол, чиқиб кет...

Асрор туриб чиқиб кетарини ҳам, кетмаслигини ҳам билмай ўтираверди. Салим жон аччиғида ҳайдаятими ё ростдан кўргиси йўқми, фарқлай олмади. Бир маҳал, оғриқ ўтди шекилли, Салим кўзини очди.

— Уйимдагиларга айтиб қўй, шошилинч мусобақага олиб кетишиди, де. Сув бер...

Салим сувни ютоқиб ичди. Баданига салроҳат ораладими, кўзини оҳиста юмиб, чуқур нафас олди.

— Анави ерни қара, Қамарнинг сигарети бор, олиб бер.

Асрор стол устидаги сигарет қутисини олиб Салимга узатди. У очиқкан одам нонга ташлангандай сигаретни тит-

рок кўллари билан чангаллади. Кути ичидан бирини олиб ҳиллади. Фижиниб отди. Кейин бошқасини... Охири қутини фижимлади. «Ў... ҳароми, ташлаб кетмабди» деди тишларини фижирлатиб. Асрор Салим нашанинг хуморидан эзилаёттганини билди. «Қара, у ер-бу ерни» деб бақирди Салим унга. Асрор хонани қараб чиқсан бўлди. Топилмагач, Салим бақириб, бўралаб сўка бошлади. Шундан сўнг Асрор чойнакни тўлдириб сув олиб келтирди-да, Салимнинг бош томонидаги стулга қўйиб, чиқиб кетди.

Салимнинг уйи анҳорнинг нариги соҳилида. Кўп қаватли уйлар шаҳар томондан бостириб келиб, шуларнинг ҳовлисига тақалиб қолган. «Мана ҳозир янчиб юбораман», дегандай турган тўққиз қаватли бетон уйнинг адоги — Салим яшайдиган уй. Йигирма беш йил аввал Салимнинг бобоси солиб кетган икки уй бир даҳлиз тўкилай, тўкилай деб турибди. Бобосининг ўлими туфайли битмай қолган айвон ҳали ҳам ўша-ӯша — чала. Салимнинг отаси болалигига оёғини синдириб олганми ё туфма чўлоқми, ҳар ҳолда ҳассасиз юролмайди. Қалдирғоч мўйловини қўйиб, сочни қирдириб дўппи кийиб юрадиган бу одамнинг меҳнатга тоби-тоқати йўқ. Шамолласа аксиришга ҳам эрина-диган ота боласи нечталигини ҳам билмаса керак. Ўн бир бола нима еб, нима ичялти, икки қиз нима учун эрга чиқмай туриб туғиб олди, энди уларнинг туриш-турмуши нима бўлади — иши йўқ. Ҳаммасига Салимнинг онаси балогардон. Бечора уззукун тинмайди. Асрор қачон шу уйга келса, бу аёлни иш устида кўради. Уларнинг бир сигири бор. Салимнинг опалари уйма-уй сут-қатиқ сотиб юриб, бола орттириб олишган. Биринчисида нимагадир даъво қилишмади. Иккинчисида бир йигитни маҳкам ушлаб, ўтган йили тўйча қилиб беришди. Аммо у ҳам номигагина турмуш. Салимнинг опаси бир кун у ерда турса, бир ой бу ерда — ўз уйида. Шунданми, Салимнинг онаси асабийроқ. Сал нарсага бобиллаб беради. Кейинги пайтда ундан эри ҳам қўрқиб қолган шекилли, кўчага чиқиб писта-қурут сотиб ўтиришга мажбур бўлди.

Асрорнинг Салимга ачиниши бежиз эмас. Салим унинг болалиқдан қадрдони. Шу кўчаларда бирга улғайишган. Бир синфда ўқишиди. Ўтган йили Салим саккизинчини битирди-ю, «оилага ёрдам беришим керак», деб ҳунар-техника би-

лим юртига кетди. Асрорларнинг уйлари мана шу баҳайбат тўқиз қаватли уйнинг ўрнида эди. Катта қурилиш баҳонасида уйлари бузилиб, анҳорнинг нариги бетига кўчишиди. Асрорнинг Қамариддинга рўпара бўлишига ҳам шу Салим сабабчи. Асрорнинг бениҳоя қобилиятли экани, маҳсус математика мактабида ўқиётганда дадаси «менга ёрдамлашсин», деб у ердан чиқарип олгани, ана энди Асрор отаси билан тўйма-тўй юриб, қобилиятини хор қилаётганини Қамариддинга Салим айтган эди. Салим айтмаса, Асрорнинг Қамариддин назаридан четда қолиши турган гап эди. Қамариддин билан Салимнинг ўртасида бошқалар билмайдиган сир ҳам бор эди. Бу сирни на Асрор на бошқа болалар билишарди. Салим Қамариддин билан бирга яна учта катта ўғрига шерик, уларнинг қилмишларини тун қоронғиси беркитар эди. Уларнинг ўғриликлари ҳақидаги хабар милиция қулогига етиб келмасди. Чунки жабрдийдалар дарак беришга қўрқишарди. «Шунча нарсамни ўғирлашди», дейишса, милиция «маошингиз бир юз йигирма сўм экан, бу нарсаларни қаердан топдингиз?» деб қолиши мумкин-да. Улар дуч келганни уйини урмай, танлаб, обдон ўрганиб бўлишгандан кейин ишга киришишарди.

Қамариддин Асрордан ҳам фойдаланмоқчи бўлганида, Салим йўл кўймади. Тўғри, Қамариддин Асрордан бир марта гина фойдаланган. Салим уйидан аразлаб дайдиб юрган маҳаллар эди. Шошилинч иш чиқди. Асрорнинг вазифаси жўн: Қамариддин кўрсатган уйга бориб, қўнғироқ тугмасини босади. Эшик очган аёлга ҳовлиқиб: «Ҳа-ким акамлар кўлга тушиб қолдилар. Молларни беркитар экансиз», дейди-ю, ғойиб бўлади. Асрор Қамариддин айтгандай қилди ўшанда. Унинг гапини эшитиб, семиз аёлнинг ранги бирдан ўзгарди. «Вой, шўри-и-им» деб ўтириб қолди. Кейин эса эсини йиғди-ю, дарвоза эшигини тарақ этиб ёпди. Қамариддиннинг режаси бўйича, Асрор ўша заҳоти кетиши керак эди. «Шумхабар»ни эшитган аёл Асрордан ҳам тезроқ ҳаракат қилди. Асрорга шу ҳолат қизиқ туюлиб нарироқقا бориб, муюлиш панасида пойлаб турди. Ярим соатта қолмай ҳалиги дарвоза олдида оқ «Волга» тўхтаб, ундан оқ костюм кийиб, қора кўзойнак тақдан икки киши тушди. Қўнғироқ тугмаси босилди. Эшик очилди. Улар ичкари кириб кетишли. Дам ўтмай тутунлар ташиб чиқилиб, машинага ортилди.

Даг-даг титраётган семиз аёл ҳам кўчага чиқди.

— Ҳеч нимани яшириб қолмадингизми? — деб сўради қора кўзойнақлининг бири.

— Йўқ, йў-йўқ, барака топгур, шу ҳаммаси, — деб жавоб берди семиз аёл.

— Билиб қўйинг, у ёқда эрингиз рўйхат ёзиб ўтирибди. Молларни шу рўйхатга солиштирамиз-а, тўғри чиқмаса ўзингизни ҳам олиб кетамиз.

Улар шундай деб машинага ўтиридилару, жўнаб қолдилар. Аёл ўкраб йиглаб, юбориб, ичкари кириб кетди. У эрининг қўлга тушганидан фифон чекдими ё қўлдан кетган мол-дунё аламиданми, Асрор билмади. У аввалига Қамариддин бирон чайқовчи оғайнисига яхшилик қилди, деб ўйлади. Ҳалиги икки киши Қамариддиннинг шериклари эканидан, Ҳаким ака деганлари бу пайтда бозорда жавлон ураётганидан хабари йўқ эди. Салим кейинроқ бу гапдан огоҳ бўлиб, Асрорнинг гўллиги учун сўккан эди.

Хозир Салимларникуга кетаётган Асрор шуларни эслади.

У анҳор томон бурилганида юраги ғалати бўлиб кетди. Оёғи ўзига бўйсунмай, юришдан бош тортди. Шарт орқасига бурилиб кетмоқчи ҳам бўлди. Аксига олиб, Салимникуга бошқа йўл йўқ. Бу ерданми, икки чақирим нариданми, барибир, анҳорни кесиб ўтиш керак.

Асрор кўприкка яқинлашиб, кўзи анҳор сувига тушди-ю, нафаси бўғзига тақалди: анҳор тубидан худди ўша одам қараб тургандай туюлди. Воқеа уч-тўрт чақирим нарида, анҳорнинг қўйи оқимида юз берган. Ўлик оқса ҳам бу ерга, юқорига эмас, қўйига оқади. Асрор буни яхши билса ҳам, сув юзасила мурданинг кўзи кўриниб, қўрқди.

Кўприкдан ўтаётганда яна эсхонаси чиқди: бу сафар мурда сув юзасига қалқиб чиққандай бўлди. Асрор кўприкдан югуриб кетганини ўзи ҳам сезмади. Салимнинг уйига яқинлашганда нафас ростлаб, қўрқоқлиги учун ўзини-ўзи койиди.

Салимнинг онаси молга терт қораётган экан. Асрорнинг саломига алик олди-ю, ишини қилаверди.

— Ўртоғинг йўқ уйда, — деди ғўдайиб турган Асрорга бир қараб олиб.

— Биламан, — деди Асрор, — айтиб қой, девди. Мусобақага кетди. Эсимдан чиқибли, шуни айтгани келувдим.

— Қачон кетди у, жувонмарг бўлгур.

— Кечамиди... ўтган куни. Шошиб турган экан.

— Шошмай бўйингинаси узилсин. Онани она демаса, отани ота демаса. Боксларига илойим қирғингина келсин.

— Мусобақа тугагандан кейин келади.

— Келмай тўрга борармиди, келади мулла минган эшакдай бўли-и-иб.

— Мен кетдим бўлмаса.

— Онанг шўрлик яхшими, ишқилиб. Бир келсин, гаплаши-и-иб юрагининг чигалини ёзиб кетсин. Сенларнинг дастингдан бир ёққа чиқиб ҳам бўлмайди.

Асрор онасига бу таклифни айтиши ҳам мумкин, онаси келиши ҳам мумкин. Аммо бу аёл «гаплаши-и-иб ўтириш»га вақт топармикан?

Асрор кўприкка яқинлашганда яна юрагида титроқ турди. Аммо бу сафар ўзини тез қўлга олди.

Шу кетишда у уйига борди.

Энди уни бу кеч ҳоли қўяйлик. У тунда бир неча бор чўчиб уйғонади. Қўзига ўша одам кўринаверади. Хонанинг қоронғи бурчагида биқиниб тургандай туюлаверади. Фаввослар мурдани чиқараётган дамда Асрор туннинг аёвсиз тирноқлари орасида азоб чекаётган бўлади. Биз бу тун унинг азбларига шерик бўлмаймиз. Ҳали олдинда тўлғоқли тунлар кўп. Ҳозирча уни қийноқлар исканжасига ташлаймиз-да, калаванинг учини қидираётган майор Солиев хузурига қайтамиз. Ёдингизда бўлса, майорни ҳордик чиқариш учун уйига кузатган эдик. Энди уни район милициясида учратамиз.

БИР ИПНИНГ ИККИНЧИ КАЛАВАСИ ёхуд иккинчи жиноятнинг очилиши ҳақида ҳикоя

Экспертиза хulosаси майор Солиев учун кутилмаган эди: марҳум Мирқосим Миртиллаев калтакланиш нати-

жасида ўлмаган, сувга ташлаш пайтида тирик бўлган. Демак, қотиллар шошиб қолишган. Шошганига қараганда бу ёшларнинг ишига, майорнинг мўлжали эса тўғрига ўхшайди. Энди бир нарсани аниқлаш керак: бу тасодифий воқеами ё Миртиллаевнинг пайига тушишганми? Мақсуд Солиев шуни аниқлаш мақсадида заводга йўл олди. Цех бошлиғи унинг гапини эшишиб, аввалига ишонмади.

— Кеча ишга чиқмади. Тоби қочгандир деб, ўйлабмиз. Болалари ҳам телефон қилишмади. Ҳайрон бўлиб турвидим. Ўтган куни маош олувди.

— Кўпми?

— Кўп бўлиши керак. Ҳам ойлик маош, ҳам мукофот пули. Сизга аниғи керакми? — цех бошлиғи бухгалтерга телефон қилгач, майорга қаради: — Тўрт юз ўн икки сўм етмис саккиз тийин.

— Кассирдан сўраб билинг-чи, пуллар беш сўмликми, ўнми, йигирма бешталикоми?

Цех бошлиғи буни ҳам аниқлаб берди: уч ва беш сўмлик аралаш экан.

— Нимага керак бу? — деб сўради у ажабланиб.

— Майда пулда чўнтак қаппайиброқ туради.

— Тунашган деб ўйлайсизми?

— Ҳозирча ҳеч нарса деб ўйламайман. Миртиллаевнинг ишчилар билан муносабати яхши эдими?

— Ҳа. Йигирма йилдан бери биргамиз... бирга эдик у билан.

— Ёшлар билан-чи?

— Улар билан ҳам дуруст эди. Иш ўргатарди. Фақат биттаси... биттаси билан олишиб қолган экан. У бўшаб кетибди. Миртиллаев шу болани мендан ол, деб уч-тўрт кирди. Кейин орада гап қочиб, бир шапалоқ урган экан.

— Ким эди у?

— Ҳозир, ҳозир айтаман, цех бошлиғи дарров эслолмади. Қандайдир дафтарни варақлаб кўрди: — Ҳа, Келдиёров Санжар.

— Адресси борми?

— Бор, — цех бошлиғи дафтарга қараб айтди.

Мақсуд Солиев адресни эшишиб, ажабланди. Келдиёров марҳум билан бир мавзеда яшар экан. Яна ҳам ажаб-

ланарлиси — қотиллик содир бўлган мавзеда. Лекин Келдиёровнинг номи болалар инспекцияси рўйхатида учрамаган эди. Шу сабабли майор заводдан чиқиб, тўғри инспекцияга келди. Омадини қарангки, лейтенант Муллақўзиев шу ерда экан.

— Пивоҳўрлик яхши ўтдими, ўртоқ майор, — деди у, Солиевни жилмайиб қарши олиб.

— Олмоқнинг бермоғи бор, дейдилар. Зиёфатни мен еб, ўғлини сиз ўқишига киритасиз энди. Чимкентнинг пивоси ҳам турибди мени кутиб. Топган баҳонангизни йўқقا чиқармасангиз бўлмас.

— Бундан осони борми, ҳозир нима кўп — ишдан кетди кўп. Сизни ҳам шудар қаторига киритамиш-да.

— Хўп, бу масала ҳал. Йигирма учинчи уй сизга қарайдими? Келдиёров деган болани биласизми?

— Келдиёров Санжарми? Етмиш биринчи йилда туғилган, а?

— Ҳа, шу. Рўйхатда турганми?

— Туриши керак эди... Лекин...

— Қани, бир бошидан баён қилинг-чи. «Лекин...»да анча тап борга ўхшайди.

— Ўртоқ майор, бу болани ҳоли қўйганингиз маъқул. Отасининг қўли узун.

— Шу юрак билан ишлаб юрибсизми?

— Ўртоқ майор, биламан, ҳозир замон бошқа. Лекин... у одамнинг қўли илгари ҳам узун эди, ҳозир ҳам... тинч қўйганингиз маъқул.

Муллақўзиевнинг мужмаллиги майорнинг ғашини келтирди.

— Ўртоқ лейтенант, огоҳлантирганингиз учун раҳмат. Энди марҳамат қилиб, Келдиёровнинг қўлмишларини айтинг менга, — деди у қатъий оҳангда.

— Келдиёров ўзига ўхшаган тўрт бола билан пул йиғиб видеомагнитафон олган.

— Видеомагнитафон кимники, японларникими?

— Ҳа.

— Нархини биласизми? Болалар қандай қилиб шунча пул йиғиши мумкин?

— Айтдим-ку, оталарининг қўллари узун.

— Яхши, давом этинг.

— Улар яширинча видеосалон очиб, болаларга томошалар күрсатишган.

— Текингами?

— Йўқ, пулга. Бир кишига йигирма беш сўмдан. Биз шу ишни очдик. Кечаси босдик. Эрталаб ҳужжат тайёrlа-ятувдик, қўнғироқ бўлди. Шундан кейин ўғлини заводга киритиб қўювди.

— Видеосалонда бошқа ишлар бўлганми?

— Очифини айтсан... оз-моз наша ҳам топилувди...

Наша чекишаркан.

— Оз-моз наша ҳам топилувди денг? «Оз-моз» ишлардан яна бордир?

Лейтенант унинг ўткир нигоҳига дош беролмай қўзла-рини олиб қочди.

— Гапираверинг, бу оз-моз ишлардан латта ҳиди ке-либ турибди.

— Сизга айтган ишларимни кечирса ҳам бўларди, аммо бир қилифи... Шуни ёпди-ёпди бўлганига армонда-ман. Бу бойвачча кечаси касалхонага кирибди, бир ўртоғи билан навбатчи врачдан аввал илтимос қилибди, қўнма-так дўппослабди. Врачни қўрқитишдими, қўнглини олишдими, даъвосидан кечди.

Майор Солиев гиёҳванд ёшларнинг кечаси касалхоналарга бостириб киришлари, қўрқитиб, уриб морфийдан укол олаётгандарини прокуратурадаги дўстидан эшитган эди. Санжар Келдиёров шуларнинг бири экан. У шунчаки эркатой эмас, балки жиноят кўчасига буткул кириб олган, шу кўчадан жарлик томон бораётган одам. Орага тушиб уни шу жар ёқасидан ушлаб қолишдими ё бутун-лай тубсизлик ҷоҳига итариб юборишдими?..

Лейтенант ҳали ҳам Солиевга қарашга ботинолмай турарди. У майорни ғазабланяпти деб ўйларди. Бир жиҳатдан у ҳақ. Солиев ғазабга минган эди. Аммо, у фақат Келдиёров ишининг «ёпди-ёпди» бўлганидан эмас, балки бу «ёпди-ёпди»ларнинг ҳамон давом этаётганидан ғазабда эди. Шу ёшга етгунча неча-неча жиноятни очди, ишни «ёпди-ёпди» қилиш ҳақида неча илтимослар, неча пўпи-салар, неча кўрсатмалар, неча буйруқлар олди. Бирига чап берди, бирига қаттиқ турди, бирига бўш келмади... аммо, ён бостган кезлари ҳам бўлди. Айрим ҳолларда

иложсизлик қилди, сүянадиган қояси бўлмади. Мана бу йигит ҳам шу ҳолда: иложсизликданми, сүянадиган қояси бўлмаганданми эзилиб турибди. Бор воқеани нима учун Солиевга айтятти? Ё уни қоя деб ўйлаб, сүянмоқчими, кирланган виждонини поклаб олмоқчими?

«Мен буларга қоя бўла олармиканман?» Солиев хаёлига келган саволга жавоб топа олмади. Кераксиз фикрларга берилмаслик учун шарт ўрнидан турди:

— Қани юринг, Келдиёровникига борамиз.

— Ахир...

— Юрaverинг, мен у болани кўришим керак. Бўладиган қўнғироқлардан қўрқманг...

Муллақўзиев ноилож йўл бошлади.

Эшикни жингалак сочли, юzlари юмaloқ, эгнига олачипор кўйлак-шим кийган йигитча очди. Майорни, шубҳасиз, танимади. Лейтенантни эса дарров таниб, қўлингдан нима иш келарди, дегандай киборлик билан қараб қўйди.

— Санжар, уйингда ким бор? — деб сўради лейтенант.

— Ўзимман.

— Аданг, ойинг-чи?

— Кетишган, курортга.

— Сен ишлайсан шекишли, нимага ишга бормадинг? — деб сўради майор унинг безбетлигидан аччиқланиб.

— Отпускадаман.

— Демак, ҳар куни уйдасан?

— Нимайди, кимсиз ўзи, нимага суриштириб қолдингиз?

— Биз бирга ишлаймиз, — деди лейтенант.

— Устанг Миртиллаевни қачон кўрувдинг?

— Минг йил бўлди, эсимда йўқ.

— Заводда у сени урган экан, шу ростми?

Санжар қўл силтади.

— Дурак он, — деди у, — мени одам қилмоқчимиш.

Меҳнат маймунни одамга айлантирганмиш, меҳнат қилмаса одам қайта маймунга айланармиш.

— Хўш, кейин-чи?

— Нима, кейин?

— Сен индамай кетавердингми?

- Ну... сўқдим уни, нимайди?
- У-чи?
- У урди! Шу керакми сизга?! — Санжар шундай деб кўзини лўқ қилиб олди. — А я между прочем, уни урмадим. Қўлимни ҳаром қилгим келмади.
- Вақти келса аламингни оларсан?
- Мы это посмотрим. Бўлдими?
- Бўлди. Демак... ёлғизсан?
- Ҳа.
- Бизни уйга ҳам таклиф этмадинг? — деди майор унга синовчан қараб.
- Папуль бегоналарни қўйма, деганлар, — Санжар «бегоналарни» деб атай бураб гапирди. У ўзининг гаплари, кўз қарашлари билан милиция деганларини сариқ чақага ҳам олмаслигини ошкор қилиб турарди. У майорнинг ғаши келаётганини билиб атай ўтга мой сепди. — Сиз биронкига киришдан олдин прокурорингиздан ордер олишингиз керак шекилли?
- Ҳа, рухсат керак. Қонунни яхши билар экансан. Ҳўп, омон бўл.
- Кўчага чиқишигач, Муллақўзиев «энди нима қиласиз?» дегандай майорга қаради.
- Хонангизда ўтира туриңг. Мен сизга икки соатдан кейин телефон қиласман, — деди майор унга.
- Мақсад Солиевнинг кайфияти бузилган эди. У бундай безбетликни биринчи марта кўраётгани йўқ. Бундан баттарларига ҳам дуч келган. Аҳмоқнинг катта кичиги бўлмайди, деганларидай, беадаблик ҳам ёшга қарамайди. Санжарни барчага шундай муомала қиласди, дейиш нотўғри. Майор буни яхши тушунади. Санжар тарбия топган оилада одамларни навларга ажратиб муомала қилиш расм бўлганлиги сезилиб турибди. Ўзларидан юқорироқда турувчи одамнинг ити адашиб келиб қолса ҳам унга салом берилади, «бизникига кириб бир вовуллаб кетмасангиз, хафа бўласиз» деб таваллолар қилишади. Санжар лейтенантни таниди. Отасининг қўли узунлигига ишонмаганида, милиционерни кўрибоқ ташвишга тушарди. Энди унга лейтенант нима экан, генерал келмайдими...

Майор мана шуларни ўйлаб сиқилди. «Бола тарбияси ҳақида радио тинмайди, телевизор тинмайди, матбуот тинмайди. Тарбия эса яхшиланиш ўрнига... — деб ўйлади у. — Хўп бу одамнинг бугун қўли узун. Эртага-чи? Эртага суроби тўғри бўлгач, бу думбул эркатой нима қиласди? Додини кимга айтади? Буни ўйламайди. Улар бугун билан яшашади. Агар бу бола Миртиллаевнинг қотилларидан бири бўлиб чиқса, унда нима қилишади? Видео, касалхона воқеасидан куруқ чиқишибди. Қотилликдан-чи? Ким ўртага тушади? Наҳот бу сафар ҳам зўр келишса?! Наҳот мен сўнгги ишимни шундай шармандаларча якунласам?»

Мақсад Солиев шу кетишида шаҳар прокуратурасига борди. Бахтига унга керакли одам хонасида экан. У майорнинг гапларини эшишиб, гумонларини тарозига солиб кўрди.

— Келдиёровнинг қўли узун эди, — деди у, — районингиздагилар ана шу «эди»ни ҳисобга олишмабди. Сиз вазиятга қараб эркин ҳаракат қиласверинг. Келдиёров аралашгудай бўлса, ўзига ёмон.

Майор бу гапдан анча далда олиб, лейтенант Муллақўзиевга телефон қилди-да, кеч соат ўн бирда учрашув тайинлади.

Мақсад Солиевнинг режаси содда эди. Келдиёровлар курортда экан, демак, Санжар учун тўла озодлик муҳайё этилган. У бундан фойдаланмай қўймайди. Видеосалонлари ишини шу уйда давом эттирса ажабмас.

...Аввал қўшниларни безовта қилишди. Ўнг томондаги эшикдан чиққан ўрта ёш аёл Солиевнинг гапини эшишиб:

— Хайрият-е, ҳақиқат бор экан-ку, — деди-да, гувоҳликка ўтишга дарров кўна қолди.

Чап қўшни сал иккиландими, чўчидими дарров рози бўлмади. Майор «наилож, юқори қаватдагиларни чақириб тушамиз» дегандан кейин кўнди.

Эшик қўнғирогини қўшни аёл чалди.

Санжар ярим яланғоч ҳолда эшикни очиб, аёлга ўқрайди. Кейин Мақсад Солиевни кўриб чўчиб тушди-да, эшикни ёпмоқчи бўлди. Муллақўзиев сёёқ тираб олмаганида ёпиб оларди ҳам.

Ўзинг айтгандай, мәхмона рухсатнома олиб келдик, — майор шундай деб ордерни узатди.

— Ёлғизмисан, ё мәхмонар борми?

Майор жавоб күтмай ичкари кирди.

— Сен жойингдан қимрлама, — деди майор, ҳамон талмовсираб турган Санжарга. Кейин гувоҳларга қаради: — Сизлар мен билан юринглар.

Ичкари хонада ажнабий тилда сўзлашувлар қулоққа чалинди. Майор эшикни аста очиб, қаради. Телевизорда ажнабий фильм, хонада эса фильмдан қолишмайдиган томошалар бўлаётган эди. Қўшни хоналардан ҳам ғўнғир-ғўнғир овозлар чиқарди. Майор телевизор қўйиғелиқ хонага кириб чироқни ёқди. Ярим яланғоч қизлар ва болалар чўчиб тушишди. Милиционерни кўриб қизлар чинқириб юборишиди.

— Манавиларга қараб қўйинглар, — деди майор гувоҳларни ичкари таклиф этиб. Кейин «телетомошибинлар»га қатъий буюрди: — Ҳамма ўз жойида қолсин. Лейтенант манави қўлбола сигаретларни йигиб олиб, сўроқни бошланг.

Бошқа хоналарда кичикроқ давралар бор эди.

Санжарда аввалги безбетлик, қатъият йўқ, аксинча саросима мавжуд эди. Майор унинг телефонга қараб-қараб қўяётганини сезди. «Кимданdir нажот кутяпти ё кимгадир арз-дод қилмоқчи. Қани, кимга экан?»

— Сенга бирор телефон қилмоқчими? — деб сўради майор ундан.

— Йўқ... Мен телефон қилиб олсан майлими?

— Майли, телефон сеники, — деди майор. У Санжар терган рақамларга разм солиб, ёдига муҳрлади. Нариги томонда трубка кўтарили шекилли, Санжар майорга тезгина қараб олди.

— Мен Санжарман, — деди у, — уйимизда мәхмон бор. Милиция...

Тамом. Гап шу билан тугади.

— Сен энди ичкари кир. Лейтенантнинг сўроғига жавоб бер, — деди майор. Санжар кириб кетгач, телефон трубкасини кўтариб, бошқармага қўнғироқ қилди-да, Санжар терган рақамларни айтди: — Телефон эгасини тезда аниқлаб беринг. Иш жойини ҳам.

Бошқармадан жавоб ҳаялламади. Санжардан ахборот олган одам — Келдиёровнинг ёрдамчиси экан. Масала равшан. Фақат бир нарса қоронғи: Келдиёров шаҳарга қайтармикан ё ўша ердан туриб телефон орқали иш битиравмикан?

Хоналарни айланиб чиққан майор бир нарсага ажабланди: уйда бир эмас, иккита видеомагнитафон, учта магнитола, фотоаппарат... бор эди, ҳаммаси японларники. Пулга чақилса — фалон минг сўм. Келдиёров камбағал одам эмас, уй тутишининг ўзиёқ кўрсатиб турибди буни. Аммо пули ошиб-тошиб кетса ҳам иккита видеомагнитафоннинг нима кераги бор унга? Қизиги шуки, тўпланганд болалар, қизларнинг бу нарсалардан хабарлари йўқ. Санжаргина «барчаси ўзимизники» деб турибди.

Мақсад Солиев учун кутилмаган воқеалар айнан шудамларда юз берди. Бир ўйи охирига етмай, иккинчи жумбоқ қад ростлайверди. Болалар, қизлар қотиллик юз берган кечаси қаерда эканликларини ўйлаб ўтирумай, шартта-шартта айтдилар. Фақат кичик хонадаги кичик давра иштирокчиларидан уч бола мужмал жавоб берди.

Шу болалардан бирини сўроқ қилаётганда телефон жиринглади. Санжар гўшакни кўтарди. Майорга қаради:

— Ҳа, шу ерда, — деди-да, Солиевни телефонга чақириди.

Майор Солиев район ички ишлар бўлими бошлиғи ўринбосарининг овозини эшитиб ажабланди.

— Солиев, — деди бошлиқ ўринбосари дабдурустдан, — Келдиёровларни ўз ҳолига қўй. Бола ёш, вақти-соати келиб, эсини таниб олади. Бир-икки пўписа қилу чиқиб кет.

— Тушунмадим? — деди Солиев.

— Нимага тушунмайсан?! — деди бошлиқ ўринбосари. — Эрта-индин пенсияга чиқадиган одамсан, тинчгина кетсанг-чи, нима қиласан Келдиёровнинг жигига тегиб.

— Мен аризамни қайтариб олганман, хабарингиз йўқми?

— Қайтиб олганмисан, йўқми, бари бир қиладиган ишингни қилиб бўлгансан. Энди биттагина мукофот олиб, тинчгина кетишингни ўйла.

— Ўйламасам-чи?

— Мен сенга буюраман.
— Буйруғингизни ёзма равиша юборинг. Ишни ана шунда тұхтатаман. Келдиёровингизга айтиб қуынг: мен ундан зўрларини ҳам кўрганман.

Солиев гўшакни шундай деб жойига қўйди. Кейин яна кўтарди-да, бошлиқнинг уйига қўнфироқ қилди.

Солиевнинг гапларини подполковник бўлмай эшитди.

— Нозик ишга дуч келибсиз, — деди ниҳоят у. Кейин бир нафас жим қолди. Солиев унинг икки ўт орасида эканини сезди. Келдиёров ростдан ҳам зўр бўлса, подполковникни жойидан жилдириб юборади. Солиевнинг иши осон: пенсияга чиқади, кетади. Эндиғина қад ростлаётган подполковник эса бошқа кўкармайдиган бўлиб ерга кириб кетиши мумкин. Подполковник жимиб қолганда шуларни ўйладими экан? Ниҳоят, бошлиқ тилга кирди: — Нимани лозим кўрсангиз, шуни қилинг. Ёш бола эмассиз!

Шу билан гап тамом. Подполковник нима демоқчи бўлди? Ёш бола эмассиз, ўринбосарим билиб айтган, унинг йўриғидан чиқманг, дедими ё ёш бола эмассиз, ким нима деса йўргалаб кетаверасизми, дедими? Ҳа, Солиев ёш бола эмас. Бошлиққа телефон қилишдан мақсад маслаҳат сўраш эмас, балки чархпалак ўйинининг бошланганидан хабардор қилиш. Балки Солиев кечиккан-дир, Келдиёровнинг шотирлари ундан аввалроқ подполковникка телефон қилиб, уни пишитиб қўйишгандир?

Мақсад Солиевнинг кўнгли хира бўлиб, ичкари хонага кирди. Ҳалигина бошларини ҳам қилиб ўтирган болалар телефоннинг кучини сезишган шекилли, қадларини ростлаб, оёқларини чалиштириб ўтириб олишибди. Кўз қарашларидан: «акахон, нима қилардингиз бизнинг маишатимизни бузуб, бир телефонлик ҳолингиз бор эканку?» деган маънони уқиши мумкин эди.

— Айрим ўртоқлар сизларга жон кўйдиришяпти. Тинч қўйинг, дейиша пти, — Солиев шундай деб болаларга бир-бир тикилди. Уларнинг нигоҳидан булутни ёриб чиқкан офтоб мисол чақнаб чиқди.

— Биз бошқа қилмаймиз, вაъда берамиз, бизни қамаманг, амакижон, — деди болалардан бири киноя оҳангига.

— Сизларни ҳозир қамаш ниятим йўқ.

— О, шундайми, миннатдормиз сиздан.

— Гап бундай: телефон қилғанлар чучварани хом санашибди. Жумладан, сизлар ҳам. Шунинг учун ҳозир ўтириб, икки кун аввал қаерда бўлганингизни ёзиб берасиз.

— Кейин бизга жавобми?

— Шошилиб нима қиласиз? Ахир уйингизда бу тун сизни кутишмайди-ку? Агар уйга қайтгингиз келаётган бўлса, марҳамат, ота-онангизга телефон қиламиз, олиб кетишади.

— Уйимизда телефон йўқ.

— Шундайми, унда бошқа йўл қиламиз. Лейтенант, шаҳар навбатчисига телефон қилинг: бир гурӯҳ номаълум шахслар, балоғатга етмаган ёшлар жиноят устида қўлга олинди, адреслар бўйича ота-оналарига хабар қилишсин. Қизларнинг ётоқхоналарига бориб, маъмуриятни олиб келишсин.

Лейтенант Муллақўзиев хўп, деб ўгирилган ҳам эдик, болалардан бири ўрнидан туриб кетди:

— Тўхтанг, бўпти, мушук-сичқон ўйнамаймиз. Уйларимизда телефон бор. Лекин билиб қўйинг, биз кўчада санқиб юрадиган ташландиклар эмасмиз. Оталаримиз тинч қўйишмайди сизларни.

— Лейтенант, телефонларни ёзиб олиб, ишга киришинг, — деди майор у боланинг гапига эътибор қилмағандай.

Қўйиб берилса-ку, бу безбетнинг тумшугини ерга ишқарди-я, аммо хизмат бурчи бунга йўл қўймайди. Солиев қанчадан-қанча жиноятчига дуч келди. Баъзан жиноятчини шартта отиб ташлашни истарди ҳам. Аммо ўзини тутиб қоларди. Талъат бир томондан ҳақ. Бу болаларнинг тарбиясини энди тузатиб бўлмайди. Энди улар баттар бўлса бўладики яхши томонга ўзгармайди. Жамиятни булғаб яшайверади. Дараҳтга қурт ё шира тушса, дори сепиб, чора кўрилади. Бундайларга эса чидаб юрилаверади. Тўғри, жиноятчининг аксари ўзини ўнглайди. Солиев буни тушувнади, бундайларга имконият яратиб беришни ўз бурчи деб билади. Аммо тузаладиган жиноятчилар бошқа, мана бундайлар бошқа. Булар «мен ҳам жамиятга фойдам тегадиган одам бўлишим керак» демайди. «Мен хожаман, жамият қулим, нима истасам шуни қилишим шарт», дейди.

Бола тўғри дағдаға қилган эди: уларнинг оталари, айримларнинг оналари кўпга сўзи ўтадиган одамлар экан. Айримлари воқеа қисқа баён этилгач, қўйиб юбора қолинг, деб илтимос қилишди, айримлари дўқ уришди, фақат иккитасигина «ҳозир етиб бораман», деб гапни калта қилди.

Бу орада яна телефон жиринглади. Санжар трубкани қулоғига олиб келди-ю, бирдан тунд чеҳраси ёришиб кетди.

— Да, папуль, все в порядке, — деди у майорга тикилган ҳолда, — просто ошналар билан ўтирувдик. Ничего плохого. Нет, папуль, не балдели. Те же ребята. Ҳўп, — у майорни имлаб чақирди, — сизни сўрайяпти, дадам.

Майор трубкани олди:

— Майор Солиев, — деди у қуруққина қилиб.
— Келдиёровман, — деб эшишилди вазмин овоз, — нима гап, ўртоқ майор?

— Ман этилган ишлар билан шуғулланишяпти болалар.

— Ўртоқларнинг учрашуви ман этилганми?

— Учрашув ман этилмаган, аммо бузуқчилик билан шуғулланиш, нашавандлик қилиш жиноят ҳисобланади.

Келдиёров жимиб қолди. Афтидан, биринчи ҳодисадан ўғлини қутқариб олгач, «тарбиявий соат» ўтказган, Санжарнинг ваъдасига ишониб, дам олишга хотиржам отланганга ўхшайди.

— Ўртоқ майор, сиздан илтимос, болаларнинг шўхлигини афв этинг. Қайтиб борганимда сиз билан бафуржа гаплашаман.

— Ўртоқ Келдиёров, бу шўхлик эмас, жиноят.

— Яхши, жиноят бўлса жиноят! — Келдиёров ғазабини ошкор қилиб қўйди. — Биз сиз билан тил топишармиз, а?

— Ўртоқ Келдиёров, телефон қилганингиз яхши бўлди: айтинг-чи, уйингизда нечта видеомагнитофон бор?

— Битта ҳам йўқ.

— Япон магнитоласи-чи?

— Бунаقا нарсалар йўқ менда. Нимага сўрайяпсиз?

— Фото билан ўзингиз шуғулланасизми ё Санжарми?

— Гапни айлантиrmанг. Мен сизга тил топишиб кетамизми, дедим. Гапимга тушунгандирсиз?

— Гапингизга тушунмадим. Ўғлингизни айтишича, уйингиздаги икки видеомагнитофон ҳам сизники эмиш. Шундай деб ёзиб ҳам берди.

— Шунақами?.. Мен эртага етиб бораман. Сиздан илтимос, ҳужжатларни расмийлаштирмай туринг. Тушундингизми, биз тил топиша оламиз сиз билан.

Майорнинг чехрасига ғолиб одамнинг нури урилди. Гўшакни қўйди-да, ичкари кириб креслога ўтириди.

— Даданг фотосуратчилик билан шуғулланмас эканлар. Гапинг тўғри чиқди. Фотоаппарат ўзингники экан. Шу аппаратда ҳеч сурат олганмисан?

— Ҳа. Санжар вазият ўзгарганини билиб мулойимлашди.

— Сергей Александрович! — майор шундай деб ўзи билан бирга келган сураткашни чақирди. Ҳонага тепакал, паст бўйли киши киргач, ундан илтимос қилди: — Сергей Александрович, фотоаппаратга қизиқувдингиз, мана, эгаси тушунириб беради.

Сураткаш майорнинг мақсадини тушуниб, жавонда турган яп-янги фотоаппаратни қўлга олди.

— Видержкаси автоматми ё?..

Санжар уларнинг ҳийласини тушунди.

— Ҳаммаси автомат, — деди гапни қисқа қилиб.

— Диафрагмаси қаерда белгиланади?

— Ҳаммаси автомат дедим-ку?

— Ҳарҳолда, қаердалигини биларсан?

— Йўқ, билмайман, ҳали яхши ўрганмадим.

Хуллас, шу зайлда Санжарнинг фотоаппаратни ишлатишдан бехабар экани маълум бўлди.

— Лейтенант буни ҳам протоколга киритиб, қўл қўйдирив олинг, гувоҳлар ҳам имзо чекишин.

Келдиёровнинг уйида бошланган иш шу зайлда давом этди.

Бу бобга якун ясамай туриб, Тальят Шомуродов ҳолидан хабар олсак. У билан эрта тонгда хайрлашиб эдик. Безори қиёфасига кирган бу йигит кимлар билан учрашди экан?

Талъат аввалига майорнинг гапларини ҳазм қилгиси келмади. Ётоқхонасига бориб дам олай, деб ётди-ю, кўзига уйку илинмади. Майорнинг гаплари миясида фужон айланаверди. Хизмат бурчи нуқтаи назаридан олиб қаралганда майор ҳақ: жиноятчиларни ботқоқдан тортиб чиқарив, одам қаторига қушиш керак. Бўладиган одам бир марта қоқилгандан кейин кўзига қараб юради, бошқа қоқилмайди. Иккинчи, учинчи марта жиноят қилганларчи? Уларнинг тузалишига ким кафолат берали, майорми? Йўқ, ҳатто у ҳам ишонч билан кафолат бера олмайди. Кечаги қотиллар орасида ҳеч бўлмаса бир марта ўтириб чиққанлар ҳам бор. Хўш, улар қўлга олиниб, жазосини тортиб чиққач, яхши одамларга айланадими?

Талъат мана шуларни ўйлай-ўйлай, ўйига етолмасдан охири қўл силтади. «Менинг вазифам — жиноятчини ушлаш, қолганига қонун бор. Қонун нима буюрса — шу», деган қарорга келди.

Бир оз ҳордиқ чиқаргач, майор айтган ҳужжатларни олди-ю, тўғри пивохонага борди. У ерда иш қизғин: катта юк машинасига кеча бўшаган шишалар ортиларди. Пиво тўла шишалар ортилган юк машина эса кутиб туради. Бу Талъат учун айни муддао эди. У тўғри пивохона хўжайинига рўпара бўлди:

— Қараашворайми, шеф? — деди. Шошилиб турган хўжайин арzon хизматкорнинг ўз оёғи билан келиб қолганидан мамнун бўлди.

- Тўрттага кўнсанг, майли, қараашвор, — деди.
- Тўрт донами? — деди Талъат норози оҳангда.
- Хўп, беш шиша бераман.
- Йўқ, олтитадан камига бўлмайди.

Хўжайин бир тўнғиллаб олди-ю, ноилож кўнди. Талъат олти шиша эвазига машинадаги пивони ташиб берадиган бўлди.

Ишини якунлаши билан хўжайин олти шиша пивони ажратиб, териб қўйди.

— Э, ҳозир ичмайман, — деди Талъат, — нима, бир ўзим ичиб, алкашманми? Одамлар келсин, ҳамсуҳбат топай. Унгача холодильникда тура турсин.

— Вей, жа без бола экансан-ку! Кечаёқ билувдим. Туппа-тузук одамнинг пивосини тортиб олдинг-е.

— Туппа-тузук одамингиз ича олмагандан кейин нима қиласи ўзини қийнаб. Пулини бердим, олдим. Мен текинга томоқ емайман. Текин томоқ танни тоза қиласи, деганлар бошқалар. Умуман, хўжайнин, агар кўнсангиз бешён кун сизга қарашиб турай. Паспорт қўлга тегса ишга кириб кетаман. Унгача менга ҳам эрмак керак. Аммо мендан қўрқманг. Ўгри эмасман. Фақат қўлим қичиб туради. Бирор жифимга тегса аямайман. Сизга бирор олифталик қилса, менга рўпара бўлаверади, мана, қофозим, ишон-масангиз кўринг.

Хўжайнин «қамоқдан озод қилиш ҳақидаги гувоҳнома»ни синчилаб ўқиса ҳам тушунмади.

— Нимага қамалгансан?

— Ёзиб қўйибди-ку, 204-модда. Безорилик учун. Биттасининг жағини тескари қилиб юборибман.

— Бўлмайди, сендақаларга қайишиб, бало орттираман.

— Бўлмаса бўлмас, олтита пивога итдай ишлаб берадиган гўлни топиб кўринг-чи?

Хўжайнин бир оз ўйлангач, ноилож рози бўлди. Шундан сўнг Талъат шарт қўйди:

— Олтита пивони текинга берасиз. Қирқтасини сотиб оламан.

— Нима қиласан?

— Сиз саройингизни беркитиб кетаверасиз, мен қоламан, одамларнинг ҳожатини чиқариш керак-ку?

— Бекор айтибсан, бор, тошингни тер. Сени деб энди...

Хўжайнин галини тугатиб ололмади. Талъат шарт ёқасидан бўёди. Хўжайниннинг ўғли буни кўриб ёрдамга ташланмоқчи эди, Талъат оёғининг учи билан унинг даҳанига секин тепди. Унинг учига тусишига шу секин тепки ҳам етарли бўлди.

— Сен бола аралашма. Шишаларингга Чимкентнинг ёрлигини ёпишириб туравер. Биз аданг билан келишиб оламиз. Келишамиз, а?

— Келишдик, — деди хўжайнин, нафаси қайтиб. Шундан сўнг ёқаси бўшади. — Фақат нарироқقا обориб сотасан. Ана, хув кўпrik остига олиб бор.

— Каерда сотишим билан ишиңгиз бўлмасин. Мен икки соатдан кейин келаман. Кеча ўтирган жойим бўш турсин.

Талъат бир таваккал қилган эди, мўлжали тўғри чиқди. Қайтиб келганида столи атрофида уч йигитни кўрди. Бир хилда — почаси бўғма, тизза ёнига ҳам шапалоқдай чўнтақ тикилган олачипор шим, олачипор куртка, «Саламандра» деб донг таратган оқ туфли кийиб олган бу йигитларни Талъат кечада ҳам кўрган эди. Уларнинг керилиб ўтиришдан билдики, хўжайин яна ўнта пивонинг баҳридан ўтган. Шу йигитлар зўри билан Талъатнинг таъзирини бериб қўймоқчи бўлган. Талъат йигитларга яқинлашди-да, уларга ҳеч нима демай хўжайинни имлаб чақирди.

— Столнинг бандлигини бу укаларга айтганимисиз? — деди Талъат қўпол оҳангда.

Бундай бўлишини кутмаган хўжайин талмовсираб «ҳа» деб юборди.

— Сиз холодильникдаги олтита пивони олиб келинг. Унгача укахонлар жойни бўшатишади, — деди Талъат йигитларга бир-бир қараб. Улар ҳам ўзаро кўз уриштириб олишди, аммо индашмади. Талъат стол устидаги қопқоғи очиқ турган шишани сўрамасдан олиб, кўтарди. Ярмини ичиб, жойига қўйди-да, тўрда ўтирган йигитга қаради:

— Жойни бўшатиш керак, укам.

— Эртага келсанг, бўшайди, — деди йигит унга ўқрайиб.

— Бугунги ишни эртага қўйиб нима қиласиз. Юр, эркак, отамлашайлик.

Уларнинг учови баравар туриб ташқарига йўналишди. Талъат эса шошилмай, стулларни қийшайтириб, суюн-чиқларини столга тираб, ёндаги столда ўтирганларга «қараб туринглар, банд», деди-да, бамайлихотир юриб, ташқарига чиқди.

Пивохона хўжайини улардан кўз узмай қараб тургани билан учта йигитнинг қандай қилиб уч томонга учеб тушганини билмай қолди. Йигитлар бирин-сирин туриб яна Талъатга ташланишди, бироқ яна аввалгидай учеб тушишди. «Бола эмас, бало экан-ку, бу», деб қўйди ўзича хўжайин.

Талъат учала йигитни бошлаб қайтди. Түғри пештахта ортига ўтиб хўжайнинг стулини олди-да, банд қилиб кўйган столига борди. У худди пивохона хўжайнинадай эркин ҳаракат қиласарди. Бу ўйинда ютқизганини фаҳмла-ган хўжайнин ғазабини сездирмади. Мулойимлик билан келиб, олтита муздек пивони қўйиб кетди.

Суҳбат аввалига қовушмади. Уч йигит аlamdanми, кўркувданми ҳарҳолда ҳалигача ўзига келолмаган эди. Талъат эса худди ҳеч нарса бўлмагандай уларни бир тоғдан бир боғдан қилиб гапга тутишга ҳаракат қиласарди.

Учта стол нарида бир ғилай икки ўспирин билан ўтираради. Улар кеча ҳам шу ерда эдилар.

— Анави ким? — деди Талъат ёнида ўтирган йигитга қараб.

— Филайми? Қамар деган бола.

— Кунда-шундами?

— Хушига келса ҳар куни шу ерда, бўлмаса йўқ.

— Кунда-шундалар кўпми?

Йигит бир-икки одамни кўрсатди.

— Буларда ишинг борми?

— Пул керак, — деди Талъат. — Ишга киргунимча пул керак.

— Бизда пул йўқ.

— Билиб турибман. Сенлар олифталикни биласанлар. Қамарда-чи, бормикин?

— Унинг қўлида кўл пул кўрмаганман. Майдаги болага бир нима деган эди, у чаққон ўрнидан туриб пивохона хўжайнинг борди-да, пештахта ортидан сак-кизта пиво олиб Талъатнинг столига келтириб қўйди.

— Манави иккита пивони қўйиб кел, столига, кейин ўзини чақирамиз.

Қамариддин пивони нохуш қабул қиласарди. Ёнидаги болага бир нима деган эди, у чаққон ўрнидан туриб пивохона хўжайнинг борди-да, пештахта ортидан сак-кизта пиво олиб Талъатнинг столига келтириб қўйди.

— Биз боп экан бу Қамариддин, — деди Талъат, — бориб чақириб кел, Граф чақиряпти, де.

Қамариддин таклифни эшитиб, туришга шошилмади. Олдидаги пивони ичиб бўлгандан кейингина ўрнидан аста қўзғолди.

Талъат ўтирган жойида унга қўл узатди. Қамариддин ҳам қўл учиди сўрашди.

- Мен Графман, эшитганмисан?
- Графлар кўп. Қайси бирисан?
- Курортдан келдим.
- Курортдан келганлар ҳам кўп. Нима демоқчисан?
- Ишга киргунимча пул билан жой керак.
- Керак бўлса, қидириб топ.
- Ёрдам бермайсанми?
- Мен бунаقا ишларни ташлаб юборганман.
- Сен меҳмондўстликни унубиб қўйибсан, эслатиб қўйишим мумкин?

— Юр, — Қамариддин шундай деб ўрнидан турди.
Қамариддиннинг ўзига бунчалик ишонишида жон бор экан. Бир-икки ҳамласи усталик билан қайтарилигандан кейин Талъат буни сезиб, олишишни бас қилди.

- Мен боп йигит экансан, ке, дўст бўлайлик.
- Талъатнинг узатган қўли муаллақ қолди.
- Мендан узоқроқ юравер, Граф! — Қамариддин шундай деди-да, эшик оғзида пойлаб турган икки ўспиринни эргаштириб катта йўл сари кетди.

Талъат унинг ҳаракатига тушунмай бир оз гангиг бурди-да, кейин жойига қайтди.

- Мен боп йигит экан, — деди у, — келишиб олдик.
- Ҳа, нимага соатларингга қарайсанлар, қайтишларинг керакми? Бўпти, мен ҳар куни шу ердаман.

Йигитлар туриб кетиши билан Талъат кечга танишган улфатларидан бири ҳовлиқиб келди.

- Бахтимдан айланай, сиз бор экансиз. Номарлар ишдан кейин олиб қолиб мажлис қилса денг. Қайта курсант қуравермайсанми, нима қиласан бизни гангитиб? — у шундай деб шишани кўтарди-да, ютоқиб-ютоқиб ичди.

Роса чанқабман, шу мажлисни деб кеч қолдим. Қайта куришни айтаман, бизга вақтида фишт бер, вақтида сиймон бер, ишингни қотириб ташлайлик, — у иккинчи шишани кўтарди. — Эшитдингизми, бир одам чўкиби. Шу яқин орада чўкканмиш. Танирдим уни. Болаларига жавр бўпти.

- Хурмачага қараб ичмаган-да.
- Бе, ичган бўлса, иккита ё учта ичгандир. Чанқовbosдига кирган экан. Лақи́ллаб анча ўтирди. Ҳайронман, қандай қилиб сувга тушиб кетган экан?

— Битта-яримта уриб ташлаб юборгандир?
— Бе ким уни уриб барака топарди. Бирорда қасди бўлмаса. Яна ким билади, бирор урса милиса аралашмайдими, тинч-ку улар?

Улфат жаврагандан жавради. Талъат бугунги ишини бажариб бўлган эди. Унга «ҳозир келаман», деди-ю, чиқиб кетди.

Майор Мақсад Солиев билан Талъат Шоумаровнинг ишлари ҳақидаги ҳикоямиз ҳийла чўзилиб, муҳтарам ўқувчимиз Асрор билан учрашувга бетоқат бўлаётгандир. У ҳолда биз Талъатни тун қўйнига кузатамизу ўзимиз тонг билан Асрорнига мўралаймиз. Қотилликдан кейинги навбатдаги тун исканжасида аранг кутулган Асрорни нонушта устида учратамиз.

ХУМДА КАТТА БЎЛГАН БОЛА *ёхуд Асрорнинг синфдошлари олдидағи шармандаликтан қутулиб қолгани ҳақида ҳикоя*

Асрорнинг нонушта қилгиси йўқ эди. Шундай бўлса ҳам ноилож катта хонага чиқди. Укалари аллақачон жойжойларини олган. Тўрда дадаси. Бир нарсадан қуруқ қолаётгандай шошилиб чойини ичяпти. Унинг одати шу, гапирганда ҳам тез гапиради. Ишлаганда ҳам тез ишлайди. Дадаси Асрорнинг саломига алик олмади. Бу — хафалик аломати. Асрор кеча у айтган жойга бормади. Бориб доира чаладиган аҳволда эмасди. Асрор ёлғизликни, фақат ёлғизликни истарди. Қамариддин буни тушунди. Уни ҳоли қўйди. Аммо дадаси... Дадасида айб йўқ. Ахир у ўғлининг аҳволидан бехабар-ку... Унга тушунтириб бўлмаса, айтиб бўлмаса...

Маъсума эрининг феълини билгани учун, Асрорга кўз қарashi билан «парво қилма, жаҳлидан тушиб қолади», деб далда берди.

Нонушта осойишта, аниқроғи ўлик бир сукутда давом этди. Маъсума бунга тоқат қилолмади. Нонуштадан кейин айтмоқчи бўлган гапини ҳозирнинг ўзида айтиб юбора қолди:

— Дадаси, эшитдингизми, Мирқосим ака оламдан ўтиби, — деди у эрига қараб.

- Мирқосим аками, қачон? Нима бўпти?
- Анҳорга чўкканмишлар.
- Анҳорга? Чўмилибдими?
- Йўғ-а, бирор йиқилибди, дейди, бирор ўлдириб ташлашгандир дейди. Пивохона ўлгур бор-ку, ўшанинг яқинидан чиқибди жасадлари.

Асрор пиёлани кўтарганича қотиб қолди. Бу ўша одамми? Уни ота-онаси танирканми? Демак, унинг қараши... Асрорни таниганми у? Нима учун у — Асрор танимади? Яхши ҳамки онаси гапириб қолди, бўлмаса Асрор шу қотганича қанча турарди, билмайди.

— Асрор, даданг билан боргин фотиҳага, бечора кичкиналигингда сени яхши кўрарди, илойим энди яхши кўрмасин.

«Яхши кўриб ёнига чақирмасин», деган маънода айтилган бу гап Асрорга «Сен уни ўлдиридинг, шу сабаб энди сени яхши кўрмасин», дегандай туюлиб, бадани титраб кетди.

— Бунинг танимайди уларни, эсида йўқ, — деди дадаси.

— Ҳа, борди-келди бўлмаганидан кейин... Асрор, улар эсингда йўқми?

Асрор жавоб берадиган аҳволда эмасди. Бош силкитиб қўя қолди.

— Биз уларнида ижарага турганмиз. Бирам яхши одамлар эди, бояқишлиар. Кузда хотини тўппа-тўсатдан қайтиш қилиб берувди. Энди ўзи... болаларига жавр бўлди.

— Нечта эди боласи? — деб сўради дадаси.

— Олтита шекилли? Тўнгичи Асрордан икки ёшгина катта-да.

— Болаларнинг ризқи ўзи билан. Қариндошлари бордир. Бўлмаса детдом бор, кўчада қолишмайди.

Шу пайт кўча кўнгироги чалиниб, сухбат узилди. Шу баҳонада Асрор ўрнидан туриб кетмоқчи эди отаси «ўтири, гап бор», деб тўхтатди. Асрор учун сира кутилмаганда онаси Зоир билан Туробни бошлаб кирди. Асрор уларнинг мақсадларини билгани учун ҳам қафасдаги қушча ҳолига тушди. Ўзининг дарди ўзига етарли эди. Энди уятдан ёрилиб ўлиши керакми? Шубҳасиз, улар пул олиб келишган. Пулни синфдаги болалар тўтилаб беришган. Асрор

Зоирга гапиргани билан унга гап таъсир қилмаган, бар и бир айтганини қилган.

Зоир муомалага уста бола. Кира солиб Асрорнинг дадаси билан эски қадрдонлардай қуюқ сўраши.

— Ҳофиз амаки, бир хизмат чиқиб турибди, йўқ демайсиз. Дўстимиз опасини узатяпти, шунга мана, ҳамир учидан патир, — у шундай деб бир даста пул узатди.

— Ҳозирча уч юз. Қолганини келишармиз?

— Ие, ие, овора бўлибсиз-ку, ўғлим. Тўй қачон ўзи? Билайлик-чи?

Туроб айтди. Асрорнинг дадаси дафтарчасини вараклади.

— Бахтингизни қаранг, шу куни бўш эканмиз. Мана, Асрорбек билан би-ир қизитиб берамиз тўйни, буёғидан хавотир бўлманглар. Қани, чойга марҳамат.

Болалар дарсга кечикамиз, деб унашмади. Улар Асрорга «юр, сен ҳам борасанми мактабга», дейишмади ҳам. Худди уни кўрмагандай чиқиб кетишиди. Бундан кўра Асрорни дўппослашмайдими, сен абраҳсан, ифлоссан... дейишмайдими, энг ёмон ҳақоратларга булғаб ташлашмайдими?.. Асрорга бунчалик оғир бўлмасмиди шунда. Ҳозир эса... афтига тупургандай қилишиди. Гўё «ўл, бу кунингдан» деб кетишиди.

Асрорнинг укалари бирин-кетин туришиди. Дадаси шундагина тилга кирди:

— Кўчада турган машина, бу уй, бу мол-мulkни мен орқалаб кетмайман. Ҳаммаси сизники ўғлим. Дунё омонат. Мендан кейин укаларингизга сиз бошсиз. Худо овозни менга бир умрлик қилиб бермаган. Эрта-индин овоздан қолсам, бизга бирор битта нон бермайди. Худо бериб турган пайтда тўплаб олмасак бўлмайди. Кеча бормадингиз. «Юз бола»ни етти ёт бегона чўнтағига солиб кетди. Нимангизга кериласиз?

Бу сизлаб гапириш, бу киноя жонни биттадан суғуриб олиш демак, Асрор энди нима қилсин: шарт туриб ўзини деразадан ташласинми ё ўзини трамвайнинг тагига отсинми? Ҳаммасидан бира тўла қутула қолсинми? У одамнинг (энди унинг исмини билади) таъқибидан ҳам, синфдошларнинг маломатидан ҳам, дадасининг миннатли ошидан ҳам... барчасидан бира тўла қутулса қандай яхши...

— Дадаси, қуйинг, кеча тоби йўқ эди. Шу пайтгача бир гапнингизни икки қилибдими?

Онасининг овози бирдан тун бағрига ёпирилиб кирган ёруғ нурдай бўлди. Ҳозир бадбин фикрларга берилганда нима учун онасини ўйламади? Онасини ташлаб қаёққа кетади? Шундай меҳрибон, муnis онани аламлар оловига ташлаб кетиш мумкинми?

Асрор шундай хаёллар қафаси ичидаги ўтирап эди.

Ота-онасининг эса ўйлари бутунлай бошқача:

«Болагинам кечада ўжарлик қилганига пушаймон еб ўтирибди. Отасига тик қарамайди, шунисига шукр», деб ўйларди она.

«Болага қаттиқ туриш керак. Кечада ўзича бир эркалик қилди. Индамасам эртага яна тарозига солади. Узид олтагним дуруст бўлди», деб ўйларди ота.

Ота «тавбасига таянган» ўғлига рухсат берди. Асрор хонасига кириб қайси китобни олишни билмай гарангшиб турди. Бугун қандай дарслар бўлиши мутлақо ҳаёлидан кўтарилган эди. Бундан ўзи ҳам ажабланди. «Бунақада жинни бўлиб қоламан-ку» деб ўйлади ўзича. Кейин дуч келган китоб-дафтарни дипломатга солиб, мактабга йўл олди. Зоир узатган пулни олаётганида дадасидан нафратланган эди. Ҳозир ўша нафрат ўқлари қайтиб ўзининг юрагига санчила бошлади. Дадасини эмас, ўзини лаънатлай кетди. «Дадамга тушунтириб айтсан нима қиларди. «Акаси Афғонистонда ҳалок бўлган, онаси ақлдан озиб жиннихонада ётибди, уларга қийин, кўнгилларини кўтрайдилар? «Томсувоқларинг жонга тегди» дермидилар ё?»

Саволга Асрорда жавоб йўқ эди. Дадаси шундай деб қайриб ташлаши ҳам ҳеч гапмас.

Энди нима қилиш керак? Қайси юз билан синфга кириб боради? Бирдан ҳаёлига яшин каби урилган фикр музга чулғанаётган қалбига қайта жон ато этди. Қамариддин!!! Уни бу шармандаликтан Қамариддин қутқаради!

У йўлни Қамариддинниги қараб бурди. Эшикни Қамариддиннинг онаси очди. Хушрўйгина бу аёлнинг кўзида бу сафар фазаб бор эди. Қамариддиннинг ҳам кайфияти бузилган эди. Асрор сезди: она-бала жиғиллашиб олишган. Қамариддин Асрорни ўзининг хонасига бошлади. Ор-

қасидан онаси «Билиб қўй, боланинг уволига қоласан», деганича қолди.

Салим Қамариддиннинг каравотида ётарди. Шу уч кун ичида янайм озиб, ранги оқарган. Лабларининг соғ жойи қолмаган. Илгаригидай инграмайди. Ҳолсизгина ётибди. Асрорнинг саволларига асосан имо-ишора билан жавоб қайтарди: гапиришни ё хоҳламади ё ҳол йўқ ё... оғриқни босиш учун наша чекиб олган эди. Асрор эрталаб уйида бўлган воқеани айтиб бериб, Қамариддиндан пул сўради. Қамариддин унинг мақсадини англади. Жавонни очиб пул олди.

— Ма, тўрт юз. Юзи сендан тўёна. Отангни бари бир адабини бериш керак. Бир кунмас бир кун ўзинг ҳам хоҳлаб қоласан буни. Лекин унда Қамар бўладими, йўқми...

— Қамариддин шундай деб аянчли жилмайди. Асрор ҳайрон бўлди. Уни бу аҳволда сира кўрмаган эди.

— Мен билан отанг ўртасида нима фарқ бор, биласанми? Билмайсан. Мен ўғриман. Қўлга тушсам, кетдим. Отанг ҳам ўғри. Лекин у қўлга тушмайди. Мен одамларни қон қақшатиб оламан. Отанг кулдириб туриб, ўйнатиб туриб юлади. Фарқимиз борми?

— Қамар сўксанг, ўзимни сўк, отамга тегма.

— Эҳ, братишка, сенга қийин, сенга раҳмим келади. Укам бўлганингдами... Бари бир укамсан. Хоҳласанг, хоҳламасанг — акангман. Йиллар ўтиб унутиб юборсанг ҳам майли. Лекин тирик эканман, сенга акаман. Бошқа гап йўқ.

— Қамар, ўша одамни топишибди.

— Биламан.

— Ўзи чўккан, лейишаётганмиш.

— Янайм яхши. Демак, ишлар ёмон эмас. Бор, мактабингдан кеч қолма.

Қамариддин Асрорнинг гўллигидан кувонди. Агар шу гапга ишонса — яхши, қўрқиб юрмайди, довдирамайди. Қамариддин эса милицияга кўп нарса аёнлигини яхши билади. У одамнинг калтаклангани, кейин сувга ташлаб юборилганини узоқдан бўлса ҳам кимдир кўрганига, ўша «кимдир» хабар берганига Қамариддин ички бир туйғуси билан ишонар эди. Шу сабабли эрта тонгда келиб, ўтирган ерларида қолган сигарет қолдиқлари, сув ёқасидаги бутага

илашиб турган шишани сувга отган, ашёвий далилларни шу зайлда йўқотган, у одамнинг қўлидан тушган пичоқчани эса рўмолнасига ўраб чўнтағига солган, кейин вокзалга бориб проводникдан «командировка ҳисоботи учун» иккита билет сўраб олган эди. Оқшомда эса пивохонада Мақсуд Солиевни кўргач, гумонлари ҳақиқатга айланди.

Қамариддиннинг хотираси жуда яхши эди. Бир кўрган одамини эсдан чиқармасди. Майорни район милициясида формада кўриб эсда сақлаб қолганди. Унинг олдидан пиво олиб кетган йигитни ҳам хотирасига муҳрлади. Милициянинг шов-шувсиз иш юритаётганига ишончи комил эди. Шу сабабли кеча Тальятнинг узатилган қўли муаллақ қолди. Агар Қамариддин шуларни Асрорга айтса борми, бола бечора адойи тамом бўлади.

Асрор Қамариддиннидан кўнгли кўтарилиб чиқди. Бунга фақат пул олгани эмас, балки ўша одамнинг ўзи чўкиб ўлгани ҳақидаги хабарни ҳақиқатга айланавётгани сабаб эди.

Синфига кириб ажабланди: ҳеч ким йўқ. Болалар бирон ёққа кетишдими ё ёппасига дарсдан қочишдимикан, деб ўйлаб ҳовли томон йўл олганида зал тарафдан комсоргнинг овози келди:

— Мирисаев, қаёқча кетяпсан!

Асрор ноилож зал томон юрди.

— Нимага лекцияга кирмадинг, нима жа-а ақлли бўп кетганмисан, қани кир, тез, — деди комсорг жаҳл билан.

Асрор залга кирганида тепакал нотиқ маъруzasини якунлаётган экан. Асрор бўш ўринга ўтираётганида унинг: «Шундай қилиб, дин афюн экан, биз унга қақшатқич зарба беришимиз зарурдир», деган гапларини эшишиб, сұхбат мавзуини англади. Нотиқ жойига ўтириши билан залда ғала-ғовур кўтарилди. Аммо директор ўрнидан туриши билан барча жимиб қолди.

— Тушунарлим? — деди директор салмоқлаб, — саволларинг бўлса беринглар.

«Саволни Зоирга чиқарган-да», — деб ўйлади Асрор. У янглишмаган эди, олдинги қаторда ўтирган Зоир қўл кўтарди.

— Сиз дин билан муроса қилиб бўлмайди, дедингиз. Мен бу фикрингизга қаршиман, — деди у дабдурустдан.

Нотиқ буни кутмаган эди, директорга савол назари билан қаради.

— Бу саволингми ё мунозара қылмоқчимисан? — деди директор таҳдид оҳангиди.

— Унисиям, бунисиям, — деди Зоир ўзини эркин тутиб. — Мен бир мисол айтаман сизга: бувам намоз ўқийдилар. Урушга боргандарила ҳам намоз ўқиган эканлар. Урушда иккита орден олганлар. Кейин заводда ишлаб яна орден олганлар. Дадам намоз ўқимайдилар, менам Худога ишонмайман. Муросага йўл йўқ экан, бувамни нима қиласайлик энди?

Нотиқ кулди:

— Буванг дин эмас, диндор. Диндорларни қайта тарбиялаш керак.

— Яна битта саволим бор.

— Марҳамат, савол-жавобдан ҳақиқат юзага чиқади.

— Сиз мачитни зулмат уйи дедингиз, унда дискотека, ресторанларни нима дейсиз?

— Кечирасиз ўртоқ, мақсадингизни тушунмадим, уларни динга нима алоқаси бор?

— Дискотекадан, ресторан, бардан чиққан одамлар муштлашадилар, бир-бирларини ўлдирадилар. Зулмат уйидан чиққанлар эса тинчгина уй-уйларига кетадилар. Жамият учун қайси бири заарли, шуни билмоқчийдим?

Зоир шундай деди-ю, нима учундир орқасига ўгирилиб қаради. «Мени айтмоқчи?» деб ўйлади Асрор. Унинг дискотекаларга бориб туришини Зоир биларди. Ҳозир шунга шама қилдими ё «ўлдирадилар» деганда... Асрорнинг калласига шу фикр келиб юраги увишиб кетди. Кейин «Йўғ-е, у қаердан билсин», деб ўзига-ўзи далда бера бошлади.

Залда бошланган ғовурни директорнинг овози бўлди:

— Исматов! Сен маҳмадана, гапни чалғитма, ўтири. Саволинг кўпайиб қолган бўлса дарсдан кейин олдимга кирасан. Яна кимда савол бор? Йўқ бўлса ўртоқ лекторга мактаб маъмурияти номидан миннатурорлик билдираман.

Қарсаклар янгради. Иккита қиз гул олиб чиқиб хотиқча берди. Директор нотиқни қарсаклар гулдуроси остида олиб чиқиб кетгач, саҳнага комсорг кўтарилиди.

— Тўқиз «А» қолсин, бошқаларга рухсат, — деб эълон қилди у. Залда Асрорнинг синфи қолгач, минбарга қалами билан «тўқ-тўқ» уриб, болаларга таҳдид билан қаради:

— Тўқиз «А»га тушунолмай қолдим. Мирисаев жамоат ишидан бўйин товлади, адабиёт дарсида иншо ёзмай чиқиб кетади, география дарсида ўзини тутолмайди, аммо синф жамоатчилиги, комсомол ташкилоти ҳеч нима билмагандай ҳотиржам. Синф комсорги қани? Каримбердиева, иш режасини қайта туз. Мирисаев ахлоқини комсомол мажлисида кўриш керак.

— У комсомол эмас-ку? — деди комсорг қиз.

— Биламан, биз бундай анархияга йўл қўя олмаймиз. Яххиси бундай қиласиз: уни аввал комсомолга ўтказамизда, кейин шармандали равишда ўчирамиз. Энди Ислатовнинг бугунги ахлоқи ҳақида: мен унда антиатеистик кайфият сездим. Сизнинг синфингида атеистик мавзуда алоҳида сұхбат ўтказамиз. Каримбердиева, эшитдингми, ёзиб қўй. Сен, Ислатов, бувангни урушда қатнашганини рўкач қилма. Неча марта таклиф қилдик бувангни, бирон марта учрашувга келдиларми?

— Нимага келмасликларини биласиз-ку, Туроб, сен айтгин.

— «Мен бирорларга мақтаниш учун жанг қилмаганман», деганлар. Лекин, иккита «Шуҳрат» орденлари бор, ўзим кўрганман.

— Бўпти, буни бизга аҳамияти йўқ. Келмасалар ялинмаймиз. Лекин сенга, Ислатов, диний ташвиқот ўтқазишингга йўл қўймаймиз, билиб қўй. Мажлис тамом, синфларингга боринглар.

Синфга ҳамма кириши билан Асрор Зоир билан Туробни ёнига чақирди-да, чўнтағидан пулни чиқарди.

— Дадам хафа бўлдилар. Сени деб мен ҳам гап эшитдим. Ма, болаларга қайтариб бер, — деди Зоирга. Кейин юз сўмни Туробга узатди: — бу биздан тўёна экан.

— Керакмас, — деди Туроб қўлини орқасига қилиб.

— Олавер, — деди тўсатдан улар ёнида пайдо бўлган Отаулла, — олавер, тўёнадан юз ўгириш мумкинмас. Сенам бир кун қайтарарсан. Зоир, буни ҳам бер Туробга, синфдан тўёна.

— Йўқ, йўқ, — Туроб шундай деб орқага тисарилди, хафа бўламан... мактабдан кетиб қоламан, шундай қилсаларинг. Ҳамма нарса бор, етарли. Фақат ашулачи йўқ эди. Зоир, болаларга қайтариб бер.

— Бўпти, олмасанг олма. — Зоир шундай деб пулни чўнтағига солди. — Бозор қилмаларинг.

Дарслар тутагач, Асрор кўчага чиқиб Дилфузани кутди. Дилфуза танаффусда ҳам кўринмаган эди. Асрор анча кутди. У чиқавермади. Энди кетаман, деганида Зоир кўринди.

— Дилфузани кутяпсанми? — деди Зоир унга яқинлашиб, — бугун келмади шекилли?

— Қаёқдан биласан?

— Сенинг башарангдан биламан, — деди Зоир кулиб.

— У менга сингил қаторида, гапни бошқа ёқقا бурма.

— Биламан, дарров тўнғиллама, ҳазиллашдим.

— Ўзинг нимага қолиб кетдинг?

— Комсоргинг билан олишдим, атеистик мавзуда. Билимини синааб кўрдим.

— Қалай?

— Бир кўйсам ҳаққим кетади. Одам деган билмаган нарсасини билмадим, деб тан олса-ю, қўлидан келса ўрганса. «Ҳадеб валдирамай, ўқиб ўрганинг», дедим.

— Йўғ-е, шундай дедингми? У-чи?

— Уми, сендан кейин менинг ахлоқимни муҳокама қиласа керак. Ё бирга ўтказар?

— Йўқ, сен комсомол аъзосисан, сенинг пўстагинги алоҳида қоқишиади.

— Улгурмайди. Комсомол мажлисида ўзини фош қилиб ташлайман. Институтда сиртдан ўқийдиган одамнинг, комсоргнинг, билими мактаб ўкувчисиникидан паст бўлиши мумкинми, деб масалани кўндаланг қўяман. Комсоргни ўзимиз сайлаймиз, дуч келган одамни юқоридан юборишмасин, дейман. Нима, ҳозир ҳамма ерда бошлиқлар сайланяпти. Бу йигит эплолмайди комсоргликни. Ҳалигига лектор чақириб, иш қиляпман, деб керилиб юради.

— Бу гапинг ҳам тўғри.

— Менга қара, ростданам пулни даданг қайтариб бердиларми?

— Ишонмадингми?

— Адангни сал-пал бўлсаям биламан-да. Сен бошқасан, аданг бошқа. Сен хумда катта бўлган боласан. Гоҳигоҳида хумдан бошингни чиқариб қўясан-у, кейин димикиб яшайверасан.

— Бу нима деганинг?

— Виктор Гюгонинг «Кулаётган инсон» деган асари бор. Ўшандада болаларни хумга солиб боқишида. Одамнинг танаси ўша хумга мосланиб бесёнақай бўлади. Сени танангни эмас, руҳингни хумга тиқишган. Одамга ўхшамайсан сен.

— Нимага ўхшамайман?

— Менга қара, довдир десам, довдирмассан, гўл десам гўлмассан. Аданг нима деса кўнаверасанми? Математиклар мактабидан индамай кетишингни қара, галварс! Адангга беш йил чилдирмакашлик қиласан, балки, ўн йилдир, кейин-чи? Бошқа бир отарчининг қули бўлиб юрасанми? Қийин формулаларни ечишга етган ақлинг, шунга етмадими?

— Жуда ўзингга бино қўйиб менга ақл ўргатаверма. Бу вақтинчалик иш. Мен ўқиши ташлаганим йўқ-ку? Ҳозир дадамга ёрдамим керак. Рўзгор тебратиш оғирлигига ўзингнинг ҳам ақлинг етмайдими?

— Рўзгорни сенсиз ҳам тебратиб олади. Хўп, адангнинг орқасидан рўзгор деб юрибсан, анави безорилар билан-чи?

— Буни сенга минг марта айтдим. Мен борлигим учун улар сенларга тегмайди. Бўлмаса кўрадиларинг кунларингни.

— Ол-а, сендақа ҳимоячидан ўргилдим. Менга қара, Отаулла билан гаплашдим, ҳалиги пулга чинни сервис оладиган бўлдик. Нима дейсан?

— Яхши ўйлабсан.

— Мен ҳечам ёмон ўйламайман.

Муюлишда тўхтадилар. Шу ерда уларнинг йўли ажралди.

— Зоир, сен кўп китоб ўқийсан. Дадам радиога янги кўшиқ ёздирмоқчи эканлар. Акмал Пўлат деган шоирнинг янги шеърларини топиб беролмайсанми?

Зоир бу гапни эшитиб, Асрорга ажабланниб қаради.

— Аданг сўрадиларми?

- Ҳа, кўзинг тушса ол, девдилар.
- Адангни эси жойидами, бу шоирнинг ўлиб кетганига ўн йилдан ошган-ку?
- Сен қаердан биласан?
- Вей, истаган ёзувчингни сўра, неча боласи, неча хотини борлигигача айтиб бераман.
- Унда... қайси шоирнинг шеърларини олсинлар?
- Эркин Воҳидовни биласанми?
- «Ўзбегим»ни ёзганми?
- Хайрият, биларкансан. Мен эртага китобини олиб келиб бераман.

Улар шу ерда хайрлашишди. Зоирнинг кун тартиби Асрорга маълум: бориб ювинади, овқатланади, китоб ўқийди, бир соатча кўча айланади, кейин дарс... «Менга хумда ўсяпсан, дейди. Ўзи-ку, хумда яшаётган, бир хилда ўтади кунлари. Гап деса қоп-қоп. Гапларига қараб, ҳаёт қонунларини шу бола кашф қилганми дейсан», деб ўйлади Асрор унинг орқасидан қараб.

Аравачага аталган пулни ҳали Дилфузага бермаган эди. Шуни бериб қўйй деб Дилфузанинг уйига яқинлашиб... Аъзамхоновани кўрди. Аввалига нима қилишини билмай тараффудланди. Аъзамхонова ҳам уни кўрган, беркинишнинг фойдаси йўқ. Шу сабабли Асрор тўғри унга қараб юриб, яқинлашганда салом берди. Муаллима Асрорни биринчи марта кўраётгандай бошдан оёқ разм солиб «Салом» деди-да, йўлида давом этди.

Эшикни Дилфузা очди.

— Аъзамхонова сеникидан чиқдими? — деб сўради Асрор.

— Ҳа... — шундай деб Дилфузза ерга қаради, — тез-тез келадиган бўлиб қолган.

— Тез-тез? Нимага айтмовдинг?

Дилфузза жавоб ўрнига елка қисди.

— Нимага келади?

— Билмадим... дадам... унга уйланадилар шекилли?

— А? Ўзлари айтдиларми?

— Ҳа. Бизга раҳми келаётганмиш.

— Ўша хотинда раҳм бор эканми? Сен-чи? Сен нима дединг?

— Мендан сўрашармиди? Укаларимни ҳам болалар уйидан олиб келишади шекилли. Сени... безори болалар билан юришингни айтди дадамга. Дадамнинг жаҳллари чиқди, кўринмаганинг яхши уларга.

— Кўринмайман бўпти... балки унинг келгани чинданам яхшидир. Укаларинг билан бирга бўласизлар.

Дилфузя яна елка қисди.

— Мени тушунмаса керак, — деди хўрсиниб. — У минг яхши бўлгани билан онамни унугомайман-ку? Уни балки меҳрибон аёл сифатида қабул қилишим мумкин-дир. Лекин она ўрнида кўролмайман. Бу унга бориб-бориб малол келади.

Асрор унга жавобан тайинли гап айта олмади. Чўнта-гидан пулни чиқарди.

— Аравачага ишлатарсан. Болалар беришди.

Дилфузя пулни олди.

— Асрор, нима қиласай? Қочиб кетайми ё?

— Эсинг борми? Қаёққа қочасан? Аввал келсин-чи, уларингга, кейин бир гап бўлар?

— Кейин дейсанми? Майли келсин-чи.

Дилфузя шундай деб орқасига ўгирилди. Унинг хўрлиги келган эди, Асрор сезди.

— Эртага бирга кетамиз, — деди унинг кўнглини кўтариш мақсадида. Дилфузя бош силкиди. Асрор унинг елкалари титраётганини сезди. Бу ёшда бегона аёлни она деб қабул қилишнинг нақадар оғир эканини Асрор ту-шунмас эди.

Ўз дардининг малҳамига муҳтож юрган Асрор ўзганинг қайғусига шерик бўла олмас ҳам эди. Одамзотга қайғу-алам ботмонлаб берилиб, мисқоллаб олинади, деганларича бор. Бу навниҳоллар ҳаётнинг заҳарли изғири-нига bemavrid дуч келишди. Ҳали яхши илдиз отмаган, сурҳалари заиф, куртакчалари энди кўз очаётган дараҳт ниҳолини кўз олдингизга келтиринг. Илиқ нафаси билан табиатни эркалаб уйғотаётган қуёшга пешвоз чиқаман, деб турганида шамол ёпирилса, осмонни булат қопласа сўнг совуқ еллар етиб келиб ниҳолни бўғса... Ҳозир Асрор ҳам, Дилфузя ҳам шу совуқ еллар чангалидаги на-вниҳол ҳолига тушишган эди.

Дилфузага, қўнгли ярим бечора қизга онасининг ўлими каммиди, отасининг баҳтиқаролиги каммиди?! Бундай боқира қизга бу ёзугнинг нима лозимлиги бор эди? Отасининг уйланиш ниятида эканини, яна ким — ўз муаллимаси Аъзамхонова билан турмуш қурмоқчи эканидан хабар топғач, ҳасратини кимга айтишни билмай қолди бу қиз. Ҳасратини тошга айтса — тош тарс-турс ёрилиб кетмасмиди, дарёга айтса — сув орқасига оқмасмиди, осмонга айтса — осмон қоқ иккига бўлинмасмиди... Қиз боланинг ҳасратига тош чидамаса, сув чидамаса, осмон чидамаса... Яна ҳам шу митти юрак чидар экан. Дилфузা ичига ютди дардлари, ҳасратларини. Онасининг суратига қараб соатлаб гаплашиб ўтирди. Мана шу сурат атрофида, ошхонада, меҳмонхонада, ётоқда... бегона бир аёлнинг юриши кўз олдига келганда чинқириб юборай деди. Бироқ, лабларини тишлаб, фарёд йўлини тўса олди...

Аламлар гирдобида эзилаётган дамда анҳор бўйидаги воқеа... У нарида турган эди. Аммо ҳаммасини кўрди: тепкилашларни ҳам, сувга отиб юборишганларини ҳам... Ҳатто Қамариддиннинг чўнтак кавлаётганини ҳам кўрди. У мактабда болаларнинг, кўчада катталарнинг муштлашибшанини кўрган. Лекин бунақа ёвузликка биринчи дуч келиши. Ёдидан кўтарилмайди: кичкиналигида дадаси, онаси — учовлашиб меҳмондан қайтишаётган эди. Рўпаратасидан икки маст йигит чиқиб дадасига хирадик қилди. Дадаси бир нима деган эди, дўппослаб кетишиди. Онаси дод солди. Дилфузанинг ўзи бўлса титраб «ада, адажон!» деб йиглаб тураверди. У ўшандан кейин кўп ўйлади, у одамларга дадаси ёмонлик қилмаган бўлса, нимага уришади, атрофда ўтиб турган одамлар нимага орага тушиб, ажратиб олишмайди? Шунга ўхшаган саволлари кўп эди қизалоқнинг. Бу саволларга жавоби ҳам бор эди: урганлар ҳам ажратмаганлар ҳам ёмон одамлар.

Анҳор бўйида бегона одамни тепкилашаётганда Дилфузанинг қулоги остида онаси дод деб юборгандай бўлди. У ўн йиллар нарёғидаги ўша фарёдни эшилди. Эшилди-ю, қўрқиб кетганидан қулоқларини кафтлари билан беркитиб олди. Баданига титроқ турди. Бироқ, йигламади. Тепкиланган одам сувга ташланғач, Қамариддин бир нима деб бақирди. Дилфузা унинг гапини англай олмади. Асрор

келиб унинг билагидан ушлаб югурди. Дилфуз қоқилиб-суқилиб эргашди. У анҳор ёқасидан узоқлашгани сайин онасининг фарёди акс-садо бериб таъқиб қиласверди. Уйига келиб зиналардан чиқаётганида ҳам, ичкари кирганда ҳам эшилди бу фарёдни. Бу фарёдга болаларнинг ҳансираши, бегона овознинг инграши қўшилиб кетди. Ётганда каравотнинг ғижирлаши ҳам бироннинг инграшига ўхшаб эшилини, сакраб туриб кетди.

Момақалдироқ гулдираб, яшин чақнаган маҳалда Дилфуз ҳам Асрор сингари болаҳонада эди. Момақалдироқ гумбури унинг юрагига ҳам даҳшат соглан эди. Аммо... уни юпатгучи, «Бирдан юзгача сана...» деб маслаҳат бергувчи муニис меҳрибони йўқ эди. Тунни ёлғиз бир ўзи талвасада ўтказган қиз ўзига меҳрибон бўлган йигитчанинг тақдирини ўйлашга, уни ҳимоя қила оладиган баҳона қидириб топишга ҳам имкон топган эди. «Кинода эдик...» ўша аҳволда бундан дуруст баҳона излашга қурби ҳам етмас эди...

Хозирча Асрор Дилфуз билан хайрлашиб, Аъзамхонованинг мақсадини англашга, қизнинг аҳволига тушунишга ҳаракат қила турсин. Дилфуз ҳам уйига қайтиб, онасининг суратига қараб илтижолар қилсин. Биз эса район милициясига борайлик. У ерда Мақсуд Солиевни ҳайратга соладиган, ғазабини келтирадиган воқеалар кутяпти.

АСП ЮРИШ
*ёхуд майор Солиевни пенсияга чиқаришга
уриниш ҳақида ҳикоя*

Мақсуд Солиев идорасига келиши билан навбатчи бошлиқ ўринбосари йўқлаётганини айтди. Солиев йўқловнинг боиси кечаги масаладир, деб ўйлади. У бир оз янглишган эди. «Бир оз» дейишимизнинг боиси — кутилмаган йўқловга кечаги воқеа туртки бўлган, бошлиқ ўринбосарининг асосий мақсади эса ўзгача эди. У майорни кеча ҳеч воқеа юз бермагандек, тунда телефонда гаплашмагандек хотиржам тарзда кутиб олди.

— Соғлиқ қалай? — деди у, майорга синовчан назар ташлаб.

— Ёмон эмас, — деди майор ҳам унга савол назари билан қараб.

— Катталар билан маслаҳатлашиб, илтимосингизни қондирадиган бўлдик. Ўттиз йил хизмат қилиш катта гап. Хизматларингиз қадрланади. Биз бу масалани ҳам катталар олдига кўндаланг қўйдик. Инобатга олинади. Аризангиз кимда эди?

Майор мақсадга дарров тушунди. Демак, туни билан телефонлар олишуви давом этган. Охирги хулоса эса шу — уни пенсияга кузатиш. Майор ўттиз йил бадалида жиноятчилар билан олишиб енгилмаган эди. Келиб-келиб бир мишиқи туфайли енгилиб, кураш майдонидан чиқиб кетадими? Ўттиз йил виждонига қулоқ осиб яшашга тиришди, ишлади, курашди. Энди тоза виждон билан пенсияга чиқиб кетаман деганда жиноятни ёпишга йўл қўядими? Булар нима деб ўйлашяпти? Бундан тўрт-беш йил илгари шундай қилишса тушунарли — замон зўрники эди. Бугун замон ўзгарди-ку? Ёки булар замон ўзгаргани куруқ гап, замон ҳали ҳам зўрники, деб ишонишадими? Талъатнинг қонунга ишонмаслиги тўғри бўлиб чиқмайдими у ҳолда?

— Ариза ўзингиздами?

Бу савол майорни чулғаётган хаёллар булутини тарқатиб юборди.

— Қанақа ариза? Ариза йўқ, — деди у дадил. — Менга қотилликни очиш топширилган. Шу иш билан бандман.

— Биламан. Иш оғир, масъулиятли бўлгани учун махсус гурӯҳ тузилди. Унга бўлим бошлиғи раҳбарлик қиласди. Масала келишилган.

— Ким билан?

— Мен сизга ҳисобот бермайман, ўртоқ инспектор.

— Ҳа, албатта... наилож. Ҳужжатларни кимга топширай?

— Бўлим бошлиғига.

— Ижозат берсангиз телефон қилиб олардим.

— Хонангизда ҳам телефон бор шекилли?

— Бор, аммо сұхбатни ўз қулоғингиз билан эшитсангиз девдим.

Бошлиқ ўринбосари энсаси қотиб, телефон аппаратини унинг олдига суриб қўйди. Солиев телефон номери-

ни тера туриб унга қаради. Ўринбосар «Қулингдан нима келарди», дегандай ўзини бепарво тутишга ҳаракат қиласади. Лекин, майорнинг зийрак зеҳни унинг ичидан қиринди ўтётганини сезарди. Ҳархолда бу кичкина одам — ижро-чиғина холос. Ҳатто подполковник ҳам усталик билан бу ишни ўзидан ошириб юборган.

— Алло, шаҳар прокуратурасими? Майор Солиевман. Ўртоқ Самандаров билан уланг, илтимос.

Самандаровни эшлитиб, бошлиқ ўринбосари сергак тортди.

— Ўртоқ Самандаров, Солиевман, ассалому алайкум. Ишлар ёмон эмас. Сизга айтганимдай бўляпти. Миртилаевнинг иши билан Келдиёровлар ишини шаҳар прокуратураси назоратига олиш керак деб ўйлайман. Иккенинг алоқаси бор, деган тахминдаман. Ҳа муҳим. Сабабми, мени бу ишдан четлатишмоқчи. Бу ергагиларми, йўқ, эплашолмайди. Тажриба ҳам йўқ, дадиллик ҳам. Ҳа, озгина ҳалоллик ҳам. Келдиёровга бас кела олишмайди. Республика прокурорига ўзингиз маълум қиласизми, яхши. Мен ишни ҳозир топширишим керак экан. Топширайми? Ҳўп.

Майор трубкани қўйди.

— Республика прокуратурасидан телефон қилишади. Менга рухсатми?

Бошлиқ ўринбосари ўрнидан туриб Солиевга ғазаб билан тикилди.

— Бўлимни обрўсизлантиришга нима ҳаққингиз бор?

— Янгишяпсиз. Мен ҳақиқатдан чекинмоқчи бўлган бўлимнинг обрўйини сақлаб қолмоқчиман. Сиз ҳам, бошлиқ ҳам, туни билан телефонбозлик қилган казо-казолар ҳам чучварани хом санабсизлар. Мен думини қисиб қочадиганлар хилидан эмасман. Бошлиққа айтиб қўйинг, бунчалик кўрқоқлик қилиш ярашмайди у кишига. Амал қўлдан кетса кейинроқ яна топиш мумкин, аммо виждан одамга бир донагина берилган, у қўлдан кетса қайтариб бўлмайди. Аризам эса тайёр, шу иш якунланиши билан кетаман.

Бошлиқ ўринбосари зиммасига юкланган вазифанинг бунчалик мушкуллигини билмаган эди. Ана энди, ишга шаҳар, республика прокуратураси аралашгац, нишонга фақат у рўпара бўлади. Келдиёров, Келдиёров (!)

деб күкрагига муштлаётгандар лип этиб четга чиқиб олишади. Э, йўқ, у ўққа кўкрак тутиб берадиган анойлардан эмас. Бошлиқ ўринбосари шу заҳотиёқ ўйиндан чиқиш йўлини топди.

— Тўхтанг, ўртоқ майор, гапнинг ўғил боласини айтами? Менга туни билан уйқу беришмади булар. Сизни пенсияга кузатиш мендан чиқсан ташаббус эмас. Юқоридан келди.

— Биламан. Ўзингизни оқламанг. Бир марта Келдиёров ишини ҳам ёпганлар маълум менга. Аммо менга бир нарса қоронги: сиз билан мен амал столимиздан ажраб қолишдан кўрқиб, жиноятчани қўйиб юборамиз. У эса эрта-индин кимнингдир шўрини қуритади. Ана шунда биз кимни айблаймиз? Жиноятчилар қаторига ўзимизни қўшамизми? Сиз ёшсиз, фақат муроса билан кун қўраман, десангиз янглишасиз. Узоққа бормайсиз.

Бошлиқ ўринбосари истеҳzo билан кулди:

— Сиз-чи? Муросасизлик билан нимага эришдингиз? Бир умр инспекторликдан бошингиз чиқмади.

— Гапингиз тўғри. Менга юқори лавозимларни ишонишмади. Чунки мени вижданан ишлашимга ишонишарди. Турли мақомга йўрғаламаслигимни ҳам билишарди. Тушуняпсизми, улар мендаги вижданнинг сотилмаслигига тан беришган. Ҳалол одамга яна нима керак? Мана, улар сизни виждонсиз деб билиб, шу вазифани юклашган, сиз эса ялтоқланиб, кўнгансиз. Ахир бу сизга кўрсатилган ишонч эмас, сизни ҳақоратлаш-ку?! Энди дўппи тор келганда хоинлик қилиб, ўйиндан чиқмоқчисиз. Ижозат берсангиз, чиқиб ишимни қилсан.

— Замон ўзгариб, энди катта гапирияпсиз. Вақти келганда ўзингиз ҳам ёпгансиз ишларни. — Бошлиқ ўринбосари юракдаги ярани нишонга олган эди. Солиев бошини эгди. Ҳозирги дадиллигидан асар ҳам қолмади.

— Вақти келганда ёпганман ишларни. Замонни айбламайман. Ўзим гуноҳкорман. Бўшлик қилганман...

Мақсад Солиев хонага кирганида ҳамхонаси, ўтган йили дорилфунунни битириб келган йигит бошини чанглаб ўтиради. Солиевни кўриб чехраси ёришиб кетди.

— Э, Мақсад ака, бормисиз! Қаёқдан қидирсамкин, деб турувдим, бошим қотиб қолди, — деди Эшбоев.

— Нима бўлди яна? Дунёдаги энг оғир ишни сенга топширишдими?

— Бунақа ишни сиз боплайсиз. Менга жиноятчини кўрсатиб: тутиб кел, дент, қотириб ташлайман.

— Нимага тушунмаяпсан, сўрайдиганингни тезроқ сўра, вақт зиқ.

— Иккита ўғрилик бир кунда, бир хил усулда содир бўлган. Жабрдийдаларнинг иккаласи ҳам бир ҳафта бурун чет элдан келишган. Уч йил ишлаб топган нарсаларидан бир кечада айрилишган.

— Нималар ўғирланган?

— Видеомагнитофон, магнитофон...

— Фотоаппарат, Фарбий Германияники...

Эшбоев майорга ҳайрат билан тикилди.

— Тўғри, фотоаппарат ҳам олинган. Қаердан биласиз?

— Шунчаки тахминимни айтдим. Магнитофоннинг маркаси «Шарп»ми?

— Шундай.

— Қандай ўғирлашган?

— Аввал телефон қилишган. Профессор Шоузоқовнинг номидан.

— Ким у?

— Шарқшунослик факультетида бор экан шундай профессор, лекин у ҳеч нимани билмайман, деб турибди. Хуллас, бу икки жабрдийда шу факультетда, шу профессорнинг қўлида ўқиган. Кечқурун тўрт йигитча видеомагнитофонга харидор бўлиб келишган. Уйга киргач, пичоқ ўқталишган.

— Йигитчаларнинг кўринишларини ёзиб олдингми?

— Ҳа, назаримда иккала уйни бир тўда босган.

— Вақтини аниқладингми?

— Биринчи уйга кеч соат ўндан беш минут ўтганда киришган. Телевизорда «Қайта қуриш прожектори» бошланган экан. Ўн-ўн беш минутда чиқиб кетишган. Иккинчи уйга соат ўн бирларда киришган. Вақтини аниқ билишолмади. Кино кўриб ўтиришган экан.

— Қани, менга уйларини кўрсат-чи харитадан.

Эшбоев кўрсатди, майор чамалаб кўрди.

— Машинада йигирма минутлик йўл. Сен уй эгаларидан сўраб бил: кинонинг қаерига келганда эшик қўнфи-

роғи чалинган. Сүнг телевидение билан боғлан. Вақтини аниқлаш шарт. Энди гап бундай: омадли йигит экансан. Сен қидираётган буюмларни мен кеча тасодифан топганман. Хориждан келгандарингни чақир, буюмларни кўрсатамиз. Ўрилардан бири жингалаксоч, тўладан келган бола эмасми?

— Ҳа, шунаقا дейишиди. Кўринишларидан бойвачча болалар экан.

— Ҳозир сураткашга кир, тунда болаларнинг суратини олган эди, тез тайёрласин.

Солиев шаҳар прокуратурасига телефон қилиб, воқеани баён этди-да, бошқармага келишларини сўради.

Бир соат ичига ҳамма нарса аён бўлди. Шаҳар прокурори Санжар Келдиёров ва унинг уч шеригини қамоққа олиш ҳақида санкция берди.

Эшбоевнинг иши ўнгидан келди. Аммо Мақсуд Солиев бошлаган иш чап кетди. У калаванинг учини Келдиёровдан қидирган эди. Миртиллаевни ўлдириб кейин ўғирликка тушган, деган гумонни аниқлаш учун ҳали кўп уриниш керак. Пихини ёрган жиноятчилар одатда шунаقا қилишади. Каттароқ жиноятни яшириш учун кичикроғига қўл уриб атайин фош бўлишади. Наҳот Келдиёровларнинг шунга ақллари етган бўлса? Бу тергов чоғида аён бўлади.

ИККИ ХИЛ ЎЛЧОВ *ёхуд қамоқ жабрини тортган боланинг фикрлари ҳақида ҳикоя*

Шу ерда энди бир дам нафас рослашга тўғри келади. Қисса аввалида айтганимдай, болалар ахлоқ тузатиш меҳнат колониясига, Аҳбор билан учрашувга боришим керак. Асарнинг шу қисмини унга ўқиб беришим лозим. Ваъданни бажариш муддати етди.

Колония бошлиғи мен билан омонлашгач, Аҳборнинг бир неча марта йўқлаганини айтди-да, уни чақиртирди. Биз Аҳбор билан кутубхонага кирдик. Вақтни тежаш мақсадида мен ортиқча гап-сўз қилиб ўтирумай ёзганларимни ўқий бошладим. Орадан бир соатми, икки соат-

ми ўтди, билмайман. Ҳарҳолда охирги бобни ўқиётганимда томогим қуриб, бир неча марта қисқа танаффус қилишга түғри келди. Шунда ҳам Аҳбор мени гапга тутмади. Сүнгги саҳифаны тутатганимдан сүнг ҳам бир оз сукутда қолди. Кейин ўзим кутган саволни эшилдим. «Ўзим кутган» дейишимга сабаб: китобхонлар билан учрашууда албатта биринчи савол шундай бўлади:

— Бу бўлган воқеами?

— Бўлган воқеа эканига ишоняпсанми?

Аҳбор елка қисиб қўйди.

— Ҳаммаси түғри. Шунақа болалар бор бу ерда. Бир хиллари ҳаётдан жуда аламзада. Озодликка чиқишгач, кўпга боришимайди. Уларнинг мақсади одамлардан ўч олиш, Қамарииддинингиз шунақа экан. Ҳали у яна одам ўлдирикарек, а?

— Ҳозирча айта олмайман. Сенингча кимни ўлдириши мумкин?

— Ҳалиги практикант йигитни, Талъатмиди? Унинг милицияданлигини билиб қолса, ўлдиради.

— Билади-ку? Сезиб қолди-ку?

— Сезди, аммо ҳали аниқ ишончи йўқ. Ишонса ўлдиради, тўғрими?

Мен унинг шаштини қайтаргим келмади.

— Кўрамиз, — дедим кулумсираб. — Ишонмаган жойларинг ҳам борми?

— Салимнинг қўрқиб ётишига ишонмадим. Кўчада бирор пичоқ уриб қочди, деб докторга борса бўлмасмиди?

— Йўқ, буларнинг аҳволида бундай қилиб бўлмасди. Вазиятга яна жиддий эътибор бер: улар одам ўлдиришиди. Бунинг оқибати нима бўлишини барчалари билишади. Айниқса, Қамарииддин қўрқади бундан. Иккинчи марта одам ўлдиришнинг оқибати маълум унга. Иккинчи томондан улар бу ярага жиддий қарашмади. Ўзи битиб кетадиган яра деб ўйлашибди.

— Энди Салимга нима бўлади?

— Биз сен билан бўлиб ўтган воқеалар ҳақида гаплашайлик, келажак ҳақида ҳозир фол очмайлик.

— Уни асраб қолиш керак.

— Нима учун? Ахир жиноятни у бошлади-ку? Яна бир томони — нашаванд бўлса...

— У ҳали фүр, кўп нарсага тушунмайди. Оиласига оғир экан. Оиласи ўзига тўқ бўлса у ёмон йўлга кирмас эди.

— Келдиёров-чи? Унинг оиласи тўқ-ку?

— Ҳаддан ташқари тўқ демайсизми! Келдиёровингиз ўғлини талтайтириб юборган. Шу ерда ҳам бор ўшанақа талтайғанлар. Болаларининг аҳволи маълум-ку, лекин шунда ҳам талтайтираверишади. Уларни йўқлаб келишганда кўрсангиз. Қамоқдаги болани эмас, иззатдаги болани кўргани келишгандай. Сават-сават озиқ-овқат. Назоратчи, тарбиячилар ҳам уларга алоҳида муомала қилишади. Бизни билмайди, сезмайди, дейишади-да. У болаларнинг шарорити бошқа, Салимдақаларники бошқа. Бу ерда ҳам кўринмас девор бор. Деворнинг у томонидаги бола айб иш қилса ҳам кўз юмилади. Чунки улар тарбияси яхшиланган бола сифатида муддатидан олдинроқ чиқиши керак. Бу томондагилар сал тойиб кетса тамом: Дизо¹ дан жой тайин. Муддатидан олдин чиқишига умил йўқ.

— Ота-оналари бу ердагиларни ҳам қўлга олволишган, деб ўйлайсанми?

— Билмагандай гапирасиз-а, шунча келиб, кузатиб сезмадингизми? Майли гапирмай, айтганим билан исботим йўқ, ифвога ўҳшаб қолади. Сиз менга бошқа нарсани тушунтириб беринг: Қамариддин атрофидаги болаларга йўлтўсарлик қилишга рухсат бермас экан. Унда кинохона олдида ин қўйиб нима қиласди?

— Ҳар бир кинохонанинг, боғнинг... хуллас, одамлар кўп тўпланадиган жойнинг ўз «эгалари» бор, буни билсанг керак. Қамариддин ўша кинохона атрофининг хўжайини. Болалар унга келажак учун керак. Қамариддин уларни одамларга нафрат руҳида тарбиялайди. Токи улар улғайиб, бирорга қасд қилса, қўли қалтирамасин, виждени қийналмасин.

— Унинг меҳрибонликлари... ниқобми?

— Йўқ, ниқоб эмас. Биласанми, одам жиноятчи бўлиб туғилмайди. Уни атроф-муҳит жиноятчи қилиб тарбиялайди. Меҳрибонлик Қамариддиннинг қонида бор. Аммо у ҳаётдан зада бўлиб ўсган. Ана шу задалик унинг руҳиятига хукмрон. Бироқ, баъзи-баъзида булутларни ёриб қуёш

¹ Дисциплинарный изолятор — колониядаги интизомни бузганлар сақланадиган ички қамоқхона.

кўрингандай, унинг қонидаги меҳрибонлик юзага қалқиб чиқади. Қамариддиннинг бахти ҳам, бахтсизлиги ҳам шу. Бу ҳақда яна гапирамиз.

— Менга яна бир нарса ёқмади, айтаверайми?

— Айт.

— Киссада нуқул ёмон болаларни кўрсатяпсиз. Яхшилар қани?

— Сен келажакда танқидчилардан кутаётган саволими ни бердинг. Тўғри, бу асарни ўқиганда ҳаммаёқни ёмон бола босиб кетганга ўхшали мумкин. Лекин бу нотўғри тушунча. Менинг мақсадим — ёмонлар тўдасини акс эттириш, яхшиларни бундан огоҳ қилиш. Шундай экан, асосий эътиборни шу тўдага қаратганим маъқул. Яхшиларнинг яхшилиги яширин эмас, ёмонларнинг ёмонлиги зирҳланган бўлади. Барча ана шу зирҳни ёриб, ҳақиқатни кўравермайди. Менинг муддаом шу зирҳни ёриб ўтишга бир ҳаракат қилиб кўриш.

— Менга Асрорнинг иншо ёзмагани ёқди. Унинг ўрнида бўлганимда мен ҳам шундай қилардим. Агар шошилмаётган бўлсангиз, биз ёзган иншоларни ўқирдингиз. Олиб келайми, тарбиячимизга келишингизни айтган эдим. Сиз ўтириб туринг, мен ҳозир.

У шундай деб чиқиб кетди. У колониядаги тартиб ҳақида гапириб аччиқ ҳақиқатни очган эди. Мен бир неча йиллар муқаддам Фарғонадаги болалар колониясида, кейин бу ерда бўлиб ўтган маҳбус болаларнинг галаёнлари ни эсладим. Тарбиячиларнинг нотўғри муюмаласи, виж-донсизлиги туфайли пораланган қалблар жунбушга келиб, бетартибликлар юз берган эди. У дамларда бу ҳақда гапириб бўлмасди. Қарангки, ноҳақликларни болалар сезмайди, деб ўйлашаркан. Сезмай-чи! Уларнинг зийрак зеҳни ҳар бир нарсани илғайди. Мен қаламга олган Санжар Келдиёров ҳам бир неча ойдан кейин бу ерга келиши керак. Келдиёров вақтни бой берди, ўғлини сақлаб қолол-маслигини билади. Энди у суд органларини сиқувга олади. Кейин қўлинни бу ёқса узатади. Аҳбор айтмоқчи, Санжар тарбиячиларнинг алоҳида эътиборида юриб, «тарбияси яхшилангани учун» муддатидан илгари чиқариб юборила-ди. У қамоқ нима, озодликдан бебаҳра юриш нима, жазо нималигини билмай иссиқ уйига қайтади. У балки эсини

таниб, яхши бўлиб кетар? Умидимиз ушалмай, у эски ҳунарини қилса-чи? Жазо муддатини қисқартирган суд, интизом бузилганини кўриб ўзини кўрмаганга олган колония тарбиячиси жазога тортилмайдими? Афсуски, улар жазодан четда қолишади. Уларни айблайдиган қонун йўқ.

Аҳбор кириб, хаёлим бузилди. У менга бир ласта дафтар варақларини берди. Чиройли ва бадхат, саводли ва чаласавод ёзувлар. Иншонинг мавзуи ажабтовур: «Бахт ва бахтсизлик, эзгулик ва ёвузлик ҳақида».

Билмадим, бу мавзу кимнинг ақлидан чиққан экан. Бахт ва бахтсизлик, эзгулик ва ёвузлик ҳақида асрлар бўйи неча-неча донишмандлар баҳс қурғанлар. Бу ерда, қўёш нурлари симтиконлар орасида ўтадиган жойда, қоровул итлар тинмай вовуллаб турадиган нохуш гўшада бахт ва бахтсизлик ҳақида нима деб ёзиш мумкин? Била-ман, колония фақат симтўсиқлар эмас. Колония — болалар тақдири, аламлари, дардлари жамланган жой. Иншо-га шубҳасиз, шу алам, шу дард тушган бўлиши керак.

— Аввал ўзингникини ол, — дедим Аҳборга.

Аҳбор варақлар орасидан ҳусниҳат билан ёзилган иншони олиб узатди. Ўқийман:

«Бу ерда атрофга қарашни ёқтирмайман: баланд девор, симтикон оптидан кўча шовқини эшишилади, уйларнинг бўғотлари кўринади. Бу томлар остидаги иссиқ хоналарда бахтиёр ота-она, бахтиёр ўғил-қиз яшайди. Бу ердан ўн-ён беш чақирим нарида, худди шундай том остида бир оила яшайди. Улар ҳам бахтиёр эдилар. Энди-чи, бир ўғиллари шармандалик тамғаси билан симтикон оптига ташлангач, бу оиласидаги бахтиёрлик кўёши сўндими? Мен — бахтсизман. Ўйнаб-куладиган давримни қамоқхонада ўтказман. Ота-онам ҳам бахтсиз — ўғил ўстирдим, деб яйрайдиган маҳалда шармандалик юқидан қадди эгилиб, кўча эшигига кўз тикиб яшайди. Мен уларни бахтсиз қилиб кўйганим учун икки карра бахтсизман. Бахтли бўлиш учун нима қилиш керак, билмайман, ҳарҳолда бахтни кутиб узоқ йиллар яшашим, курашишим керак».

Аҳбор фикримни эшишини хоҳламагандай дарров иккинчи иншони узатди:

«Бахт — озодликдаги ҳаётдир. Истаган жойда ўқисант, истаган жойда ишласант, ишинг одамларга маъқул кел-

са — бахтисан. Мен бу ерда ҳам ўқиб, ишляяпман. Лекин бу бахт эмас. Ёшим ўн еттига борди. Отам бор. Аммо онам йўқ. Ўз онанг бўлиши — бахт. Уч йил олдин отамни қамашди. Бу отам учун ҳам, мен учун ҳам улуф бахтсизлик эди. Отам чиқадиган пайтда мен қамалдим. Бахт деган нарса бизга насиб этармикан. Ўғрилик туфайли бу ерга тушиб, ўйлайман: ўғрилик қилишга ҳожат бўлмаса, ҳамма нарса муҳайё турса, ҳеч нима қидирмай, санқимай яшасанг — бахтлидирсан. Чўнтагинг қуруқ бўлса-ю, ўғрилик қилсанг, сўнг қамалсанг — бундан ортиқ бахтсизлик борми?»

Аҳбор учинчи иншони тутди:

«Отам ароқхўр эди, онамни уради. Мени бувим олиб кетиб боқдилар. Ўн иккига кирганимда бувимни машина босиб ўлдирди. Уйга қайтдим. Бувимницида бахтли эдим. Бу ерда отам энди онамга қўшиб, мени, ҳатто синглимни ҳам дўп посларди. Бир куни сўйил олиб уни калтакладим. Кейин уйдан қочиб кетдим. Ўғрилик қилиб кун ке-чирдим. Энди бахт нималигини билмайман. Бу ердан чиқиб нима қилишимни ҳам билмайман».

Кутганимдек бўлиб чиқди: иншолар — тақдирлар, аламлар, мажмуаси эди.

Ташқарида сафланиш ҳақида буйруқ янгради. Суҳбат қизиб, кеч кирганини сезмабмиз. Энди Аҳбор сафга чи-киши керак. Рўйхатдагилар номма-ном чақирилиб, текширилади.

Мен колониядан қайтгач, ёзганларимни қайта варақлаб ўтириб, Аҳбор билан бўлган суҳбатни, болалар ёзган иншоларни бир-бир эсладим. Колонияга ҳар бир боришим руҳий эзгинлик билан якунланади. У ердаги болалар, гарчи шу жазога лойиқ бўлсалар-да, барибир уларга одамнинг раҳми келади. Бу болаларни кимдир йўл бошида ушлаб қолиши мумкин эди, деб ўйлайман. Аммо қани ўша «кимдир»? Нима учун ҳеч ким болаларни ушлаб қолмади. Колониялар торлик қилиб, ёнига қўшимча ётоқлар қуриляпти. Демак, ўша «кимдир» орамиздан буткул йўқолиб кетяпти. Бу даҳшат-ку, ахир! Бу даҳшатни қачон англаб етамиз?!

Шу ўйлар мени бир неча кун ёзув столига яқинлаштиrmади. Ҳаёлим Асрор, Қамариддин, Салимда эмас, са-

вол назари билан қараб қолган Аҳборда эди. Кунлар ўтиб, аста-секин яна Асрорнинг оламига қайтдим. Уларнинг тақдири яна мени ўзига чорлади. Қўлга қалам олиб, асарнинг давомини ёза бошладим. Аросат оловида қоврилаётганд Асрорнинг ёнига қайтдим.

ТОМЧИ

ёхуд Асрорнинг икки хил она билан учрашуви ҳақида ҳикоя

Денгизнинг бехудуд бағрида, мавжлар орасида яшаётган томчи бир куни тиниқ осмонга маҳлиё бўлиб юксакларда яшамоқни орзу қилибди. Қуёшга илтижо этган экан, унинг муножоти қабул бўлибди. Қуёшнинг илиқ нурлари томчини дengiz бағридан юлиб олибди-да, юксакларга кўтара бошлабди. Бу орада томчини маҳлиё қилган тиниқ осмон юзини булат тўсибди. Қуёш нури томчини шу булат устига қўндирибди. Бу ер шунчалар совуқ эканки томчи дийдираబ охири муз парчасига айланибди. Кейин булат устига сирғалиб туша бошлабди. Сал пастроқ тушгач, баданига иссиқ ўтиб, у яна асл ҳолига қайтибди. Аммо шамол уни ҳайдаб кетибди. Оқибатда томчи қадрдени дengiz мавжларига эмас, қақраб ётган тупроққа тушиб сингиб кетибди. Кўкат илдизларига илашиб ёруф жаҳонга чиққунча эса анча вақт ўтибди...

Анҳор бўйлаб бораётган Асрор шу томчи кўйига тушган. У аввал қўрқиб, кейин маҳлиё бўлиб Қамариддиннинг осмонига чиқди. Энди ерга қай аҳволда тушади? Тупроққа сингиб, кейин қачон асл ҳолига қайтади? Бу Асрорга номаълум. Гарчи одамлар «Мирқосим ака сувга тушиб кетиб ўлибди», деб юрган бўлсалар-да, унинг кўнгли тинчигани йўқ. Ёлғизлик уни темир тирноқлари билан бўғади. Кўнгли нима истаётганини Асрорнинг ўзи ҳам билмайди. Одамлардан қочишни хоҳлайди, бирор билан гаплашишга тоқати йўқ. Кўнглининг бу майлига итоат этса яна ёмон — ёлғизлик чангалида тўлғона бошлайди. Кеч киришини эса қўрқув билан кутади. Қоронги тушиби билан ўша одам — Мирқосим унинг хонасига кириб келади. Қарашлари ҳеч ўзгармайди, ҳатто киприк қоқмайди.

Энди у Асрорга ташланмайди. Томогидан бўғмайди. Мўмин, итоаткор одамдай жим ўтиради, хўрсинади.

«Бошпаналаринг йўқ эди. Отанг энди кўкариб келаётган эди. Уйимдан жой бердим. Кейин уй олишида балогардон бўлдим. Чақалоқлигингда кўтарган эдим. Бағримга босган эдим. Шу кўкрагимга тепдинг. Қаттиқ тепдинг. Ҳали ҳам оғрияпти. Ўлган бўлсам ҳам оғрияпти. Сал улғайганингда елкамга миндириб ўйнатганман. Шу елкамга ҳам тепдинг. Суягимни синдириб юборгансан шекилли, оғрияпти. Ўлган бўлсам ҳам оғрияпти. Даданг опамнинг тўйига бормаганидан кейин «одамгарчилиги йўқ экан», деб борди-келдини узиб юборган эдим. Сен мени танимадинг. Мен эса сени танидим. Тепмасанг бўларди, ўлмасдим. Ўлганимдан хафа эмасман. Бир кунмас бир кун барибир кетаман-да, бу дунёдан. Болаларим ҳали ёш эди. Ҳеч бўлмаса ўн йилдан кейин ўлдирсанг ҳам майли эди. Ҳозир уйимга бордим. Эзилиб ўтиришибди, бояқишлиар. Ўзим ҳам эзилиб кетдим. Чидай олмасдан чиқиб кетиб, сенинг олдингга келдим. Биламан, сен энди урмайсан. Мен ҳам сенга тегмайман. Кел, елкамга мин, сени ўйнатаман. Узоқларга олиб бораман, юр...»

Асрор жавоб беришга қўрқарди. Итоаткорлик билан ўрнидан туриб унга эргашди. Дераза олдига яқинлашганида Мирқосим йўқолиб, Асрорнинг қўзлари мошдай очилиб, қўрқувга тушиб ўзини орқага ташлайди.

Кўзи илинди дегунча яна ўша аҳвол.

Бу тонгни ҳам шу аҳволда кутди.

Оёғи тортмаса ҳам мактабга кетди. Икки соат чидаб ўтирди. Танаффус пайтида дипломатини кўтарди-да, чиқиб кетди. Кейинги кунлар ичилада одамови бўлиб қолган Асрорнинг қилиғи синфдошларини яна бир ажаблантириди. Кўпчилик «пул йиғиб адасига берганимиздан хафа» деб ўйларди.

Кинохона олдида Қамариддин йўқ эди. Тўдага яқиндагина қўшилган икки бола писта чақиб ўтиради. Асрор уларга эътибор бермай ўтди. Бир-икки кун аввал анҳорга яқинлашса юраги орқасига тортиб кетаётган эди. Марҳум сувдан сапчиб чиқиб унинг ёқасига ёпишиб олаётгандай эди. Бугун оёқлари шу анҳор ёқасига бошлади. Не ажабки, бу сафар сув юзасида у одамнинг қўзлари кўринмади.

Лойқа сув «ұамма сирларни ёпиб юбордим, хотиржам қоравер» дегандай оқиста оқади. Бу сокинлик Асрорнинг юрагига далда берди. Бироқ, одам ўлдирилган ерга етгандың үзи сезмаган ҳолда тұхтаб қолди. Яна ұаммаси күз олдида гавдаланди...

...Узоқдан одамнинг қораси күринди. Салим билан Қамариддин туриб ундан сигарет сұрашды. У одам: «Күтиб турувдиларингми ҳаромилар» деб сұқди. Қамариддин мушт туширди. У одам кучли экан, бир уриб Қамариддинни учириб юборди. Салим ұам урди, у одамни, «урұғини қуритиш мана бунақа бўлади», деди. Кейин Салим бирдан сонини чанглаб қолди. Кейин Қамариддин турди. Унинг ургани ҳам етарди, Асрор нимага қўшилди? Балки Қамариддин урганда ўлгандир у киши?..

— Нима қилиб турибсан?

Асрор чўчиб тушиб орқасига қаради: Қамариддин ўқрайиб турибди.

— Нима бор бу ерда? — деди у ғазаб билан, кейин Асрорнинг елкасига туртди. — Қани юр, бу атрофга келма девдим-ку! Яна дарсдан қочдингми? Башканг ишламай қоляптими? Ўзингни тут!

Улар аста боришар, пивохона олдида бўш шишаларни машинага ортаётган Талъат эса чекиш баҳонасида улардан кўз узмай кузатарди.

Кўприкка етгандарида Қамариддин чўнтағидан бешта юзталик чиқарди-да:

— Салимнига ташлаб чиқ, — деб Асрорга узатди.

— Нима деб бераман?

— Шунақа башканг чатоқ-да. Китобим бор эди, де. Кейин шу китоб ичидә экан, деб бер. Аэропортда ҳаммоллик қилиб йигарди, де. Бор. Ҳа, бугун гастролга кетаман. Икки-уч кун бўлмасам керак. Салимдан хабар олиб тур.

Қамариддин шундай деб тез-тез юриб кетди.

Асрор эса борайми-бормайми, дегандай қилиб сеқин-секин одимларди.

Салимнинг онаси ҳовлига экилган помидор кўчатларини теша чопик қилаётган эди.

— Санқи ўртоғинг келгани йўқ ҳали, — деди у, Асрорнинг саломига алик олиб.

Асрор китоби борлигини айтди.

— Кириб олавер, биласан-ку, нарсаларини. Кошки китоб ўқыйдиган бола бўлса.

Асрор кириб китоб ахтарган бўлди. Ҳолбуки, қидиришга ҳожат йўқ, синган оёқ ўрнига гишт қўйилган майиб хонтахта устида уч-тўрт ўқув қўлланмаси чанг босиб ётарди. Кўлига илинганди китобни олиб, чангини қоқди. Ҳовлига чиқиб аёлга яқинлашди.

— Опоқи китобнинг ичидан чиқди, — деди унга пулни узатиб.

Аёл қаддини ростлаб, бир пулга, бир Асрорга ажабланиб қаради. У юзталик пулни энди кўраётган эди. Пулни қўлига олиб ўёқ-буёғини айлантириб кўрди.

— Ростакам пулми? — деди соддалик билан.

— Ростакам бўлса керак.

— Бунча пул?.. Ўғирлаганми?

— Билмадим... йўқ... Аэропортда юк ташири-ку, йиққандир?

— Йиққандир?.. Нимага йиғади? Қани, буёқقا юрчи.

Аёл этагини қоқди-да, уни бир туп баҳайбат тут остидаги супага бошлади.

— Ўтири, сен эсли боласан. Куриб кетгурумга ўхшамайсан. Тўғрисини айт, ўғирлаганми?

— Айтдим-ку?

— Айтганинг қурсин, сени. Ҳаммоллик қилиб шунча пул топиб бўларканми?

— Топса керак... топади. Битта чамадонга бир сўм олади. Ўттизта ташиса — ўттиз сўм. Ўн кунда уч юз сўм.

Асрорнинг ҳисоби аёлни ишонтири шекилли, индамай қолди. Кейин елкалари силкиниб йиғлай бошлади.

— Пешонам шўр бўлмай ўлсин, — деди у бурнини тортиб, — пешонам шўр бўлмаса шу аммамнинг бузоfigа тегаманми? Эр экан деб тегибман, туғиши керак экан деб туғаверибман бу итваччаларни. Болам бечора шу ёшида чамадон ташиб пул топса-я.. Мен ўлгур уни ўғри деб юрибман. Сан қуриб кетмагурнинг ҳам раҳминг келмайди ўртоғингга. Чилдирма чалишни ўргатсангу юарди ёнларингда. Одам бўлиб қоларди.

Асрор шуни ўйламаган экан. Рост, кичкина ногорани тиқилатиб юрса бўларди-ку? Дадаси жон-жон деб кўнарди. Беш-ўн сўм билан қутуларди. Эҳ аттанг... «Шу ишлар

тинчиб кетса, ёнимга оламан», деб қарор қилди Асрор. Аёл эса дардкашга ёлчигандай, ҳасратини түкиб соларди.

— Нимага Худонинг қаҳрига учрабман, билмайман. Бошқаларга ўхшаб олдири-и-иб ташласам ғазаб қилса майлийди. Худо бергани деб туғаверган бўлсан, насибасини бермайдими? Сан билмайсан, баъзан ҳафтада бир гўшт еймиз-а. Амакинг ўлгур инвалид бўлиб инвалидмас, одам бўлиб бутун одаммас. Умидим Салимдан эди. Бу ҳам пешонамга сифмайди шекилли, кўнглим сезиб турибди. Санқигани санқиган. Тўғрисини айт, ростдан мусобақадами?

- Рост, у зўр бокс тушади.
- Ютса пул оладими?
- Олади.
- Қанча?
- Билмайман.

— Пул олса майли-я, башарасини кўкартирганига яраша бир кам-кўстига яратади. Пул тўплаб қўйгани яхши бўлибди, боламнинг. Қишининг ғамини ёзда ейиш керак. Укалари бу қишини аранг чиқаришиди. Қишлиқ кийим олиб қўяман. Одам боласига ўхшаб юришсин бояқишилар.

Асрор аёлнинг гапларини эшига туриб «рост гапириптиларми ё лоф уряптиларми», деб ўйлади. У бирон бир оила гўштга ё нонга муҳтоҷдир, деб ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Унинг назарида муҳтоҷлик ўтмишда қолиб кетган, ҳозир ҳамма ерда тинчлик, тўқчилик эди. Ҳозирги гапларни эшига туриб ўзича ҳисоб-китоб қилди. Ўн уч жон кунда эл қатори гўшт-ёғ ейман деса... пул чидайдими? Нон-чой етиб турса ҳам катта гап. Демак... Асрорнинг отасидан хафа бўлиши ноўрин. Еб-ичириш, кийинтириш осон эмас экан-да? Асрор шу ёшга етгунча атрофга зийрак разм солмаганидан ажабланади. У ҳаёт ҳақида фикрини серҳашам тўйлар, пулдор одамларга қараб бичаркан. Шундай ёнидаги одамларнинг, дўстининг оиласи хароб яшашига эътибор бермаган экан. «Салимнинг отаси дангаса-да», деб ўйлаб қўя қоларкан. Ота дангаса бўлмаган тақдирда ҳам рисоладагидай яшаш оғир эканига ақли етмаган экан. Мана ҳозир мана шу оддий ҳақиқатни кашф қилиб ақли лол бўлиб ўтирибди. Аёл эса ўғлининг ўртотига ҳасрат дастурхонини очиб қўйган. Гаплари охирлади-

ми ё болага гапириш бефойдалигига фаросати етдими, ҳархолда ҳасрат дастурхонини ёпди.

— Ўртоғинг келиб қолса, айтаман, ўзи бориб күради сени. Бир амаллаб чилдирмакашликни ўргат, хўпми?

Асрор у билан хайрлашиб, анҳор ёқалаб кўприк томон юрди. Кўприкка етмай ўрамага кўзи тушиб, тўхтади. Гирдоб сув оқизиб келган ҳасларни ҳўплаб ютарди. Ўрамага ҳасларни ўрай-ўрай тўсатдан битта кўзга айланди. Каттагина кўз — ўша одамники. Худди бир кўзини юмиб, иккинчисини Асрорга қадаганга ўхшарди. «Кўрдингми, энди менсиз болаларимнинг аҳволи нима бўлади, ким боқади уларни?..» Асрор уни тепганда ғалати овоз чиқарган эди. Ҳозир ўрамадан чиққан овоз ўша одамниги ўхшаб кетарди. Асрор чўчиб орқасига тисарилди. Кейин сувга қарамасликка тиришиб, тез-тез юрганича кўприкдан ўтиб кетди.

Кун тиккага келмаган, мактабдаги дарслар тугашига вақт бор. Асрор кўп ўйлаб ўтирмай йўлни Қамариддинни-кига қараб бурди.

Салим мизғиб ётган эдими ё хаёли бирон нима билан банд эдими, Асрор кириши ҳамон чўчиб тушди.

— Ҳозир уйингга кирдим, — деди Асрор ундан ҳолаҳвол сўрагач, — ойингни кўрдим. Қамар пул берувди. — Асрор шундай деб, пулни қандай берганини, онасининг сўроққа тутганини айтиб берди.

— Яхши бўлти, — деди Салим ҳазин жилмайиб, — укаларимга кийим-бош оладилар. Укаларимни кўриб юрагим сиқиласди. Ойимга қийин, менсиз қийналадилар.

— Сенсиз қийналиб... нима, бир ҳафтада туриб кетасан.

Салим кўзларини шифтга қадаганча жавоб берди.

— Шу ётишда ўлиб қолсан керак. Тузалсан ҳам қамалиб кетаман.

— Бу нима деганинг?

— Қамардан ажрамайман мен, билдингми? Ўғрилик қилса ўғрилик қиласман, одам ўлдирса ўлдирман.

— Салим! — Асрор қулоқларига ишонмади. Бу гапни ўртоғи айтятпими, эси соғми унинг?

— Ҳа! — Салим овозини баландлатиб жавоб берди. — Ҳа, билиб қўй: Қамар билан бирга борганиман ўғрилик-

ларга. Яна бораман. У менинг отамдан азиз. Ундан бошқа ҳеч кимга керакмасман. Мактабингга керагим борми? Йўқ, учга ўқийдиган бола керакмас уларга. ПТУ керакмас менга. Мени ким ишга олди? Ҳеч ким. Мени Қамар бағрига олди. Умрим бўйи чизган чизигидан чиқмайман. Бойваччаларни қийратаман. Онам учун, опаларим укаларим учун, қийратаман уларни.

— Онантга нима ёмонлик қилди улар?

— Билмайсанми? — Салим тирсагига тирадиб қаддини кўтарди. Ярасида оғриқ туриб афтини тиришириди. — Ҳаммасига ўшалар айборд. Нарх-навони ошириб юборишиди. Доктордан тортиб ўқитувчиларгача порага ўргатишиди. Замон шуларники. Истаганларини ейдилар, истаганларини киядилар, истаган қизлари билан майшат қиласилар. Ҳеч кимдан қўрқмайдилар улар. Ҳамма нарса уларнинг қўлларида. Мактабинг ҳам, милициянг ҳам, институтинг ҳам уларнинг чанглларида. Сен каллангга ишониб институтга кирмоқчисан? Кириб бўпсан. Даданг анов мактабдан чиқариб тўғри қилган. Олим бўлишинг учун пул керак. Отангни тўйма-тўй юриб топган пули етмайди, билиб қўй.

— Мен кирмоқчи бўлган институтга бойваччалар яқинлашмайди. Математика билан пул топишолмайди-ку улар? Халқ хўжалигими, юридик ё шарқ факультетими дессанг бошқа гап.

— Математика билан сен тирикчилик қилмайсан. Улар топади йўлини. Шундай топади-ки, Пифагоринг ҳам ҳайрон қолади.

— Қамар менга пул бермоқчи. Ўқимасанг, ўлдира-ман, дейди.

— Тўғри айтибди. Шу калланг билан ўқимасанг ўзимоқ ўлдираман сени. — Салим шундай деб жилмаймоқчи бўлди, аммо оғриқ азобидан инграб юборди. — Мен укаларимни ўқитаман. Агар уларни ҳам саккизни битириб ПТУга жўна-тишса мактабингга ўт қўяман, қараб турасан.

— Укаларингнинг ўқигиси келмаса-чи?

— Ўқигиси келади. Пул бўлса ўқишиди. Менда пул бўлади. Уларни ўқитаман. Опамнинг болаларини ҳам ўқитаман.

— Гапларингдан чолга ўхшайсан. Ўқигинг келса, аввал ўзинг ўқи.

- Менда шароит йўқ.
- Бор, шароит бор. Биз билан бирга юрасан. Қамарга айтаман, сенга тегмайди.
- Сен билан? Отарчи бўламанми? Жиннимисан?
- Ҳа, нима бўпти, ор қиласанми?
- Ор қиласан. Ҳафа бўлмагину ор қиласан. Ундан ўғрилик минг марта яхши.
- Сен бу ерда бекор ётавериб... ғалати бўлиб қолибсан.
- Ғалати дейсанми?.. — Салим бошини ёстиқча қўйиб яна шифтга тикилди. — Ғалатиман, тўғри. Илгари бола эдим. Қорним тўйса бўлди эди. Бу ерда ётволиб ўладим: энди бола эмас эканман. Фақат қоринни ўласам, итдан фарқим йўқ экан. Мен нимага шу аҳволга тушиб қолдим, сен нимага ўғриларнинг ичиди юрибсан, Қамар нимага ўғри бўлиб кетди. Сен шуларни ҳеч ўйлаганмисан? Ўйлагансан. Ногорачангни тиқиллатиб пул ишлашдан бўшамайсан. Мен эсам ўладим.
- Хўп, ўйлаган бўлсанг ўйлагандирсан, сабабини топдингми?
- Топдим, — Салим шифтдан қўзини олиб, Асрорга тикилди. — Ҳаммасига одамлар айбдор. Одамлар бизни шунаقا қилиб қўйишди. Шунинг учун улардан ўч олишимиз керак. Сен бизга қўшилмайсан. Ўзинг истасанг ҳам қўшмаймиз. Сенинг йўриғинг бошқа. Биз эса ўч оламиз. Анави одамни қандай тинчитган бўлсак, бойваччаларни, абллаҳларни шундай тинчитамиз.
- У одам бойвачча эмас, ишчи экан.
- Қаёқдан биласан?
- Онам танирканлар.
- Сувдан чиқибдими?
- Ҳа... Қамар айтмадими? Иккинчи куни чиқибди. Одамлар мастиликда чўкиб ўлган дейишияпти.
- Бойвачча бўлмаса ҳам абллаҳ. Битта сигарет кимни ўлдирибди, йўқ, деб қўя қолмайдими бўлмаса, нимага сўқади. Тирик қолганида ҳам тинчитиб кетардим...
- Асрор дўстининг гапларидан гангиб ўтиради. Салим, унинг назарига соғ одамнинг гапларини айтаётган эмасди. Ўч... тинчитиб кетиши... қандайдир ваҳший, ёвуз, одамхўрларнинг гаплари бўлиб туюлди унга. Демак, у

яхши кийиниб, «Волга» ёки «Жигули»да юрувчи ҳар бир одамдан ўч олиши мумкин. Ҳаром пул топадигандан ўч олса бир нав, ҳолбуки у ҳам Салимга ёмонлик қилмаган, ўз аравасини ўзи тортиб юрибди. Салимга профессор Қутбиддинов дуч келиб қолса-чи? Уни ҳам тинчидими? Дунё таниган олимдан ҳам ўч оладими? Қутбиддиновнинг айби нима? Яхши топиши, яхши яшашими? Меҳнати эвазига, истеъоди эвазига яхши яшяяптику? Унга ёмон назар билан қарашга Салимнинг нима ҳаққи бор?

Асрор Салимга шуларни айтмоқчи эди, «наша чекиб олиб довдираяпти, ё яраси оғриб, аламини кимдан олишни билмаяпти, тортишиб, жигига тегмай», деган қарорга келиб, индамади.

Овози яқиндагина раста бўлган, турмушнинг аччиқ-чучугини эндиғина сал-пал тотган бу икки бола ҳаёт фалсафасини ўзича талқин қилиб, ўзича тушуниб, ўзича хулоса чиқарган эди. Болалик тасаввури, болалик сурурни, яшаш ҳамиша лаззатли, умр фақат ёруғликдан иборат деган тушунча болалик даври ҳатлаб ўтилиши билан биринчи қоронгиликка, биринчи ноҳақликка... урилиб, барча сурурларни чилпарчин қилиб юборган эди. Улар бу қора нур, бу муртадлик, бу маккорлик, бу мўлтонлик — ҳамма-ҳаммаси яқиндагина пайдо бўлгану уларни бир-икки ҳамла билан тутатиб юбориш мумкин, деб ўйлашарди. Бу маразларнинг асрлардан асрларга, замонлардан замонларга турли кўринишларда ўтиб келаётганини, чопса чопилмайдиган, ёқса ёқилмайдиган иллатлар эканини билмайдилар ҳали. Не-не алломалар, не-не донишманлар шу маразлар қурбони бўлганидан ҳам бехабарлар. Буни билиш учун ҳали узоқ яшашлари, курашишлари, мағлубият аламларини totишиллари, кураш алангасида ёнишлари керак. Ҳаётнинг бешафқат эканини тушуниб етишлари лозим. Ҳозир ҳаётни ўз қаричлари билан ўлчаб, ўз идроклари билан тасаввур этиб, ўз йўлларини белгилаб қўйганлар. Салимнинг йўли аниқ — борса келмас йўл. У Қамариддин ортидан кўр одамдай эргашади. Асрор, илгари айтганимиздай, уч йўл қаршисида гангиги турибди. Аввал Қамариддин ҳам чорлади уни. Энди кўкрагидан итаряпти. Нима қилсин у?

Икки дўстни шу аҳволда бир қанча муддатга ташлаш вақти етди. Унутмаган бўлсангиз ички ишлар бўлимида майор Солиев Санжар Келдиёровни сўроқ қилиши керак эди. Энди сиз билан биргаликда ана шу тергов иштирокчиси бўлайлик.

ТЕРГОВ

ёхуд ишнинг чалкашиб кетгани ҳақида ҳикоя

Келдиёров самолётдан тушди-ю, хунук хабар зишитди: ўғлини қамоқقا олишибди. 126-модда билан айблашашётган эмиш. Бу уч йилдан саккиз йилгача деган гап эмиш. Агар ишхонаси кафилликка олса иш анча енгиллашармиш, аммо Санжар заводдан бўшаб кетган эмиш... Бу ҳам етмагандай болалардан наша чиққанмиш.

Келдиёров буларнинг ҳаммасини баданига ҳазм қила олмади. Ўғли биронни урган бўлса, тўпалон чиқарган бўлса тушуниши мумкин эди. Бола шўх, биронни урган бўлса ургандир, дерди. Аммо ўғрилик қилиши тасаввурига сифмади. Нимаси етмаётувди, нимага ўғрилик қилди. Егани олдида, емагани кетида бўлса. Кўнгли тусаган ҳамма нарса муҳайё этилган бўлса. Ё мардлик қилиб бирорта ўртоғининг гуноҳини бўйнига олиб турибдими? «Шунақадир. Менга орқа қилиб ўртоғини гуноҳини енгиллаштирмоқчиидир», деб ўйлади Келдиёров.

Аммо нима учун ишдан бўшади? Саккизинчини битиргач, кечкида ўқийман, деб икки оёқни бир этикка тиқиб туриб олди. Хўп дейишиди. Аввалига кундузи ишлатишмади. Ҳордик чиқарсин, кечкида ўқиш ҳам қийин дейишиди. Кейин видео билан наша ғалваси чиқиб қолгач, ишга жойлашга мажбур бўлишибди. Бүёқда замон ўзтариб, нозиклашди. Ишни милиция ёпди-ёпди қилгани билан бирон ғаламис чиқиб қолиши мумкин, деб Санжарни заводга беришибди. Завод катталаридан бири, Келдиёроннинг ошнаси, болани ўз соясига олди. «Завод йўлланма бериб институтда ҳам ўқитади, Худо хоҳласа, бизнинг ўрин бегона бўлмайди» деган эди. Санжарнинг бўшаб кетганини нечук у билмай қолди? Келдиёров мана шуларга гаранг эди.

Келдиёров ўғлининг хатти-ҳаракатларини тушуна олмасди. У Санжартойига барча шароитларни яратиб берishi баробарида фарзанди унга яқинлашмай аксинча узоқлашиб бораётганини ҳануз фаҳмламас эди.

Дейдиларки, устара сартарошнинг қутисида зерикаб ташқарига ўйнагани чиқибди. Юзига офтоб урилиши билан атроф чараклаб кетибди. Устара ўзининг офтоб нурида ял-ял яшнашидан гуурланибди. «Сартарошнинг қўлида хўрланган эканман-да, энди одамларнинг башарасига суртилган совунни, ўсиқ соқолларни қиртишлаш учун қайтаманми, мен бунга номус қиласман», деб юраверибди. Шу аснода ёмғир ёғибди-ю, бир панага беркинибди. Орадан кунлар ўтиб у яна ташқарига чиқиб юзини очибди. Э, воҳ, бу нима кўргилик! Унинг юзини занг босган, офтоб нури юзларида илгаридек ўйнамас эди...

Келдиёров ўғлининг шу устара ҳолига тушганини англаб етмас эди. Ривоятдаги устара-ку, ўз манманлигининг қурбони бўлди. Санжарни эса офтобга — жимжима ҳаётга ота-онанинг ўзи олиб чиқди. Боланинг ял-ял яшнашига аввало ўзлари маҳлиё бўлишди. Мана энди, устаранинг ёмғирда қолганидан, оқибатда занг босганидан хабар топиб, ҳайратга тушиб туришибди.

Келдиёров ёрдамчиси кузатуvida район ички ишлар бўлими бошлиғи ҳузурига кирди. Подполковник бундай ташрифни кутган, аммо Келдиёров бунчалик тез етиб келар, деб ўйламаган эди. Шу сабабли бир оз довдиради. Унга қўл узатиб кўришди-ю, кўзига тик қарай олмади. Бу ожизлиги учун ўзини шу ондаёқ койиди. «Нимадан қўрқаман, айбор у, мен эмас-ку», деб ғижинди.

— Солиевингиз билан бир гаплашмоқчиман, — деди Келдиёров подполковникнинг рўпарасига ўтириб. Бу билан «ҳамма гапдан хабарим бор», демоқчи бўлди.

Майор Солиев кириб келганида Келдиёров унга бошдан-оёқ разм солди.

— Ўртоқ Келдиёров сиз билан танишмоқчи эканлар, — деди подполковник вазиятни юмшатиш мақсадида.

— Биз сиртдан танишмиз, — деди Келдиёров совуқ оҳангда. Бу билан гўё «вазиятни юмшатишга ҳаракат қилманг, мен бу ўжар одамни янчиб ташлайман», демоқчи бўлди. У Солиевга киборлик билан тикилди: — Сиз жуда

қайсар одам экансиз. Телефондаги илтимосим кор қилмабди-да?

— Ўғлингиз устидан жиной иш құзғатылған. Бу илтимос билан битадиган иш эмас, — деди Мақсуд Солиев. Тик турганича сўроққа тутилиши унга малол келди. Шу сабабли гапни калта қилиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Бироқ, Келдиёров ўтмас пичноқ билан сўймоққа қасд қилган одамдай яна гап қотди:

— Илтимос билан битмаса нима билан битади, пул биланми?

Бу гап Солиевга шапалоқ урган билан тенг бўлди.

— Пул билан ҳам битмайди ўртоқ Келдиёров, — деди ғазабли пичинг билан, — битиш йўли битта.

— Катта кетманг, майор... — Келдиёров чўнтағидан сигарет чиқариб лабига қистирди-да, ёрдамчиси узатган гугуртни ёқиб тутатди. — Сиз ўғлимни ўғриликда айбламоқчимисиз?

— Ҳозирча шу модда билан.

— «Ҳозирча» деганингиз нимаси? Бошқа айб ҳам тақамоқчимисиз?

— Иш якунига етмагунча бир нарса дея олмайман.

Келдиёров энди мушт еган одамдай гангиди. «Нима деяпти бу одам ё атай лақиллатяптими? Йў-ўқ, бунда бир гап бор. «Ҳозирча»сининг оқибати ёмон бўлмаса гўрга эди...»

— Менга қаранг, майор, мана, бошлиғингиз ўтирибди. Мен кичкина одам эмасман, лекин сиз билан келишишим мумкин. Сизга янги уй олиб берайми, пенсияга чиқар экансиз, «ГАЗ-24» десангиз ҳам майли. Ё ўғлингизни ўқишига олиб кириб қўяйми. Нима дейсиз, тиланг тилагингизни. Бола эркалик қилибди, бадном бўлмасин.

— Гапингиздан худди шаҳаншоҳга ўхшайсиз. Аммо мен сиздан тилак тилайдиган қул эмасман, — деди Солиев. — Хотамтойлигингизни асраб туринг, бу ёқда суд бор, колония бор, балки улар тилаб қолар тилакларини.

— Шунақами?.. — Келдиёров «башаранг қурсин» дегандай юзини ўғирди. — Сиз бўйсиз, кетишингиз мумкин.

— Илтифотлари учун раҳмат, аммо мени сиз эмас, бошлиқ чақирирган, — шундай деб қаддини ғоз тутди. — Кетишига рухсат этинг, ўртоқ подполковник.

Рұхсат теккач, Мақсуд Солиев қабулхонаға чиқиб, графиндаги сувдан қойиб ичди. Газабини босиш учун чукур-чүкүр нафас олди. Ҳовлига чиқиб крандаги сувда юзини ювди. У бошлиқ ҳузурига чақирилганида Санжарни сүроқ қилишни бошлаган зди. Энди ғазаб ўтига минган ҳолда қайтиб терговни давом эттирса чегарадан чиқиб кетиши мүмкін зди. Шу сабабли ҳовлида бир оз нафас ростлаб турди.

Санжар Келдиёров ва шерикларининг ўғрилик қилғанлари исботланды. Жабрдийдалар аввал уларни расмдан, сўнг юзма-юз учрашувда танишди. Ўғрилик энг ибтидоий усулда, ҳеч бир ниқобсиз, ҳеч бир алдовсиз соодир бўлган зди. Гўё улар ишга милиция аралашиши, оқибатда фош этилишларини билмагандай, шундай киришгану керакли нарсаларни олиб чиқиб кетаверишган. Улар ўғриликка ё маст пайтларида, ё наша таъсирида боришган, ё даҳлсиз қолишларига аниқ ишонишган ё чинданам гўл бўлишган. Мақсуд Солиев учинчи гумонга ишонмайди. Унда тўртинчи гумон ҳам бор: улар Миртилаевни ўлдиргач бу жиноятни ёпиш учун ўғриликка боришган. Ҳарҳолда Келдиёровнинг изига шу қотиллик туфайли тушиб, янги жиноятни ўзи ҳам кутмаган ҳолда очди. Агар унинг асосий мақсади қотилликни очиш бўлмаганида, Келдиёровнинг ишини буғуноқ тергов бўлимига ошириб юборарди. Ишнинг энг нозик, энг қийин жиҳати энди бошланди. Солиев фақат бир нарсага гаранг: мақсад қотилликни ёпиш бўлса, нима учун икки хонадонни босишишган? Биттаси ҳам етиб ортади-ку?

...Санжар Келдиёровни сўроқقا олиб киришганда болада саросима йўқ зди. У бир-икки танбеҳ бериб қўйиб юборишиади, деб ўйлаганди. Кундузи қўлга олиниб, тунни қамоқда ўтказиш ҳам уни саросима булутига ўрай олмаган зди.

— Менга бир нарсани тушунтириб бер, — деб сўроқни бошлади Солиев, — Ўғрилик қилиш сенга нимага зарур бўлиб қолди? Бирон нимага муҳтоҷлигинг бўлмаса?..

— Ўғирлаганимиз йўқ, уч-тўрт кун кўриб, қайтариб берардик.

— Демак, ўғирламадинг, қарзга олдинг, протоколга шундай деб ёзамизми?

— Ҳа.

— Ҳў-ўш... унда нима учун пичоқ ўқталдиларинг?

Уч-тўрт кунга бериб туришмагани учунми?

— Йўқ. Тўғрисини айтсам қўйиб юборасизми?

— Қани, аввал айт-чи?

— Биз сотиб олмоқчи эдик. Учтага бермади. Фирт чайқовчи экан у муттаҳамлар. Беш мингдан қамига йўқ, деб туриб олди. Кейин... кечқурун бордик.

— Профессорнинг номидан борибсизлар, у одамни қаердан биласизлар?

— Содик ўқийди ўша ерда.

— Шеригинг Сомоновми? Ҳўп, демак, сотиб олмоқчи бўлгансизлар. Уч мингни ким бермоқчи эди, сенми?

— Пул йиғдик.

— Уч минг сўм-а, қандай йиғдинглар?

— Қандай... биринчи синфдан бери йигардик. Кейин ишлаб топдим.

— Ишлаб топганинг маълум бизга. Қани, айт-чи, заводдан нимага кетиб қолдинг?

— Ишлагим келмади.

— Мирқосим Миртиллаев устанг эдими?

— Ҳа.

— У билан нимага уришиб қолдинг?

Санжар «шуни ҳам биласизларми?» дегандай ажабланниб қаради.

— Мен ҳар қандай қораялоққа қул бўлмайман, — деди у кўзини лўқ қилиб.

— «Қора ялоқ» деганинг Миртиллаевми?

— Ҳа, ўша.

— Қул бўлмайман, деганинг нимаси, у сени қулдай ишлатмоқчи эдими?

— Заводда ишлагандан кейин қул бўлмай нима?

— Миртиллаев сени нима учун урган эди?

— Заводингният, ўзингният... деб сўкувдим.

— Сени шунинг учун урдими? Сен индамадингми?

— Ҳа...

— Нимага? Сендай болани бир қора ишчи урса-ю, индамай кетаверсанг?

— Ҳамма нарсанинг вақти-соати бор.

— Демак, ўч олишни юрагингга тушиб қўйгансан?

- Мен калтак еб индамай кетадиган сүтак эмасман.
- Ўшандан кейин Миртиллаевни кўрдингми?
- Йўқ.
- Эслаб кўр, балки кўчада тасодифан кўргандирсан?
- Кўрмадим.
- Укратиб қолсанг нима қилардинг?
- Билмайман...
- Сумка кимники эди, нашани ким олиб келган?
- Билмайман.

Шу ерга келганда Солиевни подполковник чақириб олиб, сўроқ узилган эди. Мақсуд Солиев ҳозир ҳовлида нафас ростлай туриб шу қисқа савол-жавобни эслади. «Ишчини одам ўрнида кўрмайди, «қора ялоқ» дейди. Унинг назарида заводда ишловчи — қул, — деб ўйлади Солиев. — Шундай фикрда юрган бола ишчини ўлдириб сувга ташлаб юбориши мумкинми? Мумкин. Ўч олишни юрагига тутиб қўйганини яширмайди. У ишчидан шапалоқ еганини ҳеч ҳазм қила олмаган. Пивохонада Миртиллаевни тасодифан учратиб қолгану пайтни бой бермаган. Балки ўлдириш нияти бўлмагандир. Уч-тўрт киши орасида коптоқ бўлган Миртиллаевни ўлиб қолди, деб ўйлаб, қўрқанларидан сувга ташлаб юборишгандир?.. Энг оғир савол шу. Бунга жавоб топишнинг ўзи бўлмас. Ўғриликнику, бўйнига олади. Лекин қотилликни бўйнига қўйиш учун далил керак. Да лилни балки Тальят топар? Бугун эрталаб пивохона хўжайнини билан учраши. У Миртиллаевни ҳам, Санжарни ҳам суратдан таниди. Таниганда ҳам кутилмаган воқеани айтди: Санжар ўша куни пивохонада бўлган. Миртиллаевни ҳамманинг кўзи олдида уриб, чиқиб кетган. Энди нимага тоялти?»

Мақсуд Солиев пивохона хўжайнинг учрашиб, гувоҳномасини кўрсатганида у довдираб қолаёзди. Расмларни кўрибоқ, савол кутиб ўтирмаи, қўрқанидан ҳамма гапни айтиб берди. Майор ҳозир унинг жавдираб турган кўзларини эслаб, мийигида кулиб қўйди-да, ичкарига юрди.

Хонасига кирай деганда ичкаридан чиқаётган овозни эшитиб, жойида тўхтади. Эшбоев сўроқни давом эттириб, ўз усулига содик ҳолда Санжарни сикувга олаётган эди. У Солиевга ўхшаб гапни узоқдан бошлишни ёқтирмасди. Айбни шартта айтиб, «бўйнингга ол!» деб туриб оларди. Баъзан

күркитарди. Баъзан уришдан ҳам қайтмасди. Солиев уни кўп огоҳлантириди, бўлим бошлиғига ҳам айтди. Бироқ, Эшбоев барибир ўзиникини маъқулларди. Жиноятчи — одамликдан чиқсан шахс, шу учун ҳам у билан одам тилида гаплашиш шарт эмас, деб ҳисобларди.

— Бўйнингга олсанг олдинг, бўлмаса қамоқда чирийсан!

— Мен ўлдирганим йўқ уни, билмайман...

Санжар асабийлашаётган эди. Эшбоев бу такаббур, безбет болани бўйин эгишга мажбур қилолмаган эди. «Ишни бузиди, баччағар», деди Солиев ўзича кейин шарт эшикни очиб, ичкари кирди. Санжар бурчакда тик турад, Эшбоев ундан икки қадам берида стулга оёғини чалишириб ўтириб олган эди.

— Эшбоев, — деди майор, унинг ишидан ранжиганини сиртига чиқармай. — Сиз мана бу икки одамни соат ўн саккизга етказиб келинг, юзма-юз учраштирамиз, — Солиев шундай деб пивохона хўжайини билан Имомалиевнинг номи ёзилган қофозни берди. Эшбоев чиқиб кетгач, майор стулларни жойига қўйди.

— Ўтири, — деди кўзлари пирпираб турган Санжарга. Кейин ҳозирги сұхбатдан бехабардай, чала қолган сўроқни келган жойидан давом эттириди:

— Демак, сен Мириллаевни кўрмагансан?

— Кўрмадим.

— Сен «Чехра» деган пивохонани биласанми, ҳеч киргансисан?

— Кирмаганман.

— Унда мана бу протоколни ўқиб, «гапларим тўғри баён этилган», деб қўл қўй.

— Қўймайман, ҳеч қайси қофозингизга қўл қўймайман. Саволингизга жавоб ҳам бермайман. Менга дадамни чақириб беринг, кейин гапираман.

— Даданг билан учрашдим ҳозир. Лекин у билан кўришганингнинг сира фойдаси йўқ.

— Мен сизни ёмон кўраман! Дадам сизни йўқ қилиб юборади!

— Шуни билиб қўй бола: мен дадангдан ҳам зўрроқларини кўрганман. Дадангга умид қилма. Мени яхши кўрасанми, ёмон кўрасанми, сенинг ишинг. Лекин саволла-

римга жавоб беришга мажбурсан. Ҳозир сени камерага олиб бориб қуишиади. Яхшилаб ўйла. Жавобдан бўйин товласанг, терговни чалфитсанг, ўзингга қийин. Ишни тезроқ якунлашга ёрдам берсанг, жазо енгиллашиши мумкин. Сен билан бугун кечроқ яна кўришамиз. Унгача шерикларинг билан гаплашай.

Навбатчи милиционер кириб Санжарни олиб чиқиб кетди.

Санжарнинг икки шериги пивохонада бўлишганини, Санжар бир кишини урганини, уни ажратиб олиб чиқиб кетишганин тасдиқлади. Қолган иккитаси пивохонага киришганини бўйинларига олишди, аммо Санжарнинг бир кишини урганини сира «эслашолмади».

Эшбоев иккала гувоҳни ҳам айтган вақтга етказиб келди. Санжар ва унинг шериклари ёнига яна тўрт болани ўтқазиб, аввал пивохона хўжайнинга кейин Имомалиевга рўпара қилишди. Пивохона хўжайнини тайсаллаб ўтирумай аввал Санжарни кейин яна уч болани ажратиб кўрсатди. Имомалиев эса анча пайсалга солди. У болаларни таниб турса ҳам дафъатан кўрсатишга қўрқди. Ниҳоят, шулар шекилли деб, Санжар билан узун болани кўрсатди. Санжар жингалак сочли, қўзга яқин бўлгани сабабли даъвогар-жабрланувчилар ҳам, бу икки гувоҳ ҳам тезда таниган эди.

Солиев Санжар билан пивохона хўжайнини олиб қолиб, бошқаларга жавоб берди.

— Келдиёров, демак, сен ўнинчи май оқшомида пивохонада бўлмагансан, шундайми?

— Ҳа.

— Ўртоқ Мамаюсупов эса сени бўлган, уруш чиқарган, деяптилар.

— Ёлғон.

— Гувоҳ Мамаюсупов, сиз нима дейсиз?

— Бу бола тез-тез келиб турарди, акахон, аммо тинч кириб, тинч чиқарди. Ўша куни нима худо урди буларни, билмайман. Окаси жонидан, бўйнингга олиб қўявер, окаларингни қийнама. Кайфчиликда уриб юборибман, де, вассалом. Акахон, бу бола кўп урмади. Битта ёки иккита уриб қолди. Кейин дарров ажратиб олишди. Пиволарини-ям ичишмай чиқиб кетишли.

- Чиқиб кетишганда соат неча эди?
- Соатга қарамабман. Савдони биласиз-ку?..
- Эсланг. Пивохонани нечада беркитишиңгиз керак?
- Аслида-ку, түққизда. Лекин савдога қараб... пиво-нинг ачиб қолиши бор...
- Вақтими эсладингизми?
- Эсладим. Саккиз яримларда. Ўғлимнинг гали бор эди, «ада вақтлироқ кетай» деб сўровди. Саккизда кетди. Ярим соатлардан кейин... булар кетишиди.
- Балофатга етмаган болаларга ичкилик сотиш мумкин эмаслигини биласизми?
- Булар балофатга етмабдими? Йўғ-е, савлатини қаранг, от ҳуркади. Буларни кап-кatta йигитлар дебманда, болалигини билсан, яқинимга йўлатмасдим.
- Билгансиз, гўлликка солманг ўзингизни.
- Ўлай агар...
- Бу боланинг отасини биласиз-а?
- Биламан, йўқ сал-пал эшитганман.
- Яхши, протоколга қўл қўйинг. Ҳозирча бўшсиз.
- «Ҳозирча»? Яна келаманми?
- Керак бўлсангиз чақирамиз.
- Хўп бўлади, бош устига, — у шундай деб қуллуқ қилди-да, имзо чекди, кейин Санжарга юзланди: — окаси жонидан, булар нима деса хўп деявер. Адангни мало-матга қўйма.
- Ишингни қил-е, сўтак!
- Келдиёров! — майор шундай деб столни муштлади. Бундан Санжар эмас, пивохона хўжайини чўчиб тушди.
- Қўяверинг акахон, ёш-да, эси кириб қолар. Хўп, мен кетдим.

Мамаюсупов сўроқда тулки, Имомалиев эса қуёню-раклик қилди. «Пивохонада сал-пал жанжал чиққанини» эслади. Бироқ, масофа узоқ, қоронғи эканини пеш қилиб, бошқа саволларга жавоб беришдан бўйин товлади. «Пивохонада ораларида қизлар бор эдими?» деган саволга ҳам «кўрмадим» деди. У ҳар бир саволга жавоб қайтаришдан олдин Санжарга хавотир билан қараб оларди. Назарида бу бола сапчиб туриб кекирдагини узиб ташлайдигандай эди.

Имомалиев чиқиб кетгач, майор Санжар Келдиёров билан юзма-юз қолди.

- Ўртоқларинг ҳам Миртиллаевни урганингни тасдиқлашди. Энди нима дейсан?
- Ҳаммаси ёлғон. Ҳаммасини сотиб олгансиз.
- Пивохонадан саккиз яримда чиққансизлар. Ўндан ўн беш минут ўтганда ўғриликка киргансизлар. Орада бир ярим соат вақт бор. Шу оралиқда қаерда эдинглар?
- Пивохонада бўлганим йўқ. Менга дадамни кўрсатинглар.

Санжар билан гаплашишнинг фойдаси йўқ эди. Уни чиқариб юбориб Солиев ёлғиз қолди. «Болалар соат ўнгача кўчада юрдик, дейишяпти. Анҳор бўйида йўл пойлашмабди. Лекин улар анҳор ёқасида болалар ўтиришганини кўришган. Санжарни тинччиш билан овора бўлиб кимлар ўтирганига эътибор беришмаган. Санжар нима учун ҳаммасини рад этяпти? Ҳали ҳам отасига ишоняптими? Бўйнимга олмасам чиқариб юборишади, деб ўйлаяптими? Улар соат саккиз яримда чиқиб кетишган. Миртиллаев яна жойига қайтиб ўтириб пиво ичган. Ким билан ўтирган? Ким билан ичган? Мамаюсупов таниши керак. У билан шу бугуноқ яна гаплашишим керак». Солиев шу қарорга келиб ўрнидан турди.

Энди у пивохонага бора турсин. Биз икки дўст — Асрор билан Салим ёнига қайтайлик. Уларни танлаган ҳаёт йўллари қаршисига ташлаб қўйган эдик...

ЮПАНЧ

ёхуд Асрорнинг зиёфатдаги кечинмалари ҳақида ҳикоя

Дам-бадам инграфб ётган Салим оғриққа чидай олмайвой-войлаб юборди. Асрор шошиб бир қўли билан унинг елкасини ушлаб, иккинчи қўлининг кафтини пешонасига қўйди. Пешонадан муздек тер чиққан эди.

— Салим, доктор чақирайми, ҳеч ким билмайди-ку, барибир. У одамни кўмиб бўлишган-ку?

— Йўқ, керак эмас. Тузалиб қолади. Қотган жойитортишиб оғрияпти. Сен кетавер. Қамарнинг онаси кўрса, карвонсарой қилиб юбордиларинг, деб жаврайди. Эртага бозор томон ўтсанг, қулупнай олиб кел. Егим келяпти. — У шундай деб кулдон ёнидаги сигаретни олиб лабига

қистирди. Кулдан турган стул устидан, чойшаб қатларидан гугурт қидирди. Унинг бармоқлари сезиларли даражада титрарди.

— Шу ерда гугурт бор эди, қара, — деди у.

Гугурт стул остига тушган эди. Асрор олиб берди. Салим сигаретни ўт олдириб, ютоқиб-ютоқиб тутатди. Асрорнинг димоғига наша ҳиди урилди. Энди бу ерда ўтиришнинг фойдаси йўқ эди. У аста ўрнидан турди. Салим дўстининг чиқиб кетаётганига аҳамият бермади.

Асрор катта хонага чиққач, диванда оёқ чалиштириб, сигарет чекиб ўтирган Қамариддиннинг онасини кўрди-ю, шошиб қолди. «Қачон келди, гапларимизни эшигтан бўлса-я», деб саросималанди. Кейин салом бериб чиқиб кетмоқчи эди, аёл уни ёнига чақириди.

— Ўтири, — деди рўпарасидаги юмшоқ креслони кўрсатиб, — ўртогингни кўрдингми?

Асрор қирқقا борган бўлса-да, чиройини, тароватини йўқотмаган бу аёлнинг киприклари узун кўзларига, ярим очиқ кўкрагига қарашга ботинмай, ерга боққанича, «ҳа, кўрдим» деди.

— Аҳволи тузукми?

«Нимага сўрайди, ўзи кўриб турибди-ку?» Асрор шу ўй билан унга бир қаради-ю, ўткир нигоҳига дош беролмай кўзларини олиб қочди. Кейин:

— Яхши, — деди секингина.

— Ҳечам яхши эмас, — аёл сигаретни ёнида турган кулданга эзди. Унинг аччиқлангани шу ҳаракатидан сезилди. — Болани жувонмарг қиласанлар. Яраси ириб кетади. Наша чекавериб ўзини-ўзи ўлдирди. Доктор чақириш керак.

— Менам шунаقا девдим, кўнмаяпти.

— Кўнмаяпти... Бир нарса бўлиб қолса, ким жавоб беради, сенми?

— Нега энди мен?..

— Қамар ҳам шунаقا деди. Ҳамманг бир гўрсанлар, — у шундай деб кўз ўрнига соат ўрнатилган тилла узугини бурай бошлади. Узукни чиқариб олмоқчи бўлдими ё асабийлашгандаги одати шу эдими, Асрор тушунмади. Индамай ўтираверди. Ниҳоят, аёл тилга кирди:

— Сен уларга ўхшамайсан. Бошқачароқсан. Билиб турибман. Қамар ҳам сени яхши кўради шекилли. Қамар

камдан-кам одамни ёқтиради. Сенинг бахтинг бор экан. Қамар ҳатто мени ҳам ёмон кўради. Ҳалигача ақалли бир марта бўлсин «она» демади-я, мени! — аёлнинг овози титради. — Ахир мен уни кўчага ташлаб кетганим йўқ эди. Ўзимни тутиб олгунимча болалар уйига бердим. Айбим шуми? Унинг нимага қамалганини биласанми?

Асрор бош чайқади.

— Билмаганинг яхши. Лекин, мен биламан, — у бир нафас жим қолди, хўрсинди. — Кўзим олдида юз берган ҳаммаси. Ўшандан бери ундан кўрқаман. Қамоқда йўқ бўлиб кетсин, деб Худога нолалар ҳам қилганман. Ҳеч замонда она боласига шунаقا тилак тилайдими, а?.. Кўрқардим ундан, жуда кўрқардим.

— Нимага гапиряпсиз менга бу гапларни? — деди Асрор ажабланганини яширмай.

— Эшит, жим ўтириб эшит. Қамар сени яхши кўради. Сен уни йўлга солишинг мумкин. Мен ундан кўрқаман... Она, демаса ҳам майли, унга айт, мени ҳоли қўйсин. Кечалари ухлолмайман, — унинг овози яна титради. — Уни эсласам юрагим така-пука бўлиб кетаверади. Мана, ўзинг эшитиб кўр, — аёл шундай деб Асрорнинг қўлини олди-да, чап кўкрагига босди. Асрор уялиб қўлини тортиб олди. Аёл бехос қилиғидан боланинг изза чекканини сезди, бироқ, ўзини билмаганга олиб, гапини давом эттириди. — Манави болага ё доктор чақиринглар ё бошқа ёқса олиб кетинглар. Менам одамман ахир, меҳмон-измон чақиролмай ҳам қолдим. Айтасан-а, унга?

— Айтаман,— Асрор шундай деб қутулмоқчи эди, аммо аёл уни яна гапга тутди:

— Сен ўқийсанми? Ҳа, билиниб турибди, ўқийсан. Буларнинг биронтаси ҳам ўқимайди, ўқимайдиям, ишламайдиям бу такасалтанглар. Сен нимага буларга аралашиб қолдинг? Булар сени ҳам турмага тиқади. Биласанми, буни? Ўғри, муттаҳам ҳаммаси, билмайсанми буларни?

— Қамар... яхши одам, унақа деманг.

— Яхши одам?.. Ҳм, — аёл истеҳзо билан жилмайди. — Яхши одам, дегин?.. Кўрасан ҳали уни қанақа яхшилигини... Лекин сен... — аёл Асрорнинг икки елкасидан ушлаб силкиди, — гапларимни унга етказа кўрма. Эшитса ўлдиради мени... Шусиз ҳам... — аёл уни қўйиб юбориб

рўмолнаси билан бурнини чимдиши, — кунда минг ўлиб, минг тириляпман. Сен секин тушунтириш унга. Бирор уй топиб чиқиб кетсин. Бу уй менини эмас, бир одам олиб берган. Келиб туриши керак. Билиб қолса, сенларга ҳам қийин. Секин тушунтириш, хўпми?

Асрор аёлнинг мақсадини тушуниб «хўп» деб қутуди-да, ўрнидан туриб, аста юриб чиқиб кетди. «Жинни хотин экан-ку, — деб ўйлади Асрор зиналардан туша туриб, — ўғлини ҳам шунаقا дейдими? Уйидан ҳайдайдими? Қамарга айтаман, бунақада бу хотин сотиб, қаматиб юбориши ҳеч гап эмас...»

Асрор кўчада бора туриб Салимнинг онаси билан Қамариддиннинг онасини ўзича таққослади. Унинг болалик тасаввури аввало ташқи кўринишлардаги фарқни илғади. Ҳар икки аёлнинг кийиниши, гаплари, ўзини тутиши... Уларнинг ҳар иккиси ҳам бахтсизлигидан нолиди. Афсуски, Асрор ҳали ёш, йўқса ҳали кўп нарсаларни фарқлаган бўларди. Айтайлик, ҳар икки аёл чинданам бахтсиз. Салимнинг онаси шу тўрт девор, шу бир парча ер, сигирдан бошқа ҳеч нарсани кўрмади. Энг арzon кийимларни кийди. Бола туғиб, бола ўстирди. Уларнинг уст-боши, емоқ-ичмоғи билан банд бўлди. У кўкраги яrim очиқ кўйлаклар, ясама киприклар, кўз ўрнига соат ўрнатилган тилла узуклар орзу қилмади. Орзу қилган бўлса ҳам ўзича орзу қилгандир, аммо шуларни кийсам, тақсам, деб сиртига чиқармаган. У фақат болаларининг уст-бошини ўйлади. Шу деб эри билан кўп марта қирпичноқ бўлди. Қамариддиннинг онаси эса шу ёшга кириб ўзидан бошқа одамни ўйламади. Унинг қайғуси йўқ эди. Айни чоғда баҳти ҳам йўқ эди. Агар Салимнинг онаси билан танишгудай бўлса, сира иккиланмай уни баҳтли дерди. Чунки унинг бир этак боласи бор, ёмон бўлса ҳам бошида эри бор. Демак, қариганда хўрланмайди. Унинг-чи? Кими бор? Қариганда ким қарайди унга?

Асрорнинг ҳали буларга фаҳми етмайди. Баҳт ҳақидағи тушунчани бола бир хил, катта одам бошқа бир хил тарзда талқин қилади. Шундай бўлса ҳам Асрорнинг болаларча зеҳни энг муҳим бир нарсани тўғри ажратди: Салимнинг онаси яхши аёл! Уни хорламаслик керак! Бунинг учун Салим Қамариддиннинг кўчасидан чиқиши

шарт. Асрор буни айтади Қамариддинга. Қамариддин яхши одам, тушунади буни. Асрорга қандай яхшилик қилаётган бўлса, Салимга ҳам шундай меҳрибонлик қўрсатиши аниқ.

Шаҳарга асталик билан оқшом кўнмоқда эди. Асрор офтобда қизиган баланд уйлар оралаб шошилмай юриб борар, хаёли бугунги учрашувлар билан банд эди. Уйига етиб, темир гаражнинг темир дарвозалари очиқ эканини кўрди. Дадаси энди келдимикин ё кетяптимикин? У саволига жавоб топишга ултурмай, оқ жигули гараждан чиқиб кўча ўртасида тўхтади. Дадаси машинадан тушиб, уни кўрди-ю, қовоқ уйди.

— Қаёқда юрибсан? — деди дағал овозда.

— Консультация бор эди, — деди Асрор кўлчилик қўллайдиган оддий ёлғонни ишлатиб.

— Консультациянгдан ўргилдим, — деди дадаси зардаси қайнаб, — бор, асбобларни олиб туш.

Асрор итоаткорлик билан қадамини теззатиб, зинадан кўтарилиди. Онаси уни кўриб хурсанд бўлиб кетди:

— Вой, келдингми-ей, болажон, аданг ёниб турувди-я... Дадангнинг одатларини биласан-ку, сал вақтлироқ келмайсанми? Қорнинг тўқми, ке, бир пиёлагина чой ичиб ол. Ичмайсанми, бўлмаса тезгина туша қол. Ёрилиб кетмасинлар даданг.

Улар қайси бир маҳалла гузаридан ўтиб, торроқ кўчага бурилдилар. Асрор бу маҳаллага тўй баҳона аввал ҳам келган, фақат номи эсида йўқ. Дадасининг айтишича, бу маҳаллада сахий тўралар яшайди. Улар бурилган тор кўчада ўнга яқин машина бир-бирига тирагиб турибди. Дадаси бехавотирроқ жой танлаб, машинани қўйди. Оғир бир юмушни бажараётгандай пишиллаб туриб руль билан педалга қулф илди-да, машинадан тушди. Дераза токчаларига рангдор чинни кошин терилган, ҳафсала билан зеб берилган уй олдидаги яхши кийинган, ўрта ёш хипча одам кутиб олди.

— Келинг, ҳофиз, келинг, кўзлар тешилиб кетди-ку кутавериб! Бунақамас-да энди... Ие, асбоб қани?

«Бошланди» деди Асрор фижиниб. Қайга боришмасин, аввал ўзлари киришар, дуо-фотиҳадан сўнг Асрор секин чиқиб тор, доирани олиб киради. Дадаси бу ода-

тини сира бузмас эди. Түйгами, зиёфатгами йигилганлар эса ҳаммавақт шу асбоб пайровида суюқ асия қилишарди. Асиялар бир хилда бошланиб, бир хилда тугар, одамлар дадасини калака қилишса ҳам у қуллуқ қилиб кулаверар, Асрор эса ич-ичидан гижиниб, асабийлашарди. Ҳозир ўша пайров айнан такрорлангач, улар ичкарига таклиф қилиндилар. Ҳовлидаги орасталик уй эгасининг яхши дид эгаси эканидан далолат эди. Ҳовли ўртасида мармар фаввора, атрофда гилос, олма дараҳтлари, дарахт атрофи райҳон. Улар этак томонга солинган катта уйга киришли. Уй, Асрорнинг чамасида, мактаб залидан сал кичикроқ эди. Элликтacha одамга мўлжаллаб тузалган дастурхон атрофида йигирматача меҳмон кўр тўкиб ўтиради. Дадаси таъзим билан кириб меҳмонлар билан сўрашгач, улардан бири узатган чойни олиб, Асрорга қаради. Бу «асбобларни олиб кир» дегани. Асрор бу вазифани бажаргач, торни дадасига бериб, ўзи доирани қизитгани ташқарига чиқди. Темир ўчоқдаги оловга доирани тутди. Ошпазлар унинг саломига алик олишди-ю, кейин унга эътибор бермай, суҳбатларини давом эттиришди:

— Иккита тўрт пудлик қозонда юз йигирма кило гуруч дамлашган экан, эрталаб саккиз бўлмасдан чанги чиқиб кетди. Ошна-оғайнини ҳам йиққан эканлар-да. Тамом бўламан, демайди. Маҳалла раиси тўн кийдириб улгурмайди. Беш юзтacha тўн кийдириди-ёв...

— Одамгарчилиги бор-да. Базмда ҳофизларга гал ҳам тегмабди-ю?

— Э, қанчаси хафа бўлиб жўнаворди. Шер келган жойда уларга нима бор?

— Салоҳиддин аканинг ҳам тўйи зўр бўлди, дейишади?

— Зўр-у, унчалик эмас. Зиқналиги бор-да, унинг. Ўзи пул дегани ачиб-бижиб кетгандир, лекин, сир бой бермайди. Одам кам бўлди, қирқ кило гуруч дамлабди.

— Йўғ-е?

— Ана, Жўравой ошпазнинг ўзи дамлабди. Хотин ошига ҳам орттириб берган бўлса керак. Э, ака, мен сизга айтсан, гап тугундаги пулда эмас, гап йигитнинг кўча кўрмаганлигига. Замон нозик деб ўтирасанми, пулинг борми, соч, ўйна-кул.

Улардан бирини уй згаси имлаб чақирмаганида гаплари ҳали бери тугамас эди. Асрор доирани қиздириб киргач, дадаси бир жуфт ашула айтди. Бу орада хона тұла бошлади. Одамлар қүшиқ сұзларини тингламас эдилар. Худди хонада қүшиқ айтилмаётгандай, бир-бирлари билан гаплашиб ўтирадилар. Уларнинг қулоқларига фақат-гина ҳофизнинг ширави овози-ю, тордан тараляётган күйгина киради. Агар шу пайт дадаси қүшиққа «Э, ғоғил бандалар, разиллигингизга борман», деб қүшиб айтиб кетса биров тушуниб етмас эди. Асрор одамларнинг бундай эътиборсизликларига күнишиб қолган. Қүшиқ тугагач, түрдаги басавлат одам ёнида ўтирган, қотмадан келган қалдирғоч мүйловли йигит ўрнидан турди.

— Тише, ўртоқлар, — деди у билур қадағға санчиқ билан уриб қўйиб, — Акрамхон акамнинг меҳри Амударё эканини кўриб турибмиз. Бу дастурхонда йўқ нарсанинг ўзи йўқ. Нимага шунча оворагарчилик? Шунинг учунки, Акрамхон акамнинг акахонлари, ҳаммамизнинг меравой акахонимиз Зайнiddинхон акамизнинг мартабалари баланд бўлди. Бир ҳафтадан бери қулинг ўргилсин хоналарни гуллатиб ўтирибдилар. Акрамхон акамиз бундан хурсандликларини мана, биз билан баҳам қўриш учун шу дастурхонни тузадилар. Минг раҳмат сизга. Олинг — олдирманг. Биринчи қадағни Зайнiddинхон акамизнинг соғликлари учун ичамиз. Ҳамма ўрнидан туриб ичади. Зайнiddинхон акамизга бундан катта мартабалар насиб этганда ҳам шунақа ўтиришайлик. Ичмаган номард. Қани, кетдик...

Қадағларнинг уриштирилиши қўшиқ бошлашга ишора эди. Аммо қўшиқ яримламай узилди.

— Тише, ўртоқлар, энди сўз жонажон акахонимиз Зайнiddинхон акамларга.

Қадағға санчиқ билан уриб одамларни тинчтишга ҳожат қолмади. Ҳамма шу гапдан кейиноқ бараварига жим бўлди. Басавлат одам ўрнидан туриб томоқ қирди.

— Шунақа укахонларим борлигидан хурсандман. Мендан қайтмаса, Худодан қайтсан. Акрамхоннинг ўғилчаси бу йил мактабни битиряпти. Мана, домла Турдиев бизнинг арзимас дастурхонимизга келиб ўтирибдилар. Ўғилчани шу кишига икки қўллаб топширамиз-да, а, Акрамхон?

Нотиқнинг бу ёнида ўтирган сариқ сочли семиз киши бош иргаб қуллук қилди. Нотиқ давом этди:

— Биздан қайтмаса, болаларимиздан қайтади, домла, диссертациянгизни бошлайверинг, мана, хизматда биз турибмиз. Укахонларимизни ранжитмасангиз бас.

«Хали бу домла кандидат ҳам эмас экан-да? — деб ўйлади Асрор, — мана шунақа зиёфатларда еб-ичиб, буларнинг пулини олиб, Отауллага ўхшаган саводсиз ўғилларни ўқишга киритади. Шу пуллар эвазига ўзи кандидат бўлиб олади. Институт эса инкубаторга ўхшаб саводсиз мутахассисларни чиқараверади. Салим ҳақ. Бунақаларга кун бермаслик керак. Ҳамма бузғунчиликни шулар бошлашади...»

Асрорнинг ғаши келиб, доира қизитиш баҳонасида чиқиб кетди. Қайтиб кирса ўша «акаҳон» ҳали ҳам гапи-рятти. Асрорнинг назарида бу одам ўтирган ҳар бир меҳмон шарафига гап айтди шекилли. Ниҳоят, гап тугаб, қадаҳлар уриштирилди.

Яна қўшиқ бошланди. Бу орада олтин ҳалли; кийик тасвири туширилган косаларда шўрва тортилди. Қўшиқ узилмади. Иккинчи қўшиқ якунланай деганда Асрор эшикдан кириб келаётган кишига кўзи тушди-ю, юраги ўйнаб, бадани музлаб кетди. Доирани чертаётган бармоқлари ўзига бўйсунмай, усулдан чиқди. Эшикдан ўша одам — Мирқосим Миртиллаев кириб келган эди. Асрор нима қилишини билмай қолди. Дадаси қўшиқни тугатиб, биқинига туртиб қўймаганида, ҳали бери ўзига келолмас эди.

Пойгакроқда ўтирган меҳмонлар ўринларидан туришиб у одамни юқорига ўтишга ундашди.

— Қани, Мирхалил ака, тўрга, Зайниддинхон акамизнинг ёnlарига, — деб қисташди.

Унинг исмини эшитиб Асрор сал тинчланди. Янги меҳмон кўпчиликни безовта қилгиси келмай, тўрга чиқмади.

— Мирхалил ука, бандалик экан, акани ҳам бериб қўйибсиз, ҳозир эшитиб хафа бўлиб ўтирибмиз, — деди басавлат одам.

— Ҳа, энди, Оллоҳнинг иродаси шу экан, мастилик қилиб сувга тушиб кетибдилар. Энди айбга буюрмайсиз-

лар, бир ёқда азадорлик, бир ёқда бунаقا хурсандчилик, табриклаб кетай деб келдим.

— Хўп ажаб иш қилибсиз, ука. Ўтганларнинг жойи жаннатда бўлсин, қолганларнинг умрини берсин, қани, дастурхонга қаранг.

Шу билан зиёфат маромига тушиб кетди. Қўшиқ авжига чиққанда тўрдаги басавлат киши ёнидан бир даста пул чиқариб, битта элликталикни ажратди-да, олдидаги қулупнай пўчоқ солинган ликопча устига қўйиб узатди. Ликопча қўлма-қўл бўлиб, пулга пул қўшилиб ҳофиз томон оқди. Дадаси ашула айтишни тўхтатмаган ҳолда бош ирғаб миннатдорчилик билдири. Бир маҳал ҳалиги одам иккинчи ликопчага пул қўйиб узатди-да:

— «Ўзбегим»ни олинг, ҳофиз, — деб буюрди.

Дадаси Навоийдан айттаётган қўшиқни шарт узиб, «Ўзбегим»ни бошлаб юборди.

— Оҳ, оҳ, оҳ, — деди у киши ҳали қўшиқ сўзлари айтилмай туриб.

«Маъносини тушунармикан булар, — деб ўйлади Асрор, — ўзбегим деб оҳ-воҳ уради, пул қистиради-ю, бир жойда бир оила ўн бир болани боқишга қийналяпти, десанг юзларини тескари буришади. Салим ҳақ. Салимни йўлидан қайтармаслигим керак. Ўзим-чи? Буларга хизмат қилиб юравераманми?» Шу хаёллар билан Асрор яна усулдан чиқди. Дадаси унга қараб, бош силкиб усулга солиб олгач, ашуласини давом эттириди.

Ярим тун бўлса ҳамки, зиёфат тинмади. Алжиб, чуриллаб қолган меҳмонлар кетма-кет қўшиқ талаб қилишади. Акахонларига бўлган ҳурматларини билдириш учун тинмай пул қистиришади. Асрор тўйма-тўй юриб ҳам бунчалик чарчамаган эди. Охири бармоқлари қотиб, ўзига бўйсунмай қолди. Дадаси унинг аҳволини тушуниб, ашулани доира жўрлигисиз айта бошлади...

Улар уйга тонготарда келдилар.

Асрор тошдай қотиб ухлади. Зиёфатга борганидан бир жиҳати қувонди — бу тун азобларсиз кечди.

Асрор шунча тунлар ичи биринчи марта осойишта уйқуга кетган экан, майли, уни ўз ҳолига қўйалик. Бизни майор Солиев кутялти.

ЧИГАЛНИНГ УЧИ

*ёхуд майор Солиевнинг оёқлари остига тузоқлар
қўйилгани ҳақида ҳикоя*

Пивохона хўжайини майорни кўриб эсанкираб қолди.
Пештахта ортидан югуриб чиқиб, қўшқўллаб сўраши.

— Бир-икки бола кирувди, чиқариб юбордим. Хўп
кўзимни очиб қўйдингиз-да, раҳмат сизга.

— Мамаюсупов, хотирангиз яхшига ўхшайди. Эслаб
кўринг: ўша оқшомда Келдиёров Миртиллаев ўтирган столга
келдими ё Миртиллаев болалар ўтирган столга яқин-
лашдими?

— Болалар хув бурчакда ўтиришган эди. Жанжал ҳам
ўша ерда бўлди. Раҳматли Миртиллаев борган бўлиб чи-
қади-да. Уни шу болалар ўлдиргани ростми?

— Ким айтди сизга?

— Ҳайронман, одамлар оғзида дув-дув гап. Қотил-
ларни ушлашибди, деб юришибди.

— Тил бесуяк-да, а? Энди яна бир эсланг: Миртил-
лаев калтак еганидан кейин яна пивохонада қолган экан,
ким билан ўтирган эди? Унинг ҳамсуҳбатини кўрсангиз
танийсизми?

— Танийман. Сизга керак бўлса танийман.

— У одам кейин ҳам келдими пивохонага?

— Пиво бўлади-ю, келмайдими? Келган, ҳозир ҳам
шу ерда.

— Менга ҳолироқ жой беринг, кейин ўша одамни
секин чақирасиз. Яна пивохонага овоза қилиб юрманг.

— Ўлибмизми, акахон, бизам тушунамиз, ишингиз
нозик, ҳа.

У шундай деб пастак эшикча орқали орқа ҳовлига
йўл бошлади. Бўш қутиларни қўйиб олиб давра қурган уч
йигитга яқинлашиб секингина нимадир деди. Унинг га-
пини майор эшитмади. Учала йигит ҳам бараварига унга
қараб олишганидан сездики, Мамаюсупов ваҳима бир гап
айтган. Йигитлар:

— Гап йўқ, акахон, хафа бўлган — ўғри, — деб
ўринларидан чаққон туриб, шишаларни кўтаришди-да,
майорга салом бериб, ичкари кириб кетишиди.

Майор уларнинг ўринларини эгаллади. Зум ўтмай Мамаюсовов эллик ёшлардаги бир кишини бошлаб келди.

— Мана акахон, Собитбой бирга бўлганлар раҳматли билан.

— Ким ўлдирган экан, ўша ҳаромиларми? — деди Собит, майорнинг рўпарасидаги қутига ўтириб. — Ҳаммасини отиш керак.

— Отишдан аввал қотилларни тутиш керак.

— Тутмадингларми?

— Тутмадик. Шунинг учун сиз билан гаплашиб олмоқчиман.

— Акахон, хизматчилик, бораверайми? — деди Мамаюсовов гапни бўлиб. Рухсат теккач, миннатдорчилик билдириди-да, ичкари кириб кетди.

— Мен уни ўлдиришганини кўрмадим. Кўрганимда айтардим, — деди Собит.

— Урган болаларни танийсизми?

— Келиб туришарди... бойваччалар-да...

— Миртилаевни-чи, уни танирдингизми?

— Уям келиб турарди. Илгари бирга ишлаганман. Келиб қолса улфатчилик қиласардик.

— Кўп ичармиди?

— Йўқ. Уч шишадан ошиrolмасди. Қовуғи бўшроқ эди унинг.

— Сиз... ҳозир қаерда ишлайсиз?

— Мактабда қоровулман.

— Заводдан нимага кетдингиз?

— Манави савил йўлдан урди, — Собит шундай деб шишаларга имо қилди.

— Ўша куни Миртилаевнинг пули кўп экан, сезмадингизми?

— Пулинни кўрмадим-у, лекин уч-тўрт кишини меҳмон қилди.

— Сиз нима учун бирга кетмадингиз?

— Шунча пивони ташлаб кетаманми? У хурмачасига сиққанча ичди. Кейин кетди. Хотини йўқ, болалари ёлғиз. Вақтироқ бориши керак. Мен уйга эрта борганим билан одам келдими, ит келдими дейишмаса. Шу ер бекилгунча улфатчилик қилиб ўтираман-да.

Майор қарасаки, Собитбой деганлари ҳасратга тушадиган. Шу сабабли унинг кўнглига қараб ўтирмай гапини шарт кесди:

— Болалардан калтак егандан кейин алами қузиб кўп ичиб юбормадими?

— Йў-ўқ, айтдиму учтадан ортигини эплолмайди, деб. Бу курғур ҳамманинг ҳам хурмачасига сиғавермайдида, ака.

— Болалар унга гап отишдими, нимага туриб борди уларнинг олдига.

— Болалар бир нималар деб алжишаётувди, аниқ эсимда йўқ, «Қораялоқлар соғ бўлсин», дейишдими-ей, «қуллар» дейишдими-ей, хуллас, хаҳолашаверишди. Пивохонани бошларига кўтариб юбориши, ҳаромилар. Бойвачча-да, пул кўп — кўнглига сиққанини қиласди.

— Кейин нима бўлди?

— Мирқосим турди. Жингалак сочлига бир нима девди, у уриб қолди. Урганини кўрмадим. Ажратишаётганини кўрдим.

— Болалар чиқиб кетишаётганда индашмадими?

— Индашди. Сўкишди. Онаси ҳам қолмади, холаси ҳам қолмади...

— «Ҳали кунингни кўрасан», «чиқ, кутиб турамиз» дейишмадими?

Собит ўйланиб қолди. Қулоғига қистириғлик ярми чекилган сигаретни олиб тутатди. Майор унинг жавобини тоқат билан кутди.

— Йўқ, дейишмади. Кутиб турамиз, дейишмади. Анави жингалак соч: «уруғингни қуритаман, қораялоқ!» деди. Буни аниқ эшиздидим.

— Миртиллаев болани танир эканми?

— Шогирди экан. Бола катта охурдан ем еганмасми, ишчиларни менсимабди. Кейин Мирқосим бир шапалоқ уриб юборган экан. Бола, назаримда, шунинг аламида юрган-да...

— Болалар кетганидан кейин Миртиллаев нима деди?

— «Бу ҳаромиларнинг одам бўлиши қийин» деди. Аммо жуда тўғри гапни айтди. Мен бу гапга минг фойиз қўшиламан.

— Бошқа ҳеч нима демадими?

— Йўқ, кейин эсга ҳам олмадик. Гапирган билан фойдаси борми? Биз гапираверамиз, улар оталарининг паноҳида айшларини суреб юраверишади.

— Анҳор бўйидаги жанжални кўрмадингизми?

— Йўқ. Агар мабодо уларни ушласангиз, ҳаммасини отият, хўпми? Ҳалқнинг олдига олиб чиқиб отинг, аяманг сира.

Майор чўнтағидан бир даста сурат чиқариб Собитга кўрсатди. У Келдиёров ва унинг шерикларини адашмай, бир зумда ажратиб берди. Шундан сўнг Солиев унга миннатдорчилик билдириб, ўрнидан турди. Собит ичкари кириб жойига ўтириди. Мақсад Солиев эса пештахтага яқинлашди.

— Аnavи йигитни танийсизми, мендан пиво олган эди? — деди пивохона хўжайинига Тальятни кўрсатиб.

— Бу йигит йўқ эди у куни. Кейин пайдо бўлди. Қамоқдан яқинда кутулибди.

— Менга чақириб беринг уни, — майор шундай деб изига қайтди.

Тальят ҳаялламади.

— Нима янгилик бор?

— Мен билан бирга ўтирган йигитларни гумон қилмаса ҳам бўлади. Киссанур улар. Қундузи автобусда ишлашаркан. Ўша куни бу ерга келишмаган. Тўйда бўлишган. Қамариддин деган бир йигитдан шубҳам бор. Ўтириб чиқкан. Атрофика болалар бор. Менга қайишмади. Девнинг кучи бор унда. Карапэга уста. Менам бас келолмадим. Бир ўспиринни анҳор ёқасида икки марта кўрдим. Сал ғалатироқ. Қамариддин уни таниркан. Бугун етаклаб олиб кетди. Шу тўдани ўрганиш керак.

— Нима учун?

— Бу ерга жим келиб, жим кетаркан.

— Фақат шунинг учунми? — майор шундай деб Тальятга синовчан тикилди.

— Шугина эмас. Қамариддин мен билан яkkама якка чиқди. Мендай безори нима учундир унга маъқул келмади.

— Эски ҳунарини йиғиштирган бўлса-чи?

— Унда атрофига нима учун бекорчи болаларни тўплаб юрибди? Эски ҳунарини йиғиштирганига мен ишонмайман. Менга рўйхўш бермагани — эҳтиёткорли-

гидан. Нимадан эҳтиёт бўляпти? Нимадан чўчияпти? Киссавурлар ноз қилиб ўтиришмади. Мени сафларига кўшишга тайёр.

— Сабабини биласизми?

— Сабаби... — Талъат буни ўйлаб кўрмаган эди. Шу учун хаёлга толди. — Сабаби... Қамариддин каттароқ иш қилса керак. Ёки... у ишбоши эмас, ижрочи бўлиши мумкин.

— Атрофидаги болалар-чи?

— Уларми?.. Билмадим, ўйлаб кўрмадим.

— Умуман фикрларингизда жон бор. Киссавурлар ўтириб чиқсанми?

— Йўқ.

— Қамариддиннинг эҳтиёткорлиги сабаби аввало шу: у қамоқда хўп пишиб олган. Киссавурларингиз ҳали ғўр. Қамариддин чиндан ҳам сирли одамга ўхшайди. Атрофидаги болалар билан қизиқиб кўриш керак. Биронтасининг исмини билолдингизми?

— Киссавурлар биттасини танишар экан. Салим деган бола, боксчи эмиш.

— Ёши нечада?

— Сўрамабман. Бўлса ўн беш-ўн олтидадир?

— Гуруҳлар орасида рақобат сезилмадими?

— Йўқ, ҳаммаси ўзича тинч.

— Шу ҳол сизга қизиқ туюлмадими?

— Ҳаммаси ўз иши билан овора, бир-бирига халақит бермагандан кейин...

— Калта ўйлајапсиз. Катта балиқ борлигини билишади булар. Катта балиқ катта ишларни мўлжал қилган. Шу сабабли кичкиналар тинчdir. Каттаси ким, шуни аниқлаш керак.

— Миртиллаевни шу «катта балиқ» ўлдирган дейсизми?

— Йўқ, улар бунаقا оддий одамларга тегишмайди. Лекин қотиллар шулар атрофидагилар бўлиши мумкин. Агар бу ерда зерикмаган бўлсангиз яна уч-тўрт кун юра туринг. Энди чиқиб, пивохона хўжайинини айтиб юборинг.

Талъат чиққач, зум ўтмай Мамаюсовов пайдо бўлди.

— Бу безбетни қаердан топдингиз, худобезори-ку, у? — деди Солиев ўрнидан туриб.

— Э, сиз сўраманг, мен айтмай. Ишга оласан, деб, томоғимдан ғип бўғиб олди. Ўғлимни уриб учирив юборди. Энди ўзингиз бир илож қилиб...

— Мен аралашсам бўлмайди, сизни бир бало қилиб кетиши ҳеч гапмас. Ўн кун чидайсиз. Ўн кун ичида ишга кириши керак. Кирмаса, унда биз аралашамиз. Сиздан илтимос, одамлар оғзидан у-бу эшитсангиз, менга етказинг.

— Бажонидил, акахон. Сизга лозим бўлса, вужудимиз қулоқ-да.

— Аммо... ўзингиз гуллаб юрманг. Биласиз-а, бунинг оқибатини?

— Ўлибмизми акахон, биз ҳам ўқиган одаммиз...

Майор Солиев пивохона залидан ўта туриб ўтирганларга бир назар ташлаб олди. «Бу ерга тўплланганлар дунёнинг бирдан бир юпанчи — шу шиша ичида деб билишади. Ана шу юпанч эртами-индин ўзларини гўрга тиқишини англасалар ҳам хира пашшадай ёпишаверишади, — деб ўйлади майор ташқарига чиққач. — Ҳа, худди хира пашшанинг ўзи булар. Йўқ, пашшадан ҳам нодонроқ. Пашшаку, оқибатини билмай ёпишади ширага. Булар-чи? Шу ерда жанжал чиқиб, ола-тасир бўлиб кетиши учун биргина нобоп гап кифоя. Ҳозир уларга «биродарлар, бу ишингиз чакки, уйларингга боринглар, болаларингиз билан яйраб ўтиринглар», десам, «милициянинг шундан бошқа иши йўқми?» дейишади. Жанжал чиққудай бўлса, «дод, милиция қаёққа қарайпти!» деб фарёд уришади. Булар-ку, энди ўнгланмас. Болалар-чи? Ота бу аҳволда бориб боласининг ўқиши-ю, қаерда юргани билан қизиқармиди? Отасининг аҳволини билган бола ундан ҳайиқармикин? Боланинг ёмон йўлга кириши учун яна қандай шароит керак? Болалар хилма-хил, оиласалар хилма-хил, жиноятлар хилма-хил... Оиласи ночор бўлганидан бола жиноятга кирди, десанг, ўзига тўқ оиласаларнинг болалари «мана мен» деб турибди. Амалдорнинг боласи десанг, ишчининг боласи... Булар барчаси кўринмас ип билан боғланган. Буларни ўтмиш сарқити, десанг, орада неча авлод ўзгарди. Қолаверса, бугунги жиноятлар ўтмиш замонлар даврида бўлмаган. Фарбнинг таъсири десанг, фарбнинг яхши ишлари ҳам бор. Яхши ишлари туриб, ёмонларини қабул қилишга сабаб нима? Жиноятчилар, айниқса болалар, адолатга ишониш-

майди. Инсонга ишонч беришдан кура, ундаги ишончни қувиб чиқариш осон. Ишончни қувиб чиқаришга гарбдаги-лар ҳисса құшаёттган экан, хүш, ишончни ким беради? Ота-онами, мактабми, атрофдаги одамларми?..»

Мақсуд Солиев шуларни хаёлидан ўтказиб, бир зум тұхтади-да, орқасига, пивохонага ўғирилди. «Ўша ерда кайф қилиб ўтирганлар кимга ишонч бериши мүмкін?»

Майор, кеч бўлиб қолганига қарамай, ишхонасига қайтди. Талъат билан бўлган сұхбатдан сўнг унинг рўпаратсида яна бир йўл очилган эди. У ҳозирча Келдиёровларга нисбатан бўлган гумондан воз кечганича йўқ. Майор Талъатнинг гапларини фикр тарозисига солиб кўриб «ҳар икки йўл бир нуқтада учрашмасмикин?» деган хаёлга борди. Агар Қамариддин ижрочигина бўлса, у ё пиҳи қайрилган жиноятчилар хизматида (балки тенг шерикдир?) ёки бойваччалар хизматида. Ҳарҳолда унинг ҳаёти билан қизиқиб кўриш зарар қилмайди. Солиев шу қарорга келди.

Уйига қайтиб, хотинининг нохуш кайфиятда ўтирганини кўрди-ю, аввалига унча зътибор бермади. Лекин унинг гапларини эшигтгач, ҳайратдан донг қотди:

— Ўйни топширишимиз керак эмиш. Бизга шаҳарнинг нариги четидан икки хонали уй ажратишибди. Ижроқўмдан келиб, тайинлаб кетишиди.

— Битта ўғлимиз оиласи билан чет элда, иккинчиси чўлда, келаси йил қайтади, демадингми?

— Э, айтдим, гапга тушунармиди улар...

Мақсуд Солиев шу шаҳарлик бўлишига қарамай, укалари уйланадиган бўлиб, уй торлик қилиб қолгач, ижара жой топиб чиқиб кетган, ўн бир йил ижарама-ижара дарбадар кезган эди. Мана шу кентг-мўл уйни олишгач, қанчалар хурсанд бўлишганди... Энди уни топшириш?.. Бир ўғли ўқишини тамомлагач, йўлланма билан чўлга кетди. Бири хорижда. Иккови олдинма-кейин қайтади.

Солиев бир уюм тикан устида ётгандай туни билан азобланиб чиқди. Эрталаб кечаги режаси бўйича болалар инспекциясига эмас, район ижроия комитетига қараб юрди. Ижроқўм раиси уни танир эди, илиқ кутиб олди. Майорнинг гапларини диққат билан эшилди-да, хаёлга толди. «Раиснинг хабари йўқ экан», деб ўйлади Солиев. Аммо раис тилга кириши билан бу ўйнинг пуч экани маълум бўлди.

— Иложимиз қанча, — деди раис елка қисиб, — шундай кўрсатма бор. Икки мингинчи йилгача ҳаммани уй-жой билан таъминлашимиз керак.

Майор бу гапдан ҳанг-манг бўлди. Асаблари қақшаб, бармоғи титрай бошлади.

— Яхши, — деди у ғазабини ютиб, — бизни кўчирдингиз. Келаси йили икки ўғлим оиласи билан қайтса, уларни қаерга жойлаштирасиз?

— Бу ўшанда ҳал бўладиган масала.

— Сиз менга бир нарсани очиқ айтинг: бу кимнинг буйруғи?

— Кечирасиз, ўртоқ майор, мен сизга ҳисоб бермайман. Мен билан бу оҳангда гаплашманг.

— Бу буйруқнинг қаердан чиққанини айтмасангиз ҳам биламан. Сиз эса ўша ҳомийларингизни огоҳлантириб қўйинг: чучварани хом санашибди. Мен уйни бўштамайман. Келдиёровнинг ишини ҳам тўхтатмайман. Вақти етганда бу қилифингиз учун сиз ҳам жавоб берасиз.

Раиснинг гапи оғзида қолди. Солиев шарт туриб чиқиб кетди. «Қачонгача бундай ижрочилар бирорларнинг тақдирини ҳал қилиб ўтиради. Мен-ку ҳаққимни қўймайман. Ҳақ-хуқуқини танимайдиган бўш-баёв одамлар-чи? Шу тўраларнинг гапини гап деб билиб сарғайиб юраверадиларми? Уни инсон деб шу лавозимга ҳалқ сайлагандан кейин ҳалқقا қайишмай, «буйруқ бажараман», деб ўтиришини қара...» Майор ичидаги бир сўкиниб олди.

Болалар инспекциясида Муллақўзиев уни кутиб ўтирган эди. Майор ҳали ғазаб отидан тушмаган, шу сабабли лейтенант билан совуқроқ омонлашди. Муллақўзиев буни бошқача тушуниб, ўзини оқлай кетди:

— Кеча оқшом йўқлаган экансиз, уйма-уй юрувдим. Ота-оналар билан гаплашадиган гаплар бор эди...

Майор унинг гапларини эшитмагандай, муддаога кўчди:

— Қамариддин Зайниддинов деган рецидивист¹ ни танийсизми? Кўзи гилай, гавдали. Атрофига болаларни тўпларкан?

— Танийман. Уларнинг «штаби» кинотеатр олдида.

— Болалар рўйхатда турадими?

¹ Бир неча марта қамалган одам, ашаддий жиноятчи.

— Шунақалари ҳам бор, — лейтенант столи тортмасидан бир туплам қофоз чиқарып, варақлады. — Сизга берган рўйхатимда бор эди, улар.

— Салим деган бола-чи? Боксчи экан. Рўйхатингиздан топмадим.

— Салим-ми? — лейтенант ўйланди, — бор шунақа бола. Лекин у менинг рўйхатимда турмайди, анҳорнинг нариги бетида яшайди. Бу Эралиевнинг участкаси.

— Эралиев шу ердами. Чақиринг.

Лейтенант дам ўтмай бесўнақай семирган Эралиевни бошлаб кирди.

— Рўйхатда туроди шунақа бола, — деди Эралиев, — саккизинчини битириб, ҳунар-техника билим юртига борган. Борган-у, ўқимай кетиб қолган. Ишга кирмади. Бекорсанқиб юрибди. Оиласи нобопроқ.

— Нобопроқ деганингиз нима? Ота-онаси ичарканми?

— Йўқ, кўп болали оила.

— Кўп болали оила нобоп бўларканми, қаердан то-пасизлар бундай гапларни. Муллақўзиев, қани юринг мен билан.

Салимнинг онаси уларни кўрди-ю, шошиб қолди.

— Вой худо, келинглар, тинчликми? — деди хавотирланиб. Ҳовлига икки милиционернинг кириб келиши уни ташвишга солган эди.

— Тинчлик опа, хавотирланманг. Йўлимиз шу ёқقا тушган эди, бир хабар олайлик, дедик. Туриш-турмушингиз қалай?

— Йў-ўқ, милиса туриш-турмушдан хабар олмайди, ўғлимга бир нима бўлдими?

— Салимбекками? — майор унга тикилди. — Ундан нимага хавотирдасиз? Ўзи қани?

— Ўзими?.. Ўзи мусобақага кетган.

— Қачон?

— Бир хафтача бўлди шекилли?

— Қаёққа кетди, аниқ билмайсизми?

— Шуни сўрамабман... Ўзини кўрмадим, ўртоғи айтиб кетди.

— Ўртоғи ким?

— Асрор деган бола, бирга ўқишади. Жуда эсли бола у.

— Салимбек мусобақага тез-тез бориб турадими?

- Ҳа... ойда бир боради шекилли?
- Салимбек «мусобақа»дан қайтса ишга кириши керак.
- Биламан, лекин ҳеч ким ишга олмаяпти. Бошқа бир милиса йигит уч-түрт келди, шунаңа деб. Бола бечорани ишга олишмаса нима қилайлик. Ызим икки марта биргә бордим. Бола боп иш йүқ дейишади. Жувонмарглар ҳаммаси пулга ўрганган. Пул берсанг ишга олади. Мен болаларимга озиқ-овқат олайми, порага пул берайми?
- Майорга аёлнинг ҳасрат дафтари керак эмас эди, шу сабабли гапни бурди:
 - Салимбекнинг Асрордан бошқа ўртоқлари ҳам борми?
 - Бордир, аммо уларни танимайман. Келишмайди. Асрор келиб туради.
 - Асрор охирги марта қачон келди?
 - Кеча... йўқ, аввалги куни шекилли?
 - Нима деди?
 - Китоби бор экан, олиб кетди.
 - Ўртогим қайтдими, деб сўрамадими?
 - Сўради шекилли... Во-еїй бу калламда гап турмайдиган бўлиб қолган.
 - Салимбекнинг Қамариддин деган таниши ҳеч келганми? Кўзи филай, баланд бўйли, ёши ҳам каттароқ.
 - Йўқ келмаган... Нимага суриштиряпсиз? Бир нима бўлганми ўзи, айтаверинг, ўзи анчадан бери юрагим ғаш.
 - Ҳеч нима бўлгани йўқ. Биз... Салимбекнинг ишга кирган-кирмагани билан қизиқиб келувдик.
 - Кирали, келиши билан ўзим орқасидан тушаман. Улар хайрлашиб, йўлни мактаб сари бурдилар. Мактаб директори лейтенант Муллақўзиевни яхши танирди, шу сабабли уларни кўриб унча ажабланмади.
 - Ҳаваскор безориларимиздан хабар олгани келдингизми? — деди у ҳазилнамо оҳангда. — Мактабимиз ҳозир анча тинч. Ҳамма имтиҳонга тайёргарлик билан овора.
 - Салим Бекжонов деган ўкувчингиз ёдингиздами? Ўтган йили саккизинчини битиргандан экан.
 - Ёдимда, хунар билим юртига юборувдик. Кетиб қолибди. Қишида сизлардан бир йигит келувди, мактабга қайтариб олинг, деб.

— Олмадингизми?

— Мактаб карвонсарой эмас-ку? Ўқишининг ярми ўтган бўлса. Бола ёмон ўқигани учун билим юртига юборганимиз. Кейин... у бошқа микрорайонда яшайди... Қадам олиши ҳам сал чакки деб эшитганман. Ўзимизниклар етиб ортади.

— У бекорчиликдан безиб, жиноятчиларга кўшилиб кетган бўлса-чи?

— Унда билмадим, — директор зўрма-зўраки жилмайди, — бу энди сизларнинг ишинги.

Бу гапни эшитиб майорнинг жаҳли чиқди.

— Фалсафангиз дуруст экан, — деди у, норозилигини яширмай, — ёмон ўқиса, қадам олиши чакки бўлса кўчага чиқариб кўясиз-у, ташвишдан қутуласиз. Милиция бекор қолмасин, дейсиз-да, а?

— Кечирасиз, мен педсовет чақириб қўйган эдим, — деди директор майорнинг ғазабига чап бериб.

— Салим мактабда бокс билан шугулланармиди? — деди майор унинг баҳонасига эътибор бермай.

— Бундан хабарим йўқ, жисмоний тарбия ўқитувчи сидан сўраймиз буни. Чақирайми?

— Йўқ керакмас. Бизга ҳозир Асрор деган ўқувчингиз керак. Тўққизинчи синфдан.

— Асрор? У сизга нима учун зарур бўлиб қолди? Энг аълочи ўқувчиларимиздан у. Яхши оиласининг фарзанди.

— Биз ундан бир-икки нарсани сўраб олмоқчимиз.

Директор ўрнидан туриб, қабулхонадаги котибага Асрорни топиб келишни буюрди. Кейин жойига қайтиб, бола тарбиясининг машаққатлари ҳақида гап бошлади:

— Ҳозирги болалар жиловни туттиргайдиган бўлиб қолган. Мана, энг яхшилардан, деб юрганимиз Асрор ҳам қилиқ чиқарибди. У саккизинчидаги бир қиз билан юрар экан. Менга айтишса ишонмабман. Қизни тартибга чақирдик.

— Нима учун қизни?

— Қизнинг оиласи чатоқ. Онаси йўқ. Отаси мажруҳ. Бу қиз болалар уйида бузилган. Боланинг бошини айлантирган. Асрор мияли бола. Математиклар мактабида ўқиган. Бирор йўлдан урмаса тўғри юриб, тўғри туради.

Хонага тўладан келган аёл кириб, директорнинг гапи узилди.

- Мана, түқкіз «А»нинг синф раҳбари Сожида опа. Бу ўртоқлар Асрор билан суҳбатлашмоқчи эканлар.
- Асрор... йўқ. Кетиб қолибди, — деди синф раҳбари, айбор одамнинг овози билан.
- Кетиб қолибди? — директор қошларини чимириди. — Қаёққа кетади? Нимага кетади?
- Мазаси йўқ шекилли... Шу ҳафта икки-уч марта кетиб қолди. Сал ғалатироқ юриш-туриши.
- Қачондан бери шунаقا? — деб сўради майор, уларнинг савол-жавобига аралашиб.
- Тушунмадим? — деди синф раҳбари, унга қараб.
- Юриш-туриши қачондан бери ғалатироқ. Ўнинчи майдан бўёғини эсланг, — деди майор, саволга аниқлик киритиб.
- Ўн биринчидан... география ўқитувчиси билан уришиб қолган, кейин адабиёт дарсида иншо ёзмай чиқиб кетган. Шундан бери бир келиб-бир келмай юрибди.
- Буни нимага мен билмайман? — деди директор овозини баландлатиб, — у билан гаплашдингизми?
- Йўқ ҳали...
- Боринг, сизга рухсат. Педсоветдан кейин гаплашамиз.
- Кечирасиз, яна бир саволим бор, — деди майор синф раҳбарини тўхтатиб. — География ўқитувчиси билан нимага уришган, билмайсизми?
- Назаримда анави қиз туфайли. Қизни тартибга чақиришган экан. Қиз Асрорга айтган бўлса, аччиқлангандир?
- Асрор илгари ҳам шунаقا интизомсизлик қилиб турармиди?
- Йўқ.
- Ана шунинг учун ҳам дарров чора кўриш керак эди, — деди директор.
- Майор унинг аралашувига эътибор бермай синф раҳбари билан суҳбатни давом эттириди:
- Асрор безори болалар билан юрармиди?
- Мен кўрмаганман... Лекин қизлар кўришган экан, кинохона олдода ўтиаркан.
- Буни нима учун менга айтмагансиз? — деди директор овозини баландлатиб.

— Ўзим кўрмаганимдан кейин...

Майор синф раҳбарини нокулай аҳволга тушиб қолаётганини сезиб, унга рухсат берди. Кейин директор билан хайрлашиб, изларига қайтишиди.

— Муллақўзиев, энди сиздан илтимос, болалар спорт мактаблари билан боғланинг. Салимнинг қаерда шуғуланишини аниқланг. Шу кунларда қаерларда мусобақа бўлаётгани билан ҳам қизиқиб кўринг.

Кинохона олдидан ўтаётиб икковлари ҳам беихтиёр дараҳт соясидаги ўриндиқларга қарашди. Оёқларини чалиштириб, сигарет тутатаётган болалар уларни кўриб, сигаретларини яширишиди. Муллақўзиев тўхтаб: «Шамиль» деб чақирди. Болалардан бири яқин келиб, салом ҳам бермасдан «нима ишингиз бор» дегандай тикилди.

— Сенга айтувдим-ку?

Лейтенантнинг гапи охирига етмай, бола «кино ҳам кўриб бўлмайдими?» деб тўнғиллади.

— Бошқа ошналаринг қани? — деди Муллақўзиев пўписа билан.

— Қанақа ошналарим?

— Салим қани, Асрор қани?

— Мин уларга қаравулми?

— Кеча Салимга қўшилиб кимни урдинг?

— Минми? Қанақасига?.. Ҳич кимни урганим йўқ. Салим йўқ-ку?

— Қаерда у?

Билмайман. Қаравулми мин унга?

— Кеча бўлмаса ўтган куни ургансан. Ўзингнинг кучинг етмайди-да, а? Салим боксчи, нима бўлса шунга югорасан. Сенларнинг дастингдан у қамалиб кетади.

— Ҳич кимни урганимиз йўқ. Сизни алдашган.

— Хўп, ҳали текшириб кўрамиз. Бу ерда ўтирмалатинг, бор. — Бола ўзича тўнғиллаб нари кетди. Муллақўзиев майорга қаради: — гумонингизда жон бор, ўртоқ майор. Бу болалар ниманидир яшираётганга ўштайди.

— Агар буларда сир бўлса, талвасага тушишади. У ҳолда биз ишни тезлатишимиш керак.

Солиев Муллақўзиев билан хайрлашиб, ишхонасига йўл олди. У бугун Келдиёров билан яна бир гаплашмоқчи эди. Хонада Эшбоев ёлғиз ўзи ниманидир ёзиб ўтиради.

— Келдингизми? — деди у бошини күтариб, — сизни излаб юришибди.

— Ким?

— Шаҳар бошқармасидан подполковник Зиганшин.

— Оббо... Келдиёровни чақириб гаплашмоқчидим.

Сен сўроқ қилмадингми?

— Келдиёровни олиб кетишиди.

— Қаёққа? — майор ажабланиб, Эшбоевга тикилиб қолди.

— Шаҳар қамоқхонасига. Шаҳар прокуратурасидан топшириқ бўлибди. Ишга наша аралашгани учун ўзлари тергов олиб боришармиш. Хуллас, у ердагиларда бизга ишонч қолмаганга ўхшайди. Ё Келдиёровга бас келолмайди булар, дейишганми...

Солиев шаҳар прокуратурасига телефон қилиб, уларнинг тушунтиришларини диққат билан эшилди-да, енгил тортди.

— Тўғри қилишибди, — деди у, гўшакни жойига қўйиб.

— Балки тўғридир, лекин шахсан менинг иззат-нафсимга тегди бу, — деди Эшбоев. — Жиноятни очамиз, жиноятчини тутамизу яна бизга ишонишмайди. Нима мен нашани қаердан олишганини аниқлаб беролмасмидим? Ё сиз уларнинг қотиллигини бўйинларига қўйиб беролмасмидингиз?

— Гап бунда эмас. Келдиёров ҳамма фронт бўйлаб ҳужумга ўтган. Мақсад — унинг пайини қирқиши. Сен хафа бўлаверма.

— Менга нима, мен ишни тергов бўлимига оширдим ҳисоб. Сизнинг ишингиз чала, энди ўша ёққа бориб сўроқ қиласверасиз.

— Яна шошибсан-да, билардинг-ку?

— Бўйруқни бажардим, — Эшбоев шундай деб, тескари қараб эснади.

— Ана энди ўзингга келдинг. Яна бу кишининг иззат-нафслари бор эмиш. Сенга қўйиб юбор, деб қаттиқроқ буюришса — қўйиб юборардинг.

— Йўқ, қўйиб юбориш бошқа масала. Мен вазифамини бажардим. Ўгрилар топилди, ушланди, бўйнига қўйилди. Яна нима қилишим керак?

— Эшбоев! Билиб қўй: бунақада узоқча боролмайсан.

— Сиз-чи?

— Мени қўявер, сен ёшсан, ўзингни ўйла.
Солиев шундай деб хонадан чиқди.

Шаҳар бошқармасининг бўлимидан Зиганшин йўқлаган бўлса, демак, кимдандир шикоят тушган. Кимдан бўлиши мумкин? Солиев бора-боргунча шуни ўйлади. Зиганшин, тилла ҳалли кўзойнак таққан, тепакал киши уни туриб қаршилади.

— Чақиртирмасам ўзингча келай ҳам демайсан, —
деди у майорга қўл узатиб.

— Иш кўп, биласан-ку.

— Биламан. Яна илоннинг думини босибсан. Пенси-
яга чиқмоқчи эдинг-ку, яна нима ғалваларга аралашиб
юрибсан?

— Ҳаммасини билсанг керак. Бекорга чақирмаган-
дирсан?

— Биламан... биламан... фақат иккита машина олиб
сотганингни билмас эканман. Шу ростми?

— Иккита олганим рост. Биттасини тўққиз йил мин-
дим, жиянимга арzon-гаровга сотдим. Кейингиси уйимда
турибди.

— Одам уриб юборганинг-чи?

— Архив кўтарилганга ўхшайди-ку? Одам урганим
ҳам рост. Лекин айб ўша одамда бўлган, у маст экан.
Менда айб йўқ эди, ҳаммаси тасдиқланган.

— Кеча қўлга олинган болани урибсан?

— Тушунарли... Демак, Келдиёровнинг қўли бу ерга
ҳам етибди-да? Нима қилай, пенсияга чиқиб кетайми,
шуни айтгани чақирдингми?

— Упканги босиб, ишингни қилавер, деб чақирдим.
Узингга маҳкам бўл, деб тайинлагани чақирдим. Олифта-
гарчилигини қаранг-а, бунинг!

— Эрталабрайижроқўмга кирудим. Уйни бўшатиш-
ни талаб қилишяпти. Шаҳарнинг шимолидан икки хона-
ли уй беришибди.

— Ана кўрдингми, сен қуршовга олингансан. Ўйлаб
ишла. Тушкунликка берилма. Бошқа гапим йўқ. Биз шико-
ятни текширишга мажбурмиз. Сен бизга эътибор бермай,
ишингни қилавер.

«Сен ишингни қилавер...» Майор Солиев Зиганшин билан хайрлашиб чиқиб унинг сўзларини эслади: «сен ишингни қилавер...» Айтишга осон. Бирор оёқларинг остига тузоклар куйиб ташласа-ю, сен ҳеч нимани кўрмагандай кўзингни чирт юмиб ишингни қилаверсанг...

Келдиёровнинг найранглари Солиев учун янгилик эмас. Бунақа ишларни аввал кўриб дардини ичига ютарди. «Ҳа, буларнинг бўлгани шу-да», дерди. Ўшанда Зиганшин айтгандай «ишини қилаверарди». Энди-чи? Замон ўзгарди, гаплар ўзгарди, нима, одамлар ўша-ўша найрангбоз бўлиб қолаверадими? Келдиёровларнинг давру даврони ўтмадими, фақат либосини ўзгартирдими? Солиев мана шу жумбоқнинг тагига етмай ҳайрон.

Солиев «ишини қилавериш» мақсадида Қамариддинникуига қараб юрди. У хаёлларига банди бўлиб, дам ғазабланиб, дам ўзига-ўзи тасалли бериб борарди. Келдиёровлар уни синдиришни мўлжаллашган. Бошқа одам балки йўлидан қайтарди. Лекин Солиевнинг қайтиши сира мумкин эмас. Агар қайтса, иродаси дарз кетса, у одам эмас, қўрқоқ бир маҳлуққа айланади. Йўқ, у уйи учун курашмайди, ёғилган туҳматдан куймайди. Барча найранглар учун у бира тўла жавоб беради — Солиевнинг аҳди шу. Солиев Келдиёровнинг мақсадини яхши тушуниб турибди. Келдиёров ундан шунчаки ўч олмоқчи эмас. Йўқ, бу тоифаларнинг нияти ўзгачароқ бўлади. Улар эртани ўйлашади. Эртами-индин Келдиёров тоифа одамнинг эркаси бир қилиқ чиқарса терговчига ёки инспекторга «яхшилиқча ишни ёпди-ёпди қил, бўлмаса майор Солиевдай хор бўласан», дейиш учун ҳам керак бу найранглар. Солиев чекиниши қанчалик истамаётган бўлса, улар ҳам оддий бир нозирдан зарба еб индамай кетишини ўзлари учун шунчалик ор деб биляптилар. Ана шу орият уларни энг сўнгги пасткашликларга бошлайпти. Мақсуд Солиев шуларни ўйлаб ўзича мамнун бўлди: «Шунча казо-казонинг тинчини бузган бўлсам чакки одам эмас эканманда, а!»

Майор тўғридан-тўғри Қамариддиннинг хонадонига кирмай, унинг рўпарасидаги эшик қўнғирорини босди. Узун бўйли, қадли букик қария эшикни қия очди. Солиев ўзини танитгач, ичкари таклиф қилди. Ўнг қўлдаги кичикроқ хо-

нага хонтахта қўйилиб, курпачалар тушалган эди. Солиев ўтириши билан уй бекаси — кўринишдан ҳали файратини йўқотмаган кампир кириб келди. У саломга алик олиб, майорга бошдан оёқ синчиклаб разм солди.

— Мен қўшнингиз Қамариддин ҳақида бир-икки оғиз гап сўрасам деб кирдим, — деди Солиев, кампирнинг қарашидан ғаши келиб.

— Нима бало, яна одам ўлдирибдими? — деди кампир, унга янада қаттиқ тикилиб.

— Нимага унақа деб ўйлаяпсиз?

— Нимага бўларди, одам ўлдириб ўтириб чиққанми? Энди милиса бекорга суриштирмас?

— Бекорга ҳам суриштиради. У жазосини олди. Энди тўғри йўлга тушдими, йўқми, маълум вақтга қадар кузатиб юрамиз. Йигитнинг юриш-туриши қанақа?

— Юриш-туриши бинойи. Тинчгина юради. Саломни канда қилмайди, — деди чол.

— Сиз тек туринг, билмасангиз мана мен гапирай: ҳеч кимга салом бермайди. Гунг-соқовнинг ўзи. Тумтайиб юради. Кўзига қараган одам кўрқади. Қамоқдан чиққанидан кейин бир ой кўрқиб, ухламай ётдим.

Солиев қараса, кампир тинмайдиган. Чолнинг жим бўлиб қолишидан маълумки, бу оиласда биринчи сўз ҳукуқи шу кампирга берилган. Солиев вақтни беҳуда сарф қилмаслик учун савол бериб, кампирнинг гапини узди:

— Қамариддин ишиб юрмайдими, муштлашмайдими?

— Йўқ, — кампир гапи узилганидан норози бўлиб, бош чайқади-да, давом этди: — тинч юришга тинч юради. Лекин ўшандаги қамоқдан қайтганда...

Майор барибир унинг бекорчи гапига берилишига йўл қўймади:

— Уйларига одам кўп келадими?

— Унақа кўп келмайди.

— Охирги марта ким келди?

— Эсимда йўқ.

— Бир болани кўрдик-ку, — деди чол, — ўзинг мақтадинг, «одобли бола экан, қироат билан салом берди», дединг-ку?

— Сиз тек туринг. Деган бўлсан дегандирман. Эсимга тушди. Бир бола келиб кетди.

- Илгари ҳам келармиди бу бола?
- Йўқ, бир мартагина кўрдик.
- Каттароқ йигитлар келмайдими?
- Йўқ. Қамоқдалигида онасиникига бир одам келиб юради. Энди кўрқиб келмаётибди шекилли?
- Балки келаётгандир. Сен қаёқдан биласан, пойлаб ўтирибсанми? — деди чол.
- Сиз тек туринг, келса мен биламан.
- Қамариддинни охирги марта қачон кўрдингиз?
- Икки кунми ё уч кун бўлди-ёв. Она-бала уришиб қолганми, онаси остонаяда «уволига қоласан!» деб бақириди. Боласи «ишинг бўлмасин!» деб кетворди. Мени кўриб салом ҳам бермади. Одоб деган нарса бегона-да, унга.
- Раҳмат, сизга, — майор шундай деб ўрнидан турди. Чол-кампир билан хайрлашиб, тўғри Қамариддиннинг уйига қараб юрди. Кампир то майор ичкари киргунча эшикни қия очиб қараб турди.
- Қамариддиннинг онаси эшикни очди-ю, рўпарасида милиция майорини кўриб, саросимага тушди.
- Насибаҳон Камоловамисиз, салом, — майор шундай деб унга ҳужжатини кўрсатди. — Мумкин бўлса, ичкари кирсам.
- Аёл уни рўпарадаги катта хонага бошлаб юмшоқ ўриндиқдан жой кўрсатди. Ўзи эса майорнинг рўпарасига ўтириб, кўлига сигарет олди.
- Марҳамат, чекинг, — деди у илтифот кўрсатиб.
- Раҳмат, чекмайман, — деди майор унинг киприклиари узун кўзига тикилиб.
- Насиба эркакларнинг бундай тикилишига кўнишиб қолганмиди, ҳарҳолда сир бой бермай сигарет тутатди.
- Тинчликми? — деди у тутун пулфлаб.
- Тинчлик, Қамариддиндан хабар олиб кетай дедим. Юриш-туриши қанақа, ишга кирганми?
- Аёл унга савол назари билан қараб қолди.
- Қамоқдан қайтиши билан ишга кирган. Сизларга ҳисоб бериб турарди-ку. Ё янгимисиз?
- Бўлимда янгиман.
- Сизларни ҳам алғов-далғов қилиб ўзгартириб ётишибдими? Ҳозир ҳаммаёқда шу аҳвол. Бу ёғи нима бўларкин?..

- Қаерда ишләяпти?
- «Ором» ресторанида швейцар. Юриш-туриши яхши.
- Маст-аласт, дарбадар юрмайды.
- Муносабатинглар қанақа?
- Яхши.
- Уч күн олдин «уволига қоласан» дебсиз, кимни назарда тутдингиз. Ўшанды ораларингизда нима гап ўтди?
- Она-бала орасида нима гап ўтарди. Уни болалигида детдомга берганман. Шуни эслайверади, кечирмайды. Ўлгунимча ҳам кечирмаса керак... Уволига қоласан... деб мен ўзимни айтдим. Бунақа сиқаверса, адойи тамом бўла-ман-ку...
- Шу аҳволда қандай бирга турасизлар?
- Нима қиласай, ҳайдаб чиқаролмасам?..
- «Ҳайдаб чиқаролмасам»... — ўйлади майор, — демак, ундан безиган, қувулса жон-жон дейди. Лекин сир бой бергиси келмаяпти ё кўрқармикин ўғлидан?»
- Ҳозир у қаерда?
- Ишда.
- Ҳар куни ишлайдими?
- Тайини йўқ. Ўзи уч кунда бир чиқиши керак. Бирори касал, бирорининг тўйи бор. Швейцарларнинг бири ного-рачи, бошқаси сурнайчи, шуларнинг ўрнига ишлайди.
- Ўнинчи майда кечқурун қаёқда эди, уйга нечада қайтди, эслайсизми?
- Нимани?.. Ҳа, хаёлим курсин, Қамариддин ўша куни ишда эди, бирдан ошганда келди.
- «Тальятнинг гапига қараганда, уни ўнинчи майда пи-вохонада кўришган. Қизиқ...» деб ўйлади майор.
- Уйга ўртоқлари келиб турадими?
- Йўқ, унинг ўртоқлари бўлмаса керак. Бу ерга ҳеч ким келмайди.
- Қамариддин келса, манави чақириқ қоғозини бе-риб қўйсангиз. Эртага соат ўн бирда кутаман уни.
- Майор ўрнидан тураётуб ҳозиргина овоз чиққан хона томон қараб қўйди. Аёл буни сезди. Чакқон ўрнидан турди-да, меҳмонга жилмайиш ҳадя этиб, уни кузатди.
- Солиев кўчага чиқиб автомат телефон уйчасига кирди. Хотини уни кунбўйи кутиб қон бўлгандир. Майор янглишмаган эди. Хотини йиғлаб юборай, деб гапирди:

- Бордингизми каттасига, югурдақлари яна келишди.
- Бордим, хавотир олма, — деди майор хотинини юпатиб. — Ҳаммаси түғри бўлади. Мен бир соатдан кейин бораман.

Хотини индамай гўшакни жойига қўйди. Шундан сўнг Солиев болалар инспекциясига қўнғироқ қилди. Мулла-қўзиев уни кутиб ўтирган экан, майорнинг овозини эшишибоқ ҳисобот берди:

— Аниқладим, ўртоқ майор, Салим бокс билан мунтазам шуғулланмаган. Икки йил олдин «Динамо»нинг бокс мактабига қатнаган. Беш-олти ой машқ қилган. Кейин болалар билан муштлашгани учун четлатилган. Ҳозир ҳеч қаерда бу ёшдаги болаларнинг мусобақаси йўқ.

— Баракалла, лейтенант. Энди гап бундай: эртага соат саккизу ўттизда мактаб олдида учрашамиз. Асрорни топиб, гаплашиш керак.

Майор гўшакни жойига илиб, йўловчи машина тўхтатди-да, «Ором» ресторанига жўнади. Ресторан эшигига одатдагидай «Жой йўқ» деган лавҳа осилган, остоноада шопмўйлов барзанги тўғаноқ бўлиб туриб олган эди. Майор яқинлашгач, у ўзини четга олди.

- Қамариддин шу ердами?
- Қайси Қамариддин?
- Филай йигит.
- Э, уми... йўқ бу ерда. Жавоб сўраб кетган.
- Сиз... ногорачимисиз?

— Э, ким айтди? Ноғорачи ҳув ичкарида, мен карнайчиман. Лекин ишдан ташқари пайтда. Пул тўлаб, патент олиб қўйганман. Бу ёфи қонуний.

- Ўнинчи майда тўйдамидингиз?

— Ўнинчидами?.. Ҳозир... — шопмўйлов кўкрак чўнтағида дўмпайиб турган шапалоқдек ён дафтарчани олиб, варақлади-да, бош чайқади. — Ўнинчиди тўй йўқ, ишда эканман.

— Навбатингиз тўйга тўғри келиб қолса нима қиласиз? Ўрнингизга Қамариддин турадими?

— Бунақа гапларни хўжайндан сўрай қолинг. Ичкари киринг, ўzlари бир нима демасалар... биз кичкина одаммиз ҳарҳолда...

Ресторан директори гапни бир оз айлантириди-ю, кейин ўринбосарини чақирди. Майор кутгандай бўлиб чиқди: ўринбосар Қамариддинни шунчаки рўйхатда туриши, аслида эса бошқалар унинг ўрнига ишлашини тан олди. Директор унга ўша заҳотиёқ ҳайфсан эълон қилиб, кейин вазиятни юмшатишга уринди:

— Онаси бошқармада ишлайди, йўқ дея олмаганда. Узр, энди қайтаришмайди.

Майор эрталаб уйидан чиққанида дили хун эди. Кундузи ишлари, ниҳоят, ресторандаги суҳбат унинг кўнглига равшанлик олиб кирди. Иш пича силжиган эди. У ҳали Қамариддин, Салим, Асрорлар Миртиллаев ўлимига дахлдор эканини билмасди, лекин бу гурӯҳ атрофидаги сир унга ниманидир ваъда қиласди. Майор Миртиллаев ўлимига Келдиёровлар айбдор деган гумонидан ҳали бутунлай воз кечмаган, келгуси сўроқларда кўп нарса аниқлашишга ишонарди. Катта Келдиёровнинг уринишлари майорни баттар сергаклантирган, «фақат ўғрилик учун боласини бунчалик ҳимоя қилмаса керак. У каттароқ жазодан кўрқяпти. Менинг ўғриларни эмас, қотилларни излаётганимни билади-ку?» деган гумон миясига қаттиқ ўрнашиб қолган эди.

Майор бугунги ишларидан қониқиб, уйига бора турсин. Биз эса Асрор билан юзланишга борайлик. Кундузи у қаерда эди?

ДАРД УСТИГА ЧИПҚОН ёхуд Асрорнинг «тренер» билан суҳбати ҳақида ҳикоя

Талъат одатдагидай ливохонадаги «иш»ига келаётган эди. Анҳор бўйида қотиб турган Асрорни кўриб, қадамини секинлатди. Асрорга яқин келиб тўхтади. Асрор шутопда сув юзасида «ёнбошлаб ётиб олган» Миртиллаев билан суҳбатлашарди.

«Бу ёқقا келсанг-чи, ўзингни қийнаб нима қиласан, — дерди мархум. — Мен гуноҳингдан ўтдим. Аммо милиция гуноҳингдан сира ўтмайди. Олиб бориб қамамагунча тинчимайди. У ёқда азобда юрганингдан кўра, кел,

бирга яшаймиз. Ташвиш йўқ бу ерда: мактабдагилар жиғингга тегишмайди, ҳар хил одамга таъзим қилиб, тўйматтўй юрмайсан, сени бирор ҳақоратламайди, малъунларнинг кўзига қараб яшаشدан қутуласан. Ёшингни яшадинг. Нимани кўрдинг? Нима қизиги қолди?..»

Сув бирдан ҳаракатга кириб, Миртиллаев беланчакда ётгандай чайқала бошлади. Мавжлар борган сайин катталашиб, тўлқинларга айланди. Тўлқинлар уни бир оз отиб ўйнади-да, кейин ютиб юборди...

Эрталаб мактаб ҳовлисида айланиб юриб бир нарсага амин бўлди: одамлар Миртиллаевни ўзи чўкиб кетган, деб ўйлаганлари билан у ўзини бу ёлғон билан юпата олмайди, марҳум уни ҳар қадамда таъқиб қиласеради. Бу қачонгача давом этади? Бир умрми? Ё вақт ўтиши билан ўша машъум кеча унутилиб бориладими? Унутилмаса-чи? Ахир кун ўтган сайин бу таъқиб авжига чиқяпти-ку?! Нима қилиш керак? Милицияга бориб айтсинми, гуноҳини бўйнига олсинми? Жазоланса балки енгил тортар? Қамариддин-чи? Салим-чи? Уларга нима бўлади, улар ҳам қамалиб кетади-ку? Дилфуз-чи? Отиб ташлашса-чи?.. Хаёлига келган бу фикрдан Асрорнинг вужуди музлаб кетди. Худди атрофини милиционерлар ўраб тургандай чўчиб, аланглади. Кейин беихтиёр тез-тез юриб кўчага чиқди. Оёқлари идрокига бўйсунмаган ҳолда уни анҳор сари бошлади. Анҳорга етиб келиб ўша одамни — Миртиллаевни кўрди.

— Ҳа, эркак, тушингни сувга айтяпсанми?

Миртиллаевни «тўлқин ютган» маҳалда айтилган бу гап қаердан келди — сув қаъриданми ё орқаданми Асрор дастлаб англамади.

— Ҳў, эркак, ухлама!

Асрор шунда ўзига келди. Чўчиб, овоз чиққан томонга — орқасига ўтирилди. Лабига сигарет қистириб олган йигитни танимади.

— Тушингни сувга айтяпсанми? — деди йигит унга яна ҳам яқин келиб. — Бекорчи бўлсанг, юр, иш бор.

Ҳозирги руҳий талваса исканжасидан ҳали тўла кутилмаган Асрор унинг гапига тушунмади.

— Қанақа иш? — деди ажабланиб.

— Ана пивохонада бўш шиша ортамиз. Янгиси келса гуширамиз. Менга қарашворасан. Пивонинг зўридан қуйиб бераман.

— Ўзингиз ичаверинг.

— Ў, эркак, қўрс экансан-ку, а? Биласанми мен кимман?

Асрор «кимлигинг билан нима ишим бор?» дегандай унга бир қараб олди-да, нари кета бошлади.

Талъат «мен қамоқнинг тузини тотганман» деб дўқ урмоқчи бўлди-ю, фикридан қайтди. Бола бу аҳволида дўқ-пўписага эътибор қилмаслиги ҳам мумкин.

«Бу бола нима учун сув бўйига келади? Ўзи табиатан хаёлчанми ё бир дарди борми?» — Талъат узоқлашаётган Асрор орқасидан қараб шуларни ўйлади.

Асрор йигирма қадамча юриб орқасига ўгирилди. Йигитнинг ҳануз қараб турганини кўриб қадамини тезлатди. Энди у қаерга борсин? Ким дардига малҳам беради? Ким ташвишига шерик бўлди!. . Ҳеч ким, ҳатто Қамариддин ҳам, Салим ҳам тушунишмайди уни. Асрорни жазодан олиб қолишмоқчи, унинг ўқишини исташяпти, ўзлари кирган кўчадан нари жўнатишмоқчи. Ниятлари яхши, Асрор бу учун ҳатто қувонади. Лекин, ҳозир унга шу керакми? Марҳумнинг кўзига кўринаётгани, тинчлик бермаётганини кимга айтади? У сиқилганида баъзан дод деб юборгиси келади. Аммо, ким эшитади унинг аламли фарёдини?! Йўқ, ҳеч ким йўқ, Зоир эшитармикан? Эшитишга эшитади. Кейин чолларга ўхшаб насиҳат қиласди. Отаулла-чи? Асрорнинг шармандалик оловида қоврилиши билан иши бўлмай, пул йигиб отасига берган болалар унинг дардини тушунишармикин? Йўқ, бу болаларга ишониб бўлмайди. Ишонадиган одам бўлмаса, демак, чин дўст йўқ экан... Асрор ўзи кашф этган шу ҳақиқатни тан олиб эзилди. Ўн олтига кирай деб қолибди-ку, ҳали дўст ортиромабди. Бирга ўқиб, бирга юрган болаларни дўст деб ҳисоблайверибди.

Асрор шаҳар марказидаги бокқа кириб, чеккароқдаги ўриндиқча ўтириди. Кўзи ўтган-кетганларда, хаёли эса турли ўйлар тўфонига банди бўлган Асрор шу ўтиришда узоқ ўтириди. Ўзича турли режалар тузди. Хаёлан турли одамлар билан суҳбатлашди. Аммо қанча ўйламасин, қанча

фикрламасин, қоронғиликтан ёруғлика чиқа олмади. Халтакүчанинг ичидә қолаверди.

Боғда икки милиционер күринди-ю, Асрорнинг баданига енгил титроқ югурди. «Балки шунчаки айланиб юришгандир» деб ўзига тасалли бермоқчи бўлди. Асрор четроқда, тор йўлка ёқасидаги ўриндиқда ўтирган эди. Милиционерлар кенг йўл турганда шу томонга бурилиб қолишмайдими! Асрор тамом ўзини йўқотди. «Қочиш керак!» деб ўйлади. Бироқ, ўрнидан туришга ҳоли келмади. Қочишга жазм қилиб турганида ҳам бемадор оёқлари чалишиб, йиқилиши аниқ эди. Милиционерлардан бири унга тикилиб қараб ўтди. Асрорнинг вужудини муздек тер босди. Агар улар тўхтагудай бўлишса Асрор дод деб юбориши мумкин эди. Милиционерлар ўтиб кетишгач, Асрор чуқур нафас олди. Назарида шу бир неча сонияда у нафас олмаган, юраги ҳам уришдан тўхтаган эди. Чуқур нафас олди-ю, вужудига жон қайтиб кирди. «Бу ерда узоқ ўтириш мумкин эмас!» деб ўйлаб ўрнидан турди.

У кўчаларни яна бир оз муддат дарбадар кезди-да, Дилфузаникига боришга қарор қилди.

Асрор кейинги кунлар ичи ўз ёғига ўзи қоврилиб, Дилфузани кам ўйлаётган эди. Улар мактабга борар чоғи келишилган муюлишда учрашмай ҳам қўйдилар. Бунга мактабдаги танбеҳ сабабми ё ўша машъум кечадаги воқеами, Асрор билмайди. У ҳозир Дилфузанинг уйига бора туриб қиздан анча узоқлашиб қолганини сезди. У дастлаб қизни ҳимоясига олган эди. Кейин у билан юриш одат тусига айланди. Асрор «ака-сингилдаймиз» деб юргани билан орада ўзи яхши тушунмайдиган ғалати ҳис бор эди. Шу ҳис уни қиз ҳақида ўйлашга мажбур этарди. Кеча, аввалги куни... у Дилфузани кўришга ошиқмали, аксинча, уни кўрмайтганидан мамнун эди. «Дилфузা билан кўришсам, яна ўша воқеадан гап очади, жигимга тегади», деб ўйларди. Ҳолбуки, Дилфузা ўша воқеанинг эртасига «биз кинода эдик» деганидан сўнг, бирон марта бу ҳақида сўз очмади. Үнда нима учун Асрор ўзини қиздан олиб қочди? Муаллиманинг унга она бўлаётганини эшлишибми? Асрор юрагига ўт ташлаб турган ҳиснинг нима учун совуб бораётганини аниқ билмайди. Бугун сув бўйида турганида, боғда ўтирганида дўсти йўқ эканини ҳис қилгач, Дилфузани

кургиси келди. Ё уни тарк этган ҳис, яна юрагига қайтдими? Асрор буни ҳам билмайди.

Асрор иккинчи қаватга эмас, йигирманчи қаватга кутарилгандай ҳолдан тойди. «Үзи чиқиб қолармикин» деган умидда сариқ чарм қопланган эшикка қараб юрди. Үйлагани рүё бўлмагач, кўнфироқ тугмасини босди.

Эшик очилди... Асрор остоная Дилфузанинг отасини икки оёқда, тик ҳолда кўрса ҳайратланмас эди, ҳатто шу жойда ўз отаси ё онасини кўрса ажабланмасди: ҳозир эса ҳайратдан қотди-қолди: эшик оғзида география муаллимаси Аъзамхонова уй кийимида, пешбанд тақсан ҳолда турарди.

Аъзамхонова Асрорни кутмаган эди, шу сабабли у ҳам бир оз тараддулланди. Бир-бирига, тикилиб қараб туриш узоққа чўзилмади. Муаллима ўзини дарҳол қўлга олиб, худди уй бекасидай муомала қилди:

— Келганинг яхши бўлди, ичкарига кир, — деди у мулойим оҳангда. Унинг заҳарсиз гапи Асрорни таажжубга солди. «Нимага мулойим бўлиб қолди, мактабга ёймасин, деб қўрқдими, нимага «келганинг яхши бўлди» дейди, бирорга айтиб юрма, деб шипшитиб қўймоқчими?» Асрор остона ҳатлаб кираётиб шуларни ўйлади.

Аъзамхонова уни тўғридаги катта хонага бошлади. Дилфузанинг дадаси дераза олдида янги аравачада, кўчага қараб ўтирган экан. Одам шарпасини эшитиб, ўгирилди. Асрорни кўриб, бирдан қошлиари чимирилди. Аммо нигоҳи Аъзамхонованинг кўзлари билан тўқнашгач, жаҳл булатини ҳайдаган бўлди. Аммо совуқ қарашини илита олмади, Асрорнинг саломига ҳам қуруқ алик олди.

Аъзамхонова оёқлари йўғон, эски юмалоқ стол атрофидаги стуллардан бирини тортиб, Асрорга «ўтири» деди. Дилфузанинг дадаси аравачасини юргизиб унинг рўпарамсида тўхтади. Аъзамхонова эса унинг ўрнини эгаллади.

— Дилфуза укаларидан хабар олгани кетди, — деди у, қўлларини қовуштирганича. — Эртага бориб уларни олиб келамиз.

Асрор нима дейишини билмай аравача филдирагига кўз тикканча жим тураверди.

— Энди бирга яшаймиз. Етим қиз, етим бола деган гап йўқ. Бунинг маънисига етасанми? Дилфузанинг бевош

юришларига чек қүйилади. Сендан илтимосимиз: қизимизни тинч қүй. У ўқиши, оқила қыз бўлиб етишмоғи керак. Бизнинг ниятимиз шу, бунга эришамиз ҳам. Сен эса бизга халал берма.

Аъзамхонова «гапим таъсир қилдими ё йўқми» дегандай Асрорга тикилди. Асрор унинг қараб турганини билмай, ўша ҳолда жим ўтираверди.

— Гапга тушундингми? — деди Дилфузанинг дадаси совуқ оҳангда.

— Тушундим, — деди Асрор паст овозда.

— Тушунган бўлсанг, тошингни тер, қадамингни билб бос, бола. Бўлмаса путингни йириб ташлайман!

Унинг гапи Асрорга оғир ботди. Ҳаёлида айланәётган, лекин айтишни истамаётган гаплари тилидан бехос учди:

— Нима, мен қизингизни йўлдан урибманми? — деди бош кўтариб. Шундай дейишга деди-ю, отанинг қаҳрли нигоҳини кўриб юраги орқасига тортди.

— Нимага унинг бошини айлантирасан, ҳароми!

— Мен айлантирибманми?! — деб бақириб юборди Асрор. — Мен... мен... агар мен бўлмасам, қизингизни болалар копток қилиб ташлашарди! — Асрор алам билан шундай деди-да, иргиб турди. Лекин юришга ултурмади. Дилфузанинг отаси унинг ёқасига чанг солди. Яхшики, Аъзамхонова югуриб келиб «дадаси, ўзингизни босинг» деб уни қўлларига ёпишиб олди, бўлмаса қуличкашлаб уриб қолиши ҳеч тап эмасди.

— Қорангни ўчир, ҳароми, куйиккан бўлсанг, отарчи отангга айт, битта-яримта ўйинчисини олиб берсин. Агар қизимга илакишсанг...

— Бўлди, дадаси, ўзингизни босинг. Бу ёғини мен ўзим шахсан назорат қиласман.

Асрор уларга қарамай, шашт билан чиқиб кетди. «Қамар тўғри айтган экан, бундан узокроқ юришим кепрак эди. Шунча яхшилик қилиб эшитганим шу бўлдими? «Дадаси» эмиш, дарров «дадаси» бўлиб қолибди...»

Ташқарига чиқиб ўн қадам ҳам юрмай Дилфузага дуч келди. Индамай ўтиб кетмоқчи эди, қиз тўхтатди.

— Уйга кирдингизми? — деди у синиқ овозда.

Асрор жавоб бермади. Бақириб юбормаслик учун юзини тескари бурди. Нима десин у қизга: даданг шундай-

шундай бемаза гапларни айтди, десинми? Шикоят қилсінми, ҳасратини очсинми? Үнда ўғил болалиги қаёқда қолади? Шу сабабли ҳам у индамади, Дилфуза унинг елкасига кафтини күйди.

— Кеча гаплашамиз, дейишувди. Сизга айтмоқчидім уйимизга келиб юрманг, деб. Мактабда күролмадим, кетіб қолибсиз. Муюлишда ҳам кутмаяпсиз...

Асрор унинг кафтини елкасидан олди. Бундан қиз ранжиdi.

— Мен сизга нима ёмонлик қилдім? — деди йигламсираб.

— Тушунтиранг бўлмасмиди? — деди Асрор.

— Нима деб тушунтираман? Уяламан... дадамдан қўрқаман... Гапимга ишонишмайдиям...

— Тўғри...

— Энди нима қиламиз?

— Нима қиласардинг, онанг назорати остида юрасан. Тур деса, турасан, ўл деса ўласан. Сен ўқиркансан, оқила қиз бўларкансан.

— Менга унақа пичинг қилманг. Мен... бу мактабда энди ўқимайман. Медтехникумга кираман. Бу уйда ҳам турмайман, ётоқхонаага чиқиб кетаман. У уйимизда юрса, қўзимга ойим кўринадилар. — Дилфуза ўкраб йиглаб юбормаслик учун оғзини кафти билан тўсади.

Асрор довдираб қолди. Кўп қаватли уйнинг неча де-разасидан неча жуфт кўз уларга қараб турибдийкин? Дилфузанинг дадаси билан онаси ҳам киприк қоқмай тикилаётгандир?.. Асрор шуни ўйлаб, кетишга шошилди.

— Нима қилай, техникумга кирайми? — деди Дилфуза уни билагидан ушлаб.

— Аввал мактабни битириб ол, — деди Асрор.

Шу пайт юқоридан қаҳрли овоз келди:

— Дилфуз!!! Кир уйга!

— Эртага бирга кетамизми? Сиз... мактабда ғалати бўлиб юрибсиз, бунақада билиб қолишади-ку? — Дилфуза савол беришга берди-ю, жавоб кутмай уй сари шошилди.

Асрор иккинчи қават деразасига қаради. Қаҳрга тўла икки жуфт кўз унга қараб турарди. «Мен уларга нима ёмонлик қилдім, — деб ўйлади Асрор аста бурилиб ке-

таркан, — фақат яхшилик қилдим-ку. Мени ҳозир отарчининг ўғли, деб ёмон кўрятти. Бирдан қамалиб кетсанчи?!» Бу фикрдан Асрорнинг эти жунжикиб кетди.

У ҳалигача катталар билан бу даражада тўқнаш келмаган эди. Арзимаган бир гап билан, арзимас бир хатти-ҳаракат билан катталарнинг фикрини ўзгартириб юбориши, уларга ёмон кўриниб қолиши мумкинлигини чукурроқ ўйлаб ҳам кўрмаган эди. Дарҳақиқат, бир қиз билан тўғри маънода юрганини бошқача талқин қиласидиган, бошқача тушунадиган одам, қамалиб чиққан болага қандай баҳо беради?

Дарл устига чипқон деганларидаи, Асрорнинг бир дарди икки бўлди. «Касалманд одам оғзига келганини вайсайди-да, шунга ҳам хафа бўлманими» деб ўзини овутишга ҳаракат қилди. Энди алам босилай деганда унинг гаплари жаранглаб қолади-ю, ғазабдан ёниб кетай дейди.

Оқшомга қадар шу ўтлар орасида ёниб-куйиб, кўчаларда санқиб юрди. Кун бўйи туз татимаганиданми ё кўп юрганиданми, ҳолдан тойди. Кўнгли айний бошлади. Уйга боргиси йўқ эди. Борсам яна ўша одамга рўпара бўлман, деб юраги орқасига тортарди. Дадасининг қовоқ уюши, илмоқли гаплари, дўқлари бу нохуш учрашув олдида ҳеч гап эмас эди. Илгари унга «одам уйидан шундай безиши мумкин», дейилса ишонмаган бўларди. Мана энди бу ўз бошига тушиб гангиб юрибди. Хаёлидаги ўша одамнинг хонасига бостириб кириши нима экан, заҳарли илон чиққан бўлса ҳам боради уйига. Бошқа иложи йўқ. Бу ердан қочиб қаёқса бош уради? Уйидан-ку, қочар, шаҳармашаҳар санқиб юрар, аммо хотираларидан қочиб қутуломайди-ку?

...Эшикни онаси очди.

— Вой, келдингми-ей болам, — деб бағрига босди.

Асрор «нима бўлган ўзи?» деб ажабланди. Онасининг хавотирланиб кутаётганини кейинроқ билди. Онаси уни ичкари бошлаб диванга ўтқазди.

— Қаёқларда юрибсан, шу пайтгача? — деди у синиқ овозда.

Бола сўроқсиз кечикиб кетса она одатда тергаб, уришарди. Хавотирли дақиқалари, соатлари уни ғазаб алансига ташлайди. Лекин, Асрорнинг онаси бошқача. Асрор

шу пайтгача уни сира ғазаб оташида күрмаган. Ғазабини ҳам, аламини ҳам, норозилигини ҳам ичига ютадиган аёл у. Мана ҳозир ҳам ўғлига дашном бериш ўрнига айбдор одамнинг синиқ овозида «қаёқларда юрибсан, шу пайтгача» деб сўраяпти.

— Дарс тайёрладик...

— Ким билан? — бу сафар онасининг саволи қатъ-ийроқ чиқди.

— Болалар билан...

— Кўзимга қараб гапир, алдама. Дипломатинг қани?

Асрор бу саволни кутмаган эди. Шу боис бир оз чайналди.

— Бериб юборувдим... Отаулла олиб келдими?

— Отаулламас... Дарсдан кетиб қолибсан-ку?

— Ким айтди?

— Ким айтганини қўявер. Дарсдан кетганинг ростми?

— Рост... — Асрор шундай деди-ю, баҳона излаб ўйга толди. Хайрият, хәёлига дурустгина баҳона келди: — аввалги мактабимга бориб консультация олдим. Анча нарса эсимдан чиқиби.

Онаси бечора ишона қолди. Ўғлининг бошини меҳр билан силаб қўйиб «Овқатингни сузуб берай» деб ошхона томон юрди. Асрор гарантсиб турганида эшик шашт билан очилиб, отаси шошилганича кириб келди.

— Яхши ўйда экансан, — деди у Асрорга, — тез кийин кетамиз.

— Қаёққа? — деди онаси, ошхонадан чиқиб келиб, — бугун тўйингиз йўқ эди шекилли?

— Томсувоқ чиқиб қолди. Нозик одамлар, бормасак бўлмайди,

— «Томсувоқ... нозик одамлар...» Демак, пул қистирилмайдиган, ҳақ тўланмайдиган тўйча ёки зиёфат. Дадаси «нозик одамлар»дан фоят ҳайиқади. Ўлса ўлади-ки, уларнинг гапини икки қўлмайди. Шу «нозик одамлар»ни хафа қўлмаслик учун яхшигина пул ишлаб оладиган тўйлардан ҳам воз кечган вақтлари бўлган. Шундай экан, Асрор ҳозир дадасига гап-сўзсиз итоат этмоғи шарт. У эринибгина ўрнидан тураётганида онаси жонига аро киргандай бўлди:

— Мазаси йўқ, ўғлингизни. Бугунча бормасин. Қаранг, рангида ранг қолмабди.

- Нима бўлди?
- Билмайман, кўнглим айнияпти, — деди Асрор дадасидан нажот кутиб.
- Ширин чой ичиб ол, ўтиб кетади, бўла қол, — деди дадаси.

Асрор онаси тайёрлаб берган ширин чойни ичиб, отасига эргашди.

Уларни ташқарида ҳеч ким кутиб олмади. Иккинчи қаватга лифтда кўтарилишиди. Дадаси эшик қўнғироғини босди. Эмандан ясалган эшикни ҳаворанг ҳарир кўйлак кийган, бўйнига икки қават дур ташлаган, қирқ ёшлардаги хушрўй аёл очиб, киборона жилмайиб қарши олди.

- Келинг, ҳофиз, — деди у менсимаган бир оҳангда.
- Қани, бу ёққа марҳамат.

Улар ўнгдаги чоғроқ хонага киришли. Хонада уч киши ўтирган экан, ҳофизнинг ҳурматини жойига қўйиб, тўрга таклиф қилишиди. Ота-болага бир пиёладан чой қўйиб узатиб, сұхбатларини давом эттиришиди. Асрор уларнинг гап-сўзларига қараб, пастдаги оқ «Волга»ларнинг ҳайдовчилари эканини англади.

- Келдиёров ака келмабдиларми, ўғилларининг иши тинчимаган шекилли? — деди чой қўйиб узатган оқ сочли киши.

— Келсалар керак, — деди ёнидагиси. — **Хўжайнин «Келдиёров билан гаплашиб оладиган гапим бор»** дегандай бўлувди. Назаримда ўғлининг иши тўғри бўлган. Шу ишни тўғирлай олмаса Келдиёров юрган эканда... Милисалар уни совунига кир ювмаган ҳали. Замони ўтиб кетди, деб фаҳмлашади. Келдиёровнинг замони ўтмайди.

- Таги бақувватмикин?

— Бақувватки, ўёқ-буёғи йўқ. Ҳамма томони пишиқ. Ўғлини заводга оддий қора ишчиликка берганди. Биттаяримта безорига қўшилиб қолганми... Болани танийман, сал шўхроғу аммо тўғри бола.

Эшик қия очилиб, уй эгаси Асрорнинг дадасига им қоқди. Дадаси дарров қуллуқ қилиб, Асрорга қаради. Асрор филофни очиб, торни олди-да, дадасига узатди. Сўнг доирани олиб, қиздириш учун ошхонага чиқди. Ошхона кенг ва узун болхонага кўчирилган экан. Болхона ўртасидаги стол атрофида икки хотин ўтириб чучвара тушиш

билин банд. Қуллари чучвара тугишдан, оғизлари гапдан бүшамайды.

— Аナン турт қатор шодамарварид таққан кимнинг хотини экан, билмайсизми?

— Эгамов деганники, ижроқумдаги.

— Кўйлаги ўзига ярашмабди. Жуда тор қилиб юборибди.

— Эрига ёқса бўпти-да, сизга нима?

— Эрига ёқиши учун киярмикин, ё...

— Э, ўлинг худоё сиз, гап кавламай...

Улар хиринг-хиринг қилишиб пичирлашиб ҳам олишиди. Афтидан бъази гапларни бола олдида айтиш ноқулай туюлди шекилли.

Доирани қиздириб кирганда шофёрлар даврасига яна бир йигит қўшилган эди.

— Шу ғалваларни биттагина майор бошлаб юрибдими? — деб сўради оқсоч киши.

— Ҳа, пенсияга чиқадиган одам экан, келиб-келиб акамга қасдлашадими, суроби тўғри бўлиб қолди ўзини-ям, ўзининг қинғир ишлари кўп экан, эрта-индин думини тугиб юборишади.

Дадаси торнинг созини яна бир тинғиллатиб текшириб кўрди-да, ўрнидан гурди. Шофёрларнинг суҳбати узилди.

Кенг хона, катта стол атрофида олти эркак, олти аёл ўтиради. Дастворхон усти фоят дид билан безатилган эди. Эркаклар костюм кийган, аёллар эса ўзларига эринмай зеб беришган эди. Улар ҳофизнинг саломига бош иргаб алик олишди. Ҳофиз уларнинг бир пиёла чой қўйиб узатишлиарини ҳам, «эштайлик» деган таклифини ҳам кутмаёқ бир четда тик турган қўйи қўшиқни бошлади. Стол атрофида бўш стуллар бор эди, уларни ўтиришга таклиф этишмади. Афтидан ҳофизнинг нарироқда туриши афзал эди уларга. Асрорнинг дадаси бир жуфтгина қўшиқ айтди. Дастворхон атрофидагилар гўё қўшиқ айтилмаётгандай уларга эътибор ҳам бермай суҳбатлашиб ўтиравердилар. Ликопчаларга пул қўйиб узатилмади. «Ўзбегим»дан олинг», деган илтимослар ҳам тушмади. Қўшиқ тугагач, бирор раҳмат ҳам демади, аксинча, дадаси «сизларга ҳалал берганим учун узр» дегандай таъзим қилиб, орқасига тисарилганича даҳлизга чиқди.

«Раҳмат»ни кичик хонага киришганды шофёрлар айтишди. Шўрва ичишаётган пайтда уй эгаси кирди:

— Ҳофиз, темир дафтарни олинг, шанбага хизмат бор. Нурилла Эгамович таклиф қиляптилар.

Дадаси косани шоша-пиша дастурхонга қўйиб, қуллуқ қилди:

— Ие, ижроқўмдаги акахонимизми, бош устига, хизматларига ҳамиша тайёрмизда.

— Темир дафтарда тўй йўқми ахир? — деб ўзича ҳазил қилган бўлди уй эгаси.

— Тўй бўлса бўлмаса, бир оғиз гаплари...

Асрор ажабланди: дадаси билиб рози бўляптими, ё найранг қиляптими? Ахир шанба куни Туробникида тўйку? Болалар ташлаб кетган пулни олиб қолган-ку? Уй эгаси чиқиб кетгач, Асрор дадасига аста пичирлади:

— Шанба куни заклат олиб қолувдингиз-ку? Ўртоқларим уч юз сўм ташлаб кетишувди-ку?

— Ишинг бўлмасин, — деди дадаси жеркиб, — буларнинг гапини икки қилиб бўларканми? Ўртоғингни тўйига одам топаман. Жуда бўлмаса, қочиб кетаётганимиз йўқ, пулини қайтариб берасан...

Бу гап Асрорнинг бошига гурзи бўлиб урилди. Яхшики уларнинг хизматига кўп талаб тушмади. Яна икки жуфт ашуладан сўнг ижозат беришди. Йўқса юраги тарс ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

Асрор уйга қайтиши билан хонасига кириб ётиб олди. То ўша одам хонасига бостириб киргунга қадар ўртоқлари олдида ўзини оқлаш йўлларини ўйлаб ётди. Қанча ўйламасин, тайнинли йўл топа олмади. Дадаси уни ўтмас пичноқ билан сўйиб ташлаган эди. Бу азоб унга ортиқча бўлди.

Нонушта маҳали «Мактабга борайми, бормайми, борсам дарсда қандай ўтираман, бормасам қаёқларда дайдийман?..» деб ўйлади. Кейин Дилфузанинг «мактабда галати бўлиб юрибсиз» деган гапини эслаб, хушёр тортди. «Ростданам аҳмоқлик қилибман. Дарсда ўтиравермайманми... болалардан нимага қочдим, юравермайманми... Бугун одамга ўхшаб бориб, одамга ўхшаб юраман...» Шу қарорга келиб Асрор ўрнидан турди.

Муюлишда Дилфузада күрингиди. «Онаси билан кетгандир» деб ўйлади у. Синфга кириши билан директор йўқлаётганини айтишиди. «Оббо, тарбиявий соати етмай турувди. Комсортнинг иши бу, икки томондан тоза олишади». Шу хаёллар билан директор хонасига кирган Асрор милиционер билан нотаниш кишини кўриб кўркиб кетди. Милиционерни танийди. Кинохона олдидаги ўтириштандаги бир-икки келиб, танбеҳ берган. Сочларига оқ ораган, лекин кўриниши бақувват кишини энди кўриши.

— Асрор деган аълочи ўқувчимиз шу, — деди директор. Унинг хотиржам, айни чоғда мулоим овози Асрорга далда берди. — Асрор, бу киши участкамиз инспектори. Бу киши эса «Динамо»нинг тренери эканлар. Ўртоғинг Салимни қидириб келишибди.

Директор «Вазифамни уddyаладимми?» дегандай Солиевга қаради. Унинг бу савол назарини Асрор уқмади. Чунки у, шубҳасиз, бу одамларнинг ўзаро келишиб олишганидан бехабар эди. Солиев эса фурсатни бой бермай директорнинг гапига гап улаб кетди:

— Салим бизга ҳозир жуда керак. Бир ойдан кейин Иттироқ биринчилиги. Унинг вазнида бошқа тузукроқ боламиз йўқ. Биздан ранжиб кетиб қолувди. Арази тугагандир, деб уйига борсам, мусобақага кетганмиш. «Меҳнат резервлари» илинтириб олганга ўхшайди. Сиз Салимнинг дўсти экансиз, шундан хабарингиз борми? «Меҳнат резервлари»га борятувмиди?

Асрор бундай саволни кутмаган эди, жавобга шошиб қолди.

— Бунисини билмадим, — деди у бир оз довдираб.

— Ҳозир Барнаулда «Меҳнат резервлари»нинг биринчилиги бўляпти. Агар Барнаулга кетган бўлса, гумоним рост чиқади. Унда аҳволимиз чатоқ. Салим ҳозир Барнаулдами?

— Билмадим... — Асрор шундай деди-ю, Салимнинг онаси ҳамма гапни айтганини англаб, қўшиб қўйди: — Мусобақага кетдим, деди. Қаергалигини сўрамабман.

Солиев афсусланган бўлиб бош чайқади.

— Э, аттанг, сал кеч қолибмиз, — деди у сочини силаб. — Мусобақа ўн тўртда бошланган. Улар ўн биринчидаги учишган. Ўн биринчидаги кетибмиди?

Шу саволга келганда Асрор ўйламай-нетмай «ҳа», деб юборди. Кейин «олдинроқ кетган эди» десам бўларкан, деб афсусланди.

— Салим келса, айтсангиз, менга учрашсин. Ҳарҳолда боксни бизда ўрганган-ку, энди аразлаб юрмасин, — деди Солиев.

— Ҳа, шунақа деб қўй. Олифтагарчилик қилмасин, тренерлар ҳамманинг ҳам орқасидан юравермайди... Бўпти, дарсингга бор, — деди директор, кейин пўписа қилган бўлди: — ҳар хил узун-қулоқ гаплар юрибди, имтиҳонлар яқин, а? Ўлаб қадам бос.

Асрор синфга қайтди-ю, қулогига дарс кирмади. «Тренер»нинг гапларини бир-бир ақл чириғидан ўтказди. «Милиционер, тренер, Салим...» Асрор худди шахмат доналарини алмаштиргандай фикр сурарди: «Тренер, Салим, милиционер...», «Салим, милиционер, тренер...»

«Салим аразламаган, ўзлари ҳайдашган-ку? Тренерга Салим керак экан, милиционер-чи?..» Минг ўйламасин, Асрор жумбоқни еча олмади. Танаффусда ҳовлига ҳам чиқмади. Отаулла ҳазил қилган эди, жеркиб ташлади. Зоир келиб «Сенга нима бўлди?» деб сўраган эди, «хумда ўтирибман» деб жавоб берди. Зоир гапни кўпайтирмай «ўтиравер, яхшироқ ўрнашиб ол», деб нари кетди.

* * *

Солиев Асрор жавобларини эшитиб, кўнгли равшанлашди. Тўғри изга тушиб олганини ҳис этди. «Сирлар сандиги қулфининг қалити шу болада» деб ўйлади-да, Муллақўзиевга қаради. Лейтенант бу қарашнинг нимани англатишими билар эди. Узр сўраб, ўрнидан турди-да, ташқарига чиқди. Тўғри кинохонага бориб, автомат-телефондан милиция бўлимига қўнгироқ қилди. Солиев тахмини тўғри чиқса нима қилиши лозимлигини пишитиб қўйган эди. Лейтенант ҳозир шу режани амалга оширишга киришди. Солиев эса директор билан суҳбатни давом эттиреди:

— Кеча «Асрор бир қиз билан юради» дегандай бўлдингиз. Шу қизни кўришим мумкинми?

— Мумкин, — директор котибани чақирди-да, Дилфузани топиб келишни топширди. Кейин Солиевга мурожаат қилди: — қизга ҳам сизни «тренер» дейманми?

— Йўқ, шаҳар халқ маорифи бошқармасиданман. Кизни болалар уйидан келган девдингизми?

Хонага кирган Дилфузада озгина ҳадик бор эди, Солиевнинг зийрак нигоҳи буни дарҳол сезди.

— Қизим, мен аҳволингиздан хабар олгани кирдим, — деди Солиев гапни узоқдан бошлаб. — Оилавий аҳволингиз ўқишга таъсир этмаяптими?

Солиев мўлжални тўғри олган эди, қиз бир оз хотиржам тортди. Аммо саволлар мақсадга яқин кела бошлагач, хуркак оҳу аҳволига тушди.

— Қизим, яширмай қўя қолай: менга нохуш бир хабар етди. Сиз кинохона олдида ғалати болалар билан тўпланишиб турармишсиз, шу ростми?

Дилфузада бошини эгиб олди, жавоб қайтармади.

— У болалар кимлар, шу мактабда ўқишадими?

Дилфузада бош этганча тураверди.

— Тўғрисини айтавер, биттаси Асрорми? — деди директор.

Дилфузада яна индамади.

— Мен ишонаманки, сиз ёмон йўлга кирмагансиз. Одамлар нотўғри хulosага келишган. Одамлар ҳам қизиқ, ёшлар тўғри маънода дўстлашишса ҳам гап қилишади. Биргаликда кинога киришса олам алғов-далғов бўлиб кетгандай ғавғо чиқаришади. Сиз Асрор билан ёки бошқа бола билан яхши кўнгилда дўст бўлгансиз, тўғрими?

Дилфузада бош иргади.

— Кинога тушган бўлсангиз, фильмнинг номини айта оласизми?

— Номи эсимда йўқ, ҳиндча кино эди, — деди Дилфузада паст овозда.

— Шу кинохонадами?

— Йўқ... бошқасида.

— Қайси бирида? — сўради директор зарда билан.

— «Ватан»да...

— Қачон тушдиларинг? — деб сўроқни давом эттириди директор.

— Ўнинчидা.

- Ўшандан кейин тушмадингларми?
- Йўқ.
- Бўпти, бораверинг, — деди Солиев, директорнинг «тергов»ини тўхтатиб. Қиз чиқиб кетгач, кинотеатрга телефон қилди — ўнинчи майда ҳиндча фильм кўрсатилмаган экан. Солиев бу жавобни эшилди-ю, савол назари билан қараб турган директорга сир бой бермай «қиз тўғри айтибди», деб Қўя қолди. Шундан сўнг соатига қараб олди-да, директорга миннатдорчилик билдириб ўрнидан турди.

У Қамариддинни соат ўн бирга чақирган. Миртиллаевнинг ўлимида бу йигитнинг нечоғлиқ, иштироки бор, майор буни аниқ билмайди. Лекин унинг изидан тушиш охир-оқибатда бирон бир жиноятнинг очилиши билан якунланишига ишончи бор. Салимнинг фойиб бўлиши, Асрорнинг чалғитишга уриниши, Қамариддиннинг иш жойи, бир неча кунлаб йўқ бўлиб кетиши. Ниҳоят, Дилфузанинг алдаши... Булар шунчаки гаплар эмас.

Қамариддин майорнинг хонасига айтилган вақтда кириб келди. У Солиевни кўриб муддаони англади. Майорнинг оддий кийимда пивохонада кўриниши, сўнг ўзини «Граф» деб танитган йигит... Демак, жар ёқасига келиб қолибди. Ҳозир чап бера олса марра уники, йўқса қўлга тушади, тамом.

Солиев бақувват бу филай йигитга зидан кўз ташлади. «Шуми? Нимага ўлдиради, пул учунми?» деган савол бош кўтарди. Савол-ку, осон топила қолди. Лекин жавоб-чи? Майорнинг хаёлидан «бу йигитни чақирмай турсам бўларкан», деган фикр ўтди. Бироқ, бўлар иш бўлган, энди афсусдан фойда йўқ, гумон тўрига дуч келган йигит рўпарасига келиб ўтирибди. Ўзини эркин тутяпти. Бу хотиржамлик бегуноҳлик аломати эмас, йўқ зинҳор, бу хотиржамлик — терговчилар чиғиригини тотиб кўрган одамдагина бўлади холос. Агар одам мутлақо гуноҳсиз бўлса, шунчаки гувоҳ сифатида чақирилса ҳам бир оз саросимага тушади. Солиев буни билади. Жиноятчиларнинг хотиржамлиги ҳам, ҳатто берилажак саволларига ҳам Қамариддиннинг кўрслик билан жавоб қайтариши ҳам маълум унга.

Солиев Қамариддин билан суҳбат бошлашга ошикмади. Столи устидаги қофозларни ўқиб, у ер-бу ерига белги қўйгандек бўлди. Гёё бу ҳаракати билан йигитни зарур иш юзасидан эмас, балки шунчаки бир кўриб қўйиш учун чақиргандай ўзини лоқайд тутди. Орасида Қамариддинга кўз ташлаб қўйди. Қамариддин «менинг асабим темирдан, истасангиз минг кеча-кундуз шу ҳолда ўтира оламан», дегандай хотиржам эди.

Майор ниҳоят, «ишларини» бир четга суреб Қамариддинга тикилиб қаради.

- Ишлайпсизми? — деб сўради ундан нигоҳини узмай.
- Ишлайпман, — деди Қамариддин бамайлихотир.
- Қаерда?
- Биласиз-ку?
- Билмасам-чи?
- Унда билиб олинг, ресторанда швейцарман.
- Кеча ишда эдингизми?

Қамариддин кулиб қўйди: жиноят қидирув бўлиминг инспектори уйга бориб суриштирганда ишхонага бормас эканми? Буни Қамариддин ярим кечада уйига кириб онасидан «хушхабар» эшитгандаёқ фаҳмлаган. Унинг ҳозирги жилмайишида қувонч ели эмас, балки истеҳзо заҳари зоҳир эди.

— Йўқ, ишда эмасдим, — деди у дангалига кўчиб.
— Қайси кунлари ишлайсиз, жуфт кунларими, тоқ кунларими?

— Тайини йўқ, келишиб ишлайверамиз. Мен... умуман кам бораман ишга. Одамларга таъзим қиласверишига хушим йўқ. Гадойга ўхшаб кетаман. Атир сепаману қўлига қарайман. Кейин ўзимдан-ўзим ирганаман.

— Келбатингизни қаранг, бошқа ишга кирмайсизми?
— Олишмайди. Мен худо урган бандаман, биласизку?
— Бекор айтибсиз. Ишлашга бўйнингиз ёр берса, то-пардингиз.

— Шунақами? Мана менинг милицияда ишлагим бор. Жиноятчани сиздан кўра тезроқ топишим мумкин. Чунки уларнинг услубларини, йўлларини яхши биламан. Сиздан кўра кучлироқман, эпчилроқман. Ундан ташқари сира пора олмайман, чунки пора олиб хонавайрон бўлганларни қўп кўрганман. Қаранг, қандай ажойиб хислатларим бор. Лекин

сиз ишга олмайсиз мени. Чунки менга ишонмайсиз — ўтмиш им чатоқ-да. Мени шундай яратиб қўйганига худонинг ўзи ҳам ҳайрон бўлса керак. Вақти келиб, у дунёда сўроқ берадиган пайтимда мен аввал шарт қўяман: сиз аввал мени бу ҳолга тушишга мажбур қилган бандаларингизни олиб келинг, улар билан мени юзма-юз қилинг, ана ундан кейин савол-жавобингизни бошланг, дейман. Агар мени дўзахда кувишга ҳукм қилишса, албатта ўшалар билан бирга ёниб-куяман. Бошқача ҳукмига кўнмайман.

Майор унинг гапларини эшишиб, ажабланди: «Фикрлари бинойи, лекин нима учун менга айтятти буларни. Ё «ўтмишимдан афсусдаман, энди тўғри Йўлга тушганман» демоқчими?» Солиев шу хаёлга келиб уни чалғит-маслик учун гапларини узмай эшилди. Йигит сукутга берилгач, сўради:

- Кимларни чақирасиз, юзма-юз гаплашишга?
- Буни ўзим биламан... Ҳарҳолда хамкасларингиз ҳам бўлишади у ерда.
- Яхши, энди лирик чекинишни бас қилайлик. Сиз яхшилаб эсланг: байрамдан кейин қайси кунлари ишда эдингиз?
- Байрамдан кейин... нима учун қизиқяпсиз, билсак бўладими?
- Кейин билиб оласиз, ҳозир саволга жавоб беринг.
- Байрамдан кейин бир кун ҳам ишламадим. Юрагим сиқилиб Фарғона томонларга кетувдим.
- Қачон қайтдингиз?
- Ўн биринчидан эрталаб.
- Демак, ўнинчидан ўн биринчига ўтар кечаси поездда бўлгансиз?
- Қамариддин шу саволдан кейин майорнинг мақсади-ни тўла англади. Вужудига бир оз муз югурдию аммодарров ўзини кўлга олди.
- Шунақа бўлиб чиқади ўртоқ майор, — деди хотиржамлигини йўқотмаган ҳолда.
- Буни ким тасдиқлаши мумкин?
- Ҳужжат бор, — Қамариддин шундай деб чўнтағидан поезд билетини чиқарди.
- Ишингиз пишиқ экан, — деди майор, билетни олиб кўриб.

- Бироннинг мушуги ҳаром ўлса ҳам биздан гумон-сираганингиздан кейин ишни пишиқ қилишга мажбурмиз.
- Бу қайтиш билети, бориш билети-чи?
- Кетищда йўловчи машинада борганман. Нақд эл-ликка тушганман. Киракаш болалар байрам олдида шунақа ишлаб олишаркан. Довондан ўтса беш соатли йўл. Беш соатда икки юз сўм. Ёмон эмас, а?
- Билетингиз менда тура туради.
- Бемалол, фақат тилхат беринг. Сиздан бошқаларга ҳам керак бўлиб қолиши мумкин.
- Солиев тилхат ёзаётганида телефон жиринглади. Трубкани кўтариб лейтенант Эшбоевнинг овозини эшилди. Сир бой бермаслик учун:
- Ҳа, ўғлим, дарсларинг тугадими? Мен айтган одамга учрадингми? — деди. Эшбоев унинг мақсадини англаб: қисқагина баён қилди:
- Мирисаев учинчи танаффусдан кейин мактабдан чиқди. Изидан бордим. У тўғри икки «Б» квартал, 32-ўйга борди. Еттинчи йўлакка бурилди. Қайси хонадонга кирганини билмай қолдим.
- Энди ўғлим, мажлисда бўлса, чиқар, мажлис деғанлари бир соатдами, бир кундами тугайди. Тоқат қилиб кутгин. Институтда ўқиш осон деб ўйловмидинг? Кетидан қолма ўша одамнинг. Иложини қилсанг, мажлис тугаши билан менга хабар бер. Ишим кўп эмас, балки борарман. Биламан қаердалигини, мажлис ўтказаётган одамни ҳам танийман.
- Майор гўшакни жойига илди-ю, Қамариддинга қараб олди. Йигит унинг гапларини эшитмагандай ўтиради. Солиев тилхатни ёзиб, унга тутқазди:
- Мана, олинг. Участка инспекторининг айтишича, сиз кинохона олдида балоғатга етмаган болаларни тўплаб ўтирадишишсиз?
- Мен тўпламайман уларни. Мен ёлғиз ўтираман, уларнинг ўзлари келишади атрофимга. Нима, ҳайдаб юборайми?
- Қизиқ, нима учун сизнинг олдингизга келишади?
- Яхши одам деб ўйлашса керак-да. Ахир улар сизларга ўхшаб паспортимни текшириб кўришмайди-ку?
- Ўтмишингизни билишмайдими?

— Билишади, мен улардан яширмайман. У ёқдаги гаплардан гапириб бераман.

— Гапингизда мантиқ йўқ. «Яхши одам деб ўйлашади», «паспортимни текшириб кўришмайди» дейсизу яна «ўтмишимни яширмайман» ҳам дейсиз.

— Гапингиз қизиқ, ўртоқ майор, қамалиб чиққанлар орасида яхши одам бўлмайдими? Мана, сиз яхши одамсиз. Пичинг қилаётганим йўқ, тўғри маънода айтяпман. Лекин, у болалар сизнинг атрофингизда тўпланишмайди. Нимага? Милиционер бўлганингиз учунми? Йўқ, сиз у болалар билан гаплаша олмайсиз. Биринчидан, вақтингиз йўқ, иккинчидан нимани гаплашишни билмайсиз. Мен ҳам яқиндагина бола эдим. Мен ҳам дилдан гаплашадиган одамга зор эдим. Йўқ эди шунақа одам, эшитяпсизми, йўқ эди!

— Шундай одам йўқ, деб фараз қилайлик. Ҳозир сиз билан баҳслашишга фурсатим йўқ. Фақат бир нарсани айтиб қўйяй, агар сиз ҳақ бўлганингизда атрофингизда беш-олти эмас, беш юз, олти юз бола тўпланарди.

— Сиз бир кунда нечта бола билан гаплашганимни санамагандирсиз?

— Керак бўлса санайман. Сиз кўпроқ қайси болалар билан бирга юрасиз, менга шунисини айтинг. Шамилдан бошлийверинг.

Қамариддин майорга кулумсираб қараб турди-да, учтўрт боланинг исмини айтди. Асрор билан Салимнинг номини тилга олмади.

— Ҳаммасининг оти эсимда турмайди, — деди у.

— Ҳа, баъзиларини унутибсиз. Масалан, Салим деган болани. Эсингиздами, боксчи бола...

— Ҳа, Салимни унутибман айтишни.

— Ҳозир у қаерда, билмайсизми?

— Анчадан бери кўринмай қолди. Фарғонадан қайтганимиздан бери кўрмадим.

— Бирга борганимидинглар?

— Ҳа, айтишни унутибман. Бирга бўлувдик сафарда.

— Кўринмай қолганидан хавотирланмадингизми, уйига бориб хабар олмадингизми?

— Ўини билмайман. Шу кинохона оллида учрашиб туардик. Кетаётганимни эшитиб, эргашди. Мендан нима кетди, ёнимга олдим.

- Яхши, сизга рухсат.
- Раҳмат, мен саволларингиздан ҳеч нимани тушунмадим — бир боғдан келдингиз, бир тоғдан. Жиноят қидирав бўлими бекорга чақирмас рецидивистни?
- Вақти келса тушунасиз.
- Лекин айтиб қўй: ҳозир замон бошқа. Бироннинг айбини мажбуран юклаб қамаворадиган даврлар ўтиб кетди.
- Буни мен жуда яхши биламан, хайр.

Қамариддин ўрнидан оҳиста қўзғалди. Оғир-оғир қадам босиб, хонадан чиқди. Кўчада қадамини тезлатди: майор уни кузатиб тургандир. Тезроқ унинг назари етмайдиган ерга бориб, ўйлаб олиши керак. Нима қилсан? Қочиб, изини қуритиб кетсинми? Ё тақдирга тан берсинми? Ё майорни чалфита олармикин? Йўқ, бу қари тулкини алдаш қийинга ўхшайди. Билетни олиб қолди. Энди вагон проводникини топади, сўрайди. У галварс ўзидан қўрқиб тўғрисини айтади. Ё уни топиб ўлдириб юборгани маъқулми?

Милиция биносидан узоқлашаётган Қамариддинни шу саволлар исканжага олган эди.

Бу саволларга жавоб топгунча уни ҳоли қўяйлик. Дेरаза оша унга қараб турган майор Солиев ҳам ўз ишлари билан шуғулланиб турсин. Биз лейтенант Эшбоев кўз узмай пойлаётган уйга борайлик. Асрор изидан одам тушганини хаёлига ҳам келтирмай Қамариддиннига кетган эди. Қани, борайлик-чи, у ерда нима гап экан?

ОҚИБАТ

ёхуд барча чигалларнинг ечилиши ҳақида сўнгги ҳикоя

Эшикни Қамариддиннинг онаси очди. Асрорни кўрдию, «Вой, худойим сенмидинг?» — деб кўкрагига туфланган бўлди. Асрор унинг «чўчитиб юбординг-а», дейишини, сўнг қўлини олиб кўкрагига босишини кутган эди. Хайрият, бундай бўлмади. У кутилмаганда:

- Келганинг яхши бўлди-я, — деб Асрорни ичкари бошлиди.
- Ўртоғингнинг аҳволига қара, — деди у, Салим ётган хона эшигини ланг очиб. — Уволига қоласанлар, девдим-а!

Асрор Салимни кўриб, кўрқиб кетди. Ранги докадай оппоқ Салимнинг кўзлари ярим юмуқ, нафас олиши оғир эди. Худди бирор бўғаётгандай хирилларди.

Асрор унга яқинлашиб энгашди.

— Салим... — у Асрорнинг овозини эшитмадими ё танимадими, индамади. Кўзини ҳам очмади — бирдай ётаверди. — Салим! — деди Асрор баландроқ овозда. Салим бу сафар ҳам кўзини очмади. Бу аҳволни кўриб, Асрорнинг қўл-оёқларидан жон чиқиб кетгандай бўлди. Орқасига ўгирилиб, эшик кесакисига суюшиб турган Қамариддиннинг онасига қаради.

— Ҳозир тез ёрдам чақирдим, бу ёққа юр, — у шундай деб карахт турган Асрорни қўлидан тортиб катта хонага бошлади. — Эшитиб ол: уни танимайман, сени ҳам. Уни йўлакда беҳуш учратиб қолдим, сен кўчадан ўтиб кетаётган эдинг, менга ёрдамлашдинг, тушундингми? Антрайма, Қамариддинга унинг аҳволини ўзинг айтасан. Энди эсларингни йиғиб олларинг. Шу пайтгача сўрамовдим, сен энди менга айт: нима қилувдиларинг? Ўғриликка тушдиларингми ё бирорни ўлдирдиларингми? Айт! — у шундай деб Асрорнинг қўлини силтади.

Асрор гапирай деса тили айланмади.

— Серраймай ўл, сен, — деди аёл уни нари итариб. — Нима қилган бўлсаларинг ҳам кунларинг битганга ўхшайди. Изларингга одам тушган. Агар бу бола бир нарса бўлса, ўзларингта ёмон. Яхшиси, танимаймиз, деб турларинг.

Эшик қўнғироғи чалиниб, аёлнинг гапи бўлинди.

Қамариддиннинг онаси докторга «бўлиб ўтган воқеа»ни — нотаниш болани йўлакда беҳуш учратиб қолганини, сўнг уни «не азоблар билан» бу ерга олиб чиққанини айтиб берди. Доктор Салимга яқинлашиб-ю, дарҳол билак томирини ушлади. Сўнг мижжаларини қайириб кўрдиди, эшик оғзида турган Асрорга қараб:

— Тез пастга тушиб шофёрга айт, замбилни олиб чиқсин, — деди.

Салимни машинага жойлашгач, доктор Қамариддиннинг онасига қараб сўради:

— Сиз бирга борасизми?

— Менми? Уни танимасам... Шартми?.. — деди у бош чайқаб.

— Мен бораман, — деди Асрор ва докторнинг рух-
сатини кутмай машинага чиқиб ўтириди.

Доктор шофёрнинг ёнига эмас, орқага, беморнинг ёнига
ўтириди-да, дарчани очиб, «тезроқ ҳайда» деб буюрди.

Машина қиёмат қичқиригини чалиб, елиб кетди.

— Бу болани танийсанми? — деб сўради доктор.

— Ҳа... йўқ... сал-пал танийман, — деди Асрор га-
рангираб.

— Уйини билсанг, хабар қил, аҳволи оғир.

Асрор «доктор яна бир нарса дермикин» деб унинг
оғизига тикилиб қолди. Лекин, у бошқа гапирмади.

Касалхонага боришгач, Асрор қабулхонада қолди. Са-
лимни ичкари олиб кириб кетишиди. Асрор минг хаёлга
бориб, беҳол ўтириди: «Салим ўлиб қолса нима қиласман?»,
«Қамар қачон келади ё мени алдаб қочвордими?», «Са-
лим қулупнай девди, шуни еса балки тузалиб кетармиди,
нимага олиб келмадим?», «Қамарнинг онаси нима деди?
Изларингга одам тушган дедими? Ким тушади? Мактабга
боргандарми?»

Бу хаёлдан бир сесканди. Дарвоҷе, у мактабдаги са-
вол-жавобдан кейин талвасага тушган эди. Асрор лайте-
нантни танирди. Лекин, «тренер»ни танимади. Унинг «тре-
нер» эканига унча ишонмади ҳам. Тренерга Салим керак
бўлса Асрордан сўрайдими? Салимни ўтган йили ўзлари
ҳайдаб юборишган. У боксга унча қатнамаган ҳам. Бирон
бир мусобақага қатнашганини Асрор эслолмайди. Шун-
дай экан, унинг тренерга зарур бўлиб қолгани Асрорга
ғалати туюлди. Хўш, унда бу одам ким, нима учун Са-
лимни қидиряпти? Ё ўша гира-ширада бирор Салимни
таниб қолганми?.. Асрор дарсда ана шу муаммолар чиғи-
риғида эзилди. Юз ўйласин, минг ўйласин, саволларга
тайин жавоб топа олмади. Юраги қафасдаги noctor қуш
каби питирлаб, беҳаловат қилди. Охирги дарсда ўтиришга
тоқати етмай, танаффус маҳали секин жўнаб қолди. У
«Қамариддиннига бораман» деган аҳд билан чиқмаган
эди. Лекин, оёқлари беихтиёр ўша ёққа бошлади. Ахир у
қайга ҳам борсин? Ҳозир унга ким маслаҳат беради, ким
тўғри йўл кўрсатади? Қамариддин! Унинг суянадиган тоғи
ҳам, қалқони ҳам шу Қамариддин!

Асрор паноҳ излаб келиб, кутилмаган мусибатга дуч келди. Мана энди ҳаммаси бир бўлди-ю, болани бўғиб ташлади.

«Тез ёрдам»да келган врач чиқиб, Асрорни чақирди:

— Бу ёққа кел, сени кетиб қолдингми, деб ўйлабман.

Асрор унга итоаткорлик билан эргашди. Узун даҳлиздан юриб, ўнгдаги хонага киришди. Телефонда гаплашаштган оқ халатли киши уларни кўриб:

— Ҳозир, бир дақиқага, мен сўраб биламан, — деб Асрорга мурожаат қилди: — Беморнинг исми-шарифини айт. Ёши нечада, қайси мактабда ўқыйди?

Асрор имтиҳонга кирган билими саёз боладай дудукланиб жавоб берди. Бу орада «Тез ёрдам»даги врач хайрлашиб чиқиб кетди. Оқ халатли киши эса телефондаги гапини давом қилди:

— Ҳа, ўртоқ капитан, бу тан жароҳати, ҳозирча пичоқ урилган деган тахминдамиз. Чамамда бир ҳафта, ўн кун аввал. Қон кўп йўқотган. Бунинг устига инфекция. Аҳволи оғир, бир нима дея олмайман. Ҳамма чоралар кўриляпти.

«Милицияга айтияпти!» Асрорнинг миясига бирор чўқмор билан ургандай бўлди. Вужудини ўраб турган булат тарқаб, фикри бир оз равшанлашди. Ундаги барча туйгулар булат билан бирга тарқаб, фақат қўркувгина қолди. Қўркув одамни тез чора-тадбир кўришга ундаиди. Одам тўғри ё нотўғри қадам босаётганини билмаса-да, тез ҳаракат қиласи. Қўркув одамни ҳалокатга олиб чиқмоқчи бўлади, аммо кўп ҳолларда бунинг акси юз беради, қўркув тўғри тубсиз жарга бошлайди. Асрор ҳозир ана шу қўркув чангалига тушди. Аста тисарилиб, даҳлизга ўтди. Эҳтиёткорлик билан, овоз чиқармай бир-икки қадам босди. Кейин қадамларини тезлатди. Кўчага чиқиб олгач, югурди. Қанча югурди, билмайди. Бозор олдидаги майдонда бир-икки одамга урилиб, сўкиш эшигчач, ўзига келди. Тўхтаб турган трамвайга чиқди. «Энди Салимга нима бўлади? — деб ўйлади у. — Шу ярадан ҳам ўлиб кетаверадими? Энди уни пичоқлаган одамни қидиришади. У одам эса ўлиб кетган. Энди ким айбдор? Ўша одам... у бошламаганда...»

Асрор ўша манзарани эслаб, алам билан инграб юборди. Муштумини қаттиқ қисди. Бирдан ўша одамнинг ово-

зини эшитгандай бўлди: «Ҳа, ҳаромилар, кутиб туувдиларингми, уруғни қурутиш мана бунақа бўлади».

Асрор ҳозир ҳам шуни эслади. Ҳозир ҳам саволга жавоб топмади. Топа олмасди ҳам. Пивохона ичидаги машмашадан на у, на бошқалар хабардор эди. Миртиллаев Салимни Келдиёровнинг шериги деб гумон қилгани ҳам уларга номаълум эди. Бу гумонни Миртиллаев ўзи билан бирга олиб кетди.

Қани эди ўша одам Асрорга энди кўринса, энди хўрсинса, энди имлаб чақирса... Асрор унга айтадиганини энди билади: «Биз эмас, сиз қотилсиз, сиз ёш бир болани ўлдирдингиз, кетинг кўзимга кўринманг!»

«Ўлдирдингиз?.. — Асрор хаёлига келган бу сўздан сесканди. — Ўлгани йўқ-ку? Аҳволи оғир дейишди. Докторларнинг ҳаммаси шунақа ваҳима қилади. Ёш бола шу ярадан ўлиб кетаверадими? Йўқ!!!»

Асрор ўрнидан туриб ўзи сезмаган ҳолда беихтиёр атрофга аланглади. Кейин хаёлини жамлаб «опоқимга хабар бериб қўяй» деб автобус бекати сари юрди.

Салимникига бораверишда анҳор кўпригидан ўтаётуб сувга қаради. Нима учундир ўша одам кўринмади. Худди қотиллигини билиб яшириниб олгандай.

Салимнинг онаси одатдагидай ҳовлида ивирсисб юрарди. Асрорни кўриб унга пешвоз чиқди. Авваллари бундай қилмасди, саломига алик олиб, ишини давом эттираверарди.

— Ўртоғинг қани? — деди у, саломга алик ҳам олмай. — Кеча милисалар қидириб келишди.

— Салим... касалхонада.

— Қанақа касалхонада? Нима бўлди унга?

— Билмадим... оёғи синганмиш...

— Тўхта, мени бирга олиб борасан. Бир гап бор сен зумрашаларда.

Салимнинг онаси бир одми кўйлакни иккинчи одми кўйлакка, оёғидаги эски калишни арzon туфлига алмаштириб тезда чиқди. Шошганидан бошидаги оқ сурп рўмолни алмаштиришни унутди. Касалхонага етгунларига қадар: «Бир гап бор, сен зумрашаларда» деб уч-тўрт қайтарди. Асрор индамади. Бахтига аёл уни сўроққа тутиб, сиқувга олмади.

Асрор уни түгри қабулхонага бошлаб кирди. Даҳлизни кўрсатди-да, «ўнг қўлдаги охирги катта эшикда ўтиради каттаси» деди. Ўзи эса тез-тез юриб бораётган аёл ортидан қараб қолди. Дам ўтмай даҳлиз адогидан «Вой, боле-ем!» деган фарёд эшитилди. Асрор кўчага қандай чиқиб қолганини ўзи ҳам сезмади. Қайси кўчаларда, қанча вақт юрганини ҳам билмади. Фира-шира қоронгилик туша бошлаганида орқасидан кимдир чақирди. Овоз таниш эди, аммо дарров ажратса олмади. Иккинчи марта чақирганида таниди — Қамариддин! Дараҳт панасида турибди: берки-няпти, демак, аҳволи чатоқ.

— Бу ёққа юр, — Қамариддин шундай деб қадамини тезлатди. Асрор шундагина атрофга аланглаб, уйига яқинлашиб қолганини фаҳмлади. У ҳам қадамини тезлатиб, Қамариддинга етиб олди.

— Салим... ўлди, — деди у, томоғига нимадир тикилиб.

Қамариддин шарт тўхтаб, уни ёқасидан олди.

— Ким айтди?

— Бордим, дўхтири...

— Бекор айтади, ўша дўхтири. Бунақа ярадан одам ўлмайди. Юр, тез, гап бор.

Катта кўчага чиқиб машина тўхтатишиди-да, шаҳар чеккасига йўл олишди. Кооператив қаҳвахонага кириб, бурчакдаги алоҳида бўлмага ўтишли. Қамариддин елкасига осиб юрган спортчиларнинг чарм халтасидан бир шиша ароқ чиқариб стул панасига кўйди-да, халтани Асрор томон сурди.

— Вазият ўзгариб қолди, пулларнинг ҳаммасини сенга қолдирман. Ярми сеники. Ярми... отишга ҳукм бўлмасам, чиққунимча асрыйсан. Отислам... Салим икковинг бўлишиб олаверларинг. Бу пуллар ўғрилик эмас, ҳалол. Уни муттаҳамлар давлатдан ўғирлашган, биз эса улардан тортиб олдик.

Қамариддин шишани очиб қадаҳга тўлдириб қўйдида, сесканмай ичиб юборди.

— Бўладиган иш бўлди, братишка. Айб ўзимда. Сенларга гард юқтирумайман. Менинг бориб юрган жойим. Менга бало ҳам урмайди. Эрталаб ўзим бораман. Аммо бу кеч ҳисоб-китобли ишим бор.

Официант овқат келтириб қўйди. Қамариддин қадаҳни яна тўлдирди-да, ичиб юборди. Овқатдан бир-икки чўқилаган бўлди. Асрор эса овқатга қўл ҳам урмади.

— Братишка, сен мени унутма! — Қамариддин шундай деб Асрорни қучиб олди-да, пешонасини пешонасига босди. — Мен ёмон одам эмасман, яхши одам бўлишни истардим. Лекин, бунга йўл қўймадилар... — унинг овози титради. — Энди сен... одам бўл! Лекин, эҳтиёткорликни унутма, сени ҳам эгиб ташлашлари мумкин. Мен бўш келдим, сен бўш келма. Ана пулинг бор, тўгри йўлингдан кетавер. Биз ҳали учрашамиз. Братишка, дунёда энг буюк зот ким, билсанми, она, а? Мен бугун ўша буюк зотлардан бирини ўлдираман...

Асрор сесканиб бошини тортиб олмоқчи эди, Қамариддин қўймади.

— Ҳа, братишка, шунаقا қилмасам бўлмайди. Сен менинг судимга бор, гапларимни эшит, хўпми? Энди бор, ҳаммасини унут. Аввал қандай яхши бола бўлган бўлсанг, шундайлигингча юравер.

Қамариддин уни қўйиб юборди-да, чўнтағидаги битта ўнталикни чиқариб, қўлига тутди.

— Машина тўхтатиб, уйингга бор. Мен кечроқ кетаман. Менга гапирма, жўна! — шундай деб халтани Асрорнинг елкасига илди-да, енгилгина мушт тушириди.

Асрор «Қамариддин чиқиб қолармикин» деб кўчада анча кутди. Кейин аста юра бошлади. Қанча юрганини билмайди. Бир вақт ундан сал нарида машина тўхтаб, ундан... Қамариддин тушди.

— Нима, уйингга яёв кетмоқчимисан? — деди у зарда билан. Асрор машинага ўтираётгандага елкасига бир мушт урди. Бу галги мушт қаттиқроқ тушди.

Қамариддин уйидан бир кўча берида машинани тўхтаттириди.

— Шеф, укамизни сал нарига олиб бориб қўясиз, пулинни шу тўлайди, — деди-да, эшикни қаттиқ ёпди.

Асрор ҳам уйига етмай машинани тўхтаттириб, тушиб қолди.

Онаси Асрорни хавотир билан кутяпти. Энди нима деб кириб боради уйига? Асрор тўхтади. Бир зум турдида, орқасига қайтди.

Бу орада Қамариддин уйига яқынлашиб қолган эди. У дараҳт панаcига ўтиб, деразасига қаради. «Чироқ ёниң, буюк зот уйғоқлар» деб ўйлаб, сигарет чиқариб тутатди. Бир-икки чукур-чукур тортди-да, уй томон юрди. Бирдан муюлишдаги «Волга»га кўзи тушиб тұхтади. Ялт этиб деразага қаради: чироқ ўчди. У шошиб орқасига чекинди. Қўшни уй панаcига ўтиб, кузатди: бир йигит унинг йўлагидан шошиб чиқиб шу томон келаверди. Қамариддин турган ерга яқынлашиб, аланглади.

— Оғайни, битта чектирмайсанми? — деди Қамариддин жойидан жилмай.

Йигит унга ялт этиб қаради.

— Ие, Граф, бу ерда нима қилиб юрибсан, мени қидирияпсанми?

Талъат Қамариддинни таниди, нима қиласини билмай туриб қолди.

— Бу ёқса кел, гап бор. Кўрқма, тегмайман сенга, кимлигингни биламан, — деди Қамариддин.

Талъат унга юзма-юз бўлди.

— Чектирмайсанми?

— Мен чекмайман.

— Ақлли бола экансан. Лекин ишни билмас экансан.

Биринчи кўришимдаёқ билганман кимлигингни. Гап бундай энди: майорингга айтиб қўй, ўзим бормоқчи эдим эрталаб, халақит бердиларинг. Мен ишимни чала ташлаб кетолмайман, бир оз кутишларинг керак энди. Сувдан топган одамларингни мен ўлдирганман. Тутингган укамга пичоқ санчувди бир уриб, сувга отиб юбордим. Ма, пичоғини олиб қўй, — у шундай деб рўмолчага ўралган пичоқчани узатди.

— Бўйнингга олганинг яхши, юр, — деди Талъат пичоқчани олиб.

— Э, йўқ, айтдим-ку, чала ишим бор, деб. Эрта бўлмаса индин бораман, айтиб қўй.

Қамариддин шундай деб кетмоқчи эди, Талъат унинг елкасидан ушлади.

— Э, оғайни, бунақа ишинг менга ёқмайди. Сен билан яхшиликча гаплашдим-ку?

— Жиннилик қилма, юр.

— Шунақами, юр бўлмаса, — Қамариддин унинг олдига тушди. Уч қадам юрмасдан кескин ўгирилди-да, кафтининг қирраси билан Талъатнинг бўйнига урди. Кейин дараҳтларни паналаб югуриб кетди. Талъат ўзига келиб, ўрнидан турганида унинг қораси ўчган эди.

...Асрор уйидан узоқлашгач, қадамини тезлатди. У Қамариддинни бу машъум ишидан тўхтатиб қолиши лозимлигини фаҳм этган эди. Шу онгача у Қамариддиннинг итоаткор қулидай ҳаракат қилди. Пулни ол, деди — олди; уйингга кет, деди — кетди. Лекин уни тўхтатиб қолиши мумкинлиги, зарурлигини ўйлаб кўрмабди. Мана энди ақли ишлаб қолди.

У Қамариддиннинг уйига бурилди-ю, тўхтади. Қамариддиннинг йўлаги олдида турган «Волга», унинг атрофидаги одамларни кўриб «Тамом!» деб ўйлади. Ўзидан эллик қадамча нарида чироқ ёруғида турган «тренер»ни ҳам, гарданини ушлаб турган «пивохона ишчисини» ҳам таниди. Таниди-ю, оёғидан мадор кетиб деворга суяниб қолди. Кейин орқасига тисарилиб, уйларни паналаб кетди.

Оёқлари уни анҳор лабига олиб чиқди. «Нимага бу ерга келдим? — деб ўйлади у, таққа тўхтаб. — Ҳа, пулни Салимларникига ташлайман. Мен нима қиласман шунча пулни?..» У шу хаёл билан кўприк сари юрди. Сувда нимадир шалоплади. Асрорнинг назарида кимдир сувдан чиққандай бўлди. Асрор югурди. Кўприкдан ҳам югуриб ўтди. Салимнига юз қадамча қолганда таққа тўхтади. Салимнинг уйида чироқ ёниқ. Кўчада одамлар турибди. Асрорнинг юраги орқасига тортиб кетди. «Салим... Салим...» деб пичирлади лаблари. Аста орқасига тисарилиди. Тошга қоқилиб йиқилди. Елкасидаги чарм халта учеб тушди. Кимдир хўрсинди. «Ким хўрсинди, Салимми, ё анави одамми?» деб ўйлади Асрор ўрнидан туроғиб. Ўрнидан турди-ю, боши айланиб ўтириб қолди. Яна кимдир хўрсинди. Асрорнинг кўзи тинди. Сувда нимадир шалоплади. Асрор қаради — бақирмоқчи бўлди, овози чиқмади, бўғиқ хириллади. Сувдан ўша одам бел баробар чиқиб турибди. Кулади. Қўлида қонга белантган Салим. Салим хўрсиняпти...

«Сен келмадинг, мана Салимни чақирдим. У келди». «Қўйиб юборинг уни, ўзим бораман».

- «Жонингга тегдими ҳаммаси?»
- «Жонимга тегди».
- «Кел бўлмаса».
- «Бораман, Салимни қўйиб юборинг. Салим, мана буни ол, Қамар берди».
- Сув шалоплади. Дам ўтмай қоронғилик босиб турган лойқа сувда Асрор кўринмай қолди.
- Спортчиларнинг чарм халтаси эса енгил кемадай чайқалиб-чайқалиб тўғон сари оқиб борарди...

ХОТИМА

Ярим тун. Онда-сонда осмон бағрини, ер юзидағи осудаликни бузиб, самолётлар учиб ўтади. Чигирткалар чириллайди. Одамлар уйқуда. Гё ё ҳаммаёқ осуда, гё ё ҳаммаёқда хотиржамлик. Бизга шундай тююлади. Аммо биз бир неча соат ёки дақиқа илгари қаердадир, балки шу шаҳарда балки йироқ қишлоқда ўғрилик қилинган ёки одам ўлдирилган бўлиши мумкинлигини ўйламаймиз. Шундай воқеага дуч келсак, жабрдийдаларга раҳмимиз келади, жиноятчиларни лаънатлаймиз. Кейин ўз юмуш, ташвишларимизга банди бўлиб қолаверамиз.

Мен ҳозир Асрор ва унинг шериклари ҳақидаги қиссамага нуқта қўйиб шуларни ўйлаб ўтирибман. Атрофимизда Асрорга, Салимга, Қамариддинга ўхшаганлар йўқ эмас, бор. Биз баъзан уларни кўрмаймиз. Баъзан кўриб кўрмаганга оламиз. Баъзан эса очиқдан-очиқ нафратланамиз, ҳазар қиласиз. Шу инсофданми, деб ўйлайман. Шу ҳам одамийликка кирадими?

Қиссага нуқта қўйилди. Ортиқча гапга ҳожат йўқдир. Энди уни эрта ё индин болалар колониясига олиб боришим керак. Унда асарни Аҳбор кутяпти. Ўқиб берганимдан сўнг у нима деркин? Асар сизнинг эътиборингизга ҳавола этилса, сиз нима дейсиз, муҳтарам китобхон?

МУНДАРИЖА

Муқаддима	3
Уйқусиз тун	7
Милицияга етиб келган хабар	14
Кеча қаерда эдик?	19
Ашёвий далил	29
Аламзада одам	38
Бир ипнинг иккинчи калаваси	56
Хумда катта бўлган бола	74
Асп юриш	87
Икки хил ўлчов	92
Томчи	98
Тергов	107
Юпанч	116
Чигалнинг учи	125
Дард устига чипқон	145
Оқибат	165
Хотима	174

Тоҳир Малик

ЖИНОЯТНИНГ УЗУН ЙЎЛИ

Алвидо, болалик!

Қисса

I

Ўзбек тилида

Муҳаррир

Б. Эргашев

Рассом

P. Азимов

Техник муҳаррир

A. Раҳимов

Компьютерда

M. Ҳожиева

саҳифаловчи

Босишига 11.04.03 й. рухсат этилди. Қогоз бичими 84×108 /₃₂.
Босма табоби 5,5. Нашриёт ҳисоб табоби 9,05. Адади 10000.
201-сонли буюртма. Нархи шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги

хузуридаги «Адолат» нашриёти.

700170, Тошкент ш., А. Муҳиддинов кўчаси, 2б-йи.

«PressTIIJ-Print» босмахонасида чоп этилди.

Тошкент ш., Махтумқули, 1.